

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОЧОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД – 372.8:809.155.0+373

ТКБ – 74.261:81.2 тоҷ+74.2

Р- 45



РАҲИМОВА МАНЗУРАХОН АҲМАДОВНА

**АСОСҲОИ ИЛМӢ-МЕТОДИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН
ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (СИНФҲОИ 8-9) ВА МАВҶЕИ ОН
ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН
(Ҳимояи такрорӣ)**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ
номзади илмҳои педагогӣ**

Ихтисоси 5.3. – Педагогика. 5.3.5.3. – Назария ва методикаи таълими
забони тоҷикӣ

Рохбари илмӣ: Шербоев Саидбой,

доктори илмҳои педагогӣ,

узви вобастаи Академияи таҳсилоти

Тоҷикистон, профессори кафедраи методикаи

таълими Донишгоҳи байналмилалӣ

забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим

Улуғзода

МУНДАРИЧА

НОМГУИ ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	11
БОБИ 1. АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКИИ СИНФҲОИ VIII-IX ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН	20
1.1.Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб.....	20
1.2. Вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9	43
1.3. Асосҳои назариявӣ-методии интиҳоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон.....	69
Хулосаи боби якум	96
БОБИ 2. ТАШКИЛИ ҚОРҲОИ МЕТОДӢ ОИД БА ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 8-9 ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ВА МУРАККАБ.....	98
2.1. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди таълими ҷумлаҳои сода.....	98
2.2. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб	128
Хулосаи боби дуюм.....	153
БОБИ 3. ҚОРҲОИ ОЗМОИШИЮ ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ИСТИФОДАИ ОСОРИ АДИБОНИ КЛАССИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН.....	155
3.1. Озмоиши таълимӣ-методии истифодаи осори адибони классики тоҷик дар таълими инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9.....	155
3.2. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ.....	176
Хулосаи боби сеюм.....	184
ХУЛОСАҲО	186
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	189
РӢЙҲАТИ АДАБИЁТ.....	191
ИНТИШОРОТ АЗ РӢЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	209

НОМГҶӢИ ИҲТИСОРАҶО

МДТ – Муассисаи давлатии таълимӣ

ДДХ – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

МТМУ – Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ

ғ. – ғайра

диг. – дигарон

наз.–назоратӣ

озм.-озмоишӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар замони муосир яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлату ҳукумати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳу сифати таълиму тарбия маҳсуб меёбад. Ислоҳоти соҳаи маориф, ташаккули салоҳиятҳои муҳассилин, рушди технологияҳои муосир аз омилҳои муҳимми татбиқи ин ҳадафҳо маҳсуб меёбад. Мусаллам аст, ки омӯзиши забони модарӣ дар байни фанҳое, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таълим дода мешаванд, нақши махсус дорад. Хонандае, ки фанни забони модариро ба ҳубӣ аз худ кардааст, дар омӯзиши фанҳои дигар низ муваффақ мегардад. Забоншинос Қосимова М. масъалаи мазкурро чунин шарҳ додааст: «Забони миллӣ алифбои ҳама илму фан ва фарҳанг аст. Ба туфайли забони модарӣ дигар забонҳо, илмҳои ватанию ҷаҳонӣ омӯхта мешаванд. Маҳз забон хонандагонро ҳунароманду тавоно ва иқтидорманд мегардонад, имкон медиҳад, ки онон тибқи меъёр ҷавоб гуфтан, фасеҳ сухан гуфтан, покию тозагӣ ва ҳусну таъсирбахшоии забонро шукуҳманд ифода карда тавонанд» [154, 12]. Доктори илмҳои педагогӣ, методист С. Шербоев ин нуктаро ба таври зайл арзёбӣ намудааст: «... забони модарӣ дар мактабҳои ибтидоиву миёнаи тамоми давлатҳои ҷаҳон ҳамеша дорои ду хусусият аст, ки якеро бе дигаре ҳеҷ гоҳ наметавон тасаввур намуд: он, аз як тараф, агар предмети таълим маҳсуб ёбад, аз тарафи дигар, воситаи таълим ба шумор меравад» [108, 233]. Аз ин лиҳоз, дар муассисаҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ба забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз фанҳои меҳварӣ бояд бештару беҳтар таваҷҷуҳ зоҳир гардад.

Аммо мушоҳидаҳои мо ва маълумоти дар расонаҳо баррасишаванда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки солҳои охир савияи забондонии хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ҳоли андаке ташвишовар қарор дорад. Бинобар ин, омӯзиши масъалаи мазкур аҳаммиятнокии мавзуи таҳқиқотиро тақвият мебахшад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти кишвар, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамоянд, ки «Усули таълими забони модарӣ бар асоси шеваҳои кӯҳна қобили истифода набуда, ин сабки равиши таълим бояд таҷдиди

назар карда шавад, зеро чунин усули таълими забони модарӣ барои соҳибзабонон ва намояндагони забонҳои дигар, ки сокини кишвар мебошанд, чандон самарабахш нест» [165, 2].

Ба таври кофӣ донишҷӯи забони тоҷикӣ маданияти суҳанварию шахсро баланд бардошта, боиси густариши ҳисси ифтихори миллий мегардад. Ба ифодаи дигар, таълими забони тоҷикӣ хонандагонро ба мустақилона дониш омӯختан водор намуда, тарзу равиши мутолиаи китоб ва усули хониши ифоданокро талқин менамояд. Забони тоҷикӣ на танҳо фанни таълимӣ, балки воситаи муҳимми омӯзиш буда, тавассути он фанҳои дигари таълимӣ низ омӯзонида мешавад. Бахусус, тайи солҳои охир дар раванди таълими фанҳо, аз ҷумла, дар равиши фанни забони модарӣ методу усулҳои наву фаъоли зиёде роҳандозӣ гардида, дарсҳои омӯзгорон бо истифода аз фановариҳои замони муосир таъсис дода шаванд ҳам, вале ҳамоно муаммои мазкур, яъне ноогоҳии шогирдон аз нутқи салису равон, озодона баён карда натавонистани афкори андешаи худ, идрок накардани шеваи вуқоъоти забон боқӣ мемонад.

Масъалаи парвариши таъби баланд, омӯзишу маърифати забони миллий нишони аввалини худшиносии шахс аст. Муҳимтарин талабот ва аввалин меъёри саводноқӣ баёну муоширати адабиву маданӣ мебошад. Аз мушоҳидаҳои бисёрсолаи таҷрибаи педагогии банда ва фаъолияти касбии омӯзгорон бармеояд, ки барномаи таълими забони тоҷикӣ мувофиқи талабот таҳия ва китобҳои дарсии хуб ҳам таълиф гардида, барои муҳассилин шароити хуби таҳсил муҳайё шудааст. Вале, мутаассифона, хонандагон қоидаҳои грамматикиро меомӯзанду аз рӯйи он амал карда наметавонанд, яъне сатҳи салоҳиятнокии онҳо баланд нест. Дар натиҷа, на ҳамаи хонандагон фикри худро озодона баён карда метавонанд, захираи луғавиашон ноқис ва заиф аст. “Таълими забон, аз худ кардани тарзи баён аз мактаби ибтидоӣ ва миёна суст аст. Баъд аз таълими қоидаҳои грамматика мувофиқи савияи дониши бача (дар синфҳои 3, 4, 5, 6) омӯзонидани порчаҳои насрӣ ва назмии шавқовару диққатрабо зарур ва ҳатмӣ мебошад. Ин равиш барои тарбияи бадеии бача низ аҳаммият дорад” [40, 100].

Нависандаи тавонои тоҷик Сотим Улуғзода дар яке аз суҳбатҳояш воқеъбинона дар ин мавзӯ чунин ибрози ақида намудааст: «Аз афташ, сабаби ин ҳама камбудие, ки дар омӯзиши забон дар мактабҳо ҳаст, аз набудани услубшиносист. Грамматикаро тамоман об карда хӯред ҳам, як ҷумлаи дуруст сохта натавонистанатон ҳам мумкин. Охир, дар замони Саъдию Ҷомӣ грамматикаи забони форсӣ набуд. Синтаксис ҳам набуд. Онҳо ба воситаи услуб ин забонро аз худ кардаанд» [175, 27].

Аз ин рӯй, дар иртибот ба ин масъала пешниҳод мекардем, ки барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас забонмӯзӣ дар мактабҳо на дар асоси қоидаҳои грамматикӣ, балки қоидаҳои грамматикӣ дар асоси маводди забон омӯзонда шавад, самарай бехтар хоҳад дод. Мутаассифона, андешаҳои Камол Насрулло бозгӯии вазъи имрӯзаи таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимии мост: «Имрӯз дар мактабҳои миёнаи мо бачагон забон намеомӯзанд, балки қоидаҳои онро меомӯзанд, адабиёт намеомӯзанд, балки муҳокимаҳоро дар атрофи адабиёт меомӯзанд, таърих намеомӯзанд, балки қиссаҳоеро дар атрофи таърих меомӯзанд». [162, 130].

Қобили зикр аст, ки дар таҳқиқоти зерин таваҷҷуҳи мо ба ташаккули маданияти нутқи хонандагони синфи 8-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳанומи таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ равона шуда, баррасӣ ва ҳаллу ҷасли роҳҳои самарабахши масъаларо дарбар гирифтааст. Мо ба ақидаи кулли муҳаққиқон ва донишмандони соҳаи методикаи забони тоҷикӣ дар хусуси он, ки таълими синтаксис на танҳо омили бозғайимодии ташаккули салоҳияти лингвистии хонандагон аст, балки василаи муассири рушди зеҳнӣ, маҳорат ва малакаи гуфтор, маданияти нутқ, ҳусни баён, вусъати тафаккур дар муошират ва муносибат, ташаккули маърифат ва тарбияи ахлоқӣ мебошад, ҳамфикр ва ҳамсадо ҳастем.

Мусаллам аст, ки ҷӯстучӯ ва пайгириҳо бобати бехтар ба роҳ мондани низоми муосири таҳсилот, минҷумла, омӯзиши фанни забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар назди аҳли мактабу маориф ба иҷро расонидани ҳадаф ва вазифаҳои мушаххасро мегузорад. Ба қобили чунин

талаботҳои ҳаётан муҳим ва зарур ташаккули муҳассили соҳибзабон, ашхоси дорои нутқи мураттаб ва пурмантик, фарогири тафаккури таҳлилий-интиқодӣ ва салоҳияти эҷодӣ ногузир буда, дар замони муосир ва муҳити иҷтимоӣ иқтисодӣ аз вазифаҳои аввалиндараҷаи мактабу маориф аст. Дар радифи фанҳои зиёди мактабӣ мақоми забони тоҷикӣ дар пояи баланди ифтихор ва омӯзиш қарор ёфта, тавассути он мероси бузурги ниёкон ва намояндагони барҷастаи адабиёти оламшумули тоҷик ҳамчун хазинаи беназири олами маънавӣ-маърифатӣ омӯхтаю ҳифз ва эҳтиёт мегардад. Маҳз ҳамин ғояи баланди масъала моро водор кард, ки дар таҳқиқи таълими грамматикаи забони тоҷикӣ, баҳусус, қисмати муҳимми он - синтаксис ба эҷодиёти адибони классики тоҷику форс назар андозем ва зимни мисолҳои зиёд аҳаммияти омӯзиши ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам фарҳангу маданияти волои халқи тоҷик таъкид ва имконпазир гардад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Методикаи таълими забони тоҷикӣ имрӯзҳо ҳамчун самт ва равияи махсуси илми педагогика дар шароити муосири рушди лингводидактикаи ватанӣ дар ҳоли инкишофёбӣ буда, солҳои охир ҳам дар самти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҳам дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ силсилаи тадқиқоти илмӣ рӯйи қор омадааст. Пажӯҳишоти интишорёфта перомуни коркарди бунёди ва рушди методологии масъалаҳои мухталифи методикаи таълими забони тоҷикӣ қадамҳои устувор гузоштааст. Баҳусус, дар таҳқиқоти методистони тоҷик, узвҳои М. Лутфуллоев [59; 60] ва Ф. Шарифзода [104; 105], узвҳои вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Шербоев [107; 108; 109] ва С. Аминов [115], профессорон Ф.Зикриёев [41], С. Негматов [69; 70], Д. Хоҷаев [91] ва муҳаққиқони шинохтаи ҷумҳурӣ, А. Эшонҷонов [183], С. Ҳоҷиев [99; 100] ва боз чанде дигар дар иртибот ба масъалаҳои гуногуни таълими забони тоҷикӣ тавсия ва мулоҳизаҳои ҷолиб пешниҳод шудаанд. Чунончи, С. Шербоев дар рисолаи докторӣ таҳти унвони «Асосҳои илмию методи таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VIII», асосан, роҳу усулҳои таълими «Ибора», «Ҷумла» ва «Сарафзоҳои ҷумла»-ро дар иртибот ба мавзӯҳои қисмати

наҳви «Барномаи забони тоҷикӣ (Барои синфҳои 5-11)» (Душанбе, 2006) баррасӣ намуда, андешаҳои пурмояву ҷолиби таваҷҷуҳро зимни така афқору ақидаҳои методистони рус иброз доштааст.

Дар рисолаи номзоди С. Аминов «Методикаи таълими матнсоӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ» (1995) ва фишурдаи он «Матн ва таълими он дар мактаб» (2002) доир ба матн ҳамчун як воҳиди синтаксисӣ, хусусиятҳои ҷудогонаи алоқа ва муносибатҳои мухталифи байни ҷумлаҳои таркиби матни яклухт, аломатҳои хоси матн ва тафовути онҳо аз дигар воҳидҳои забонӣ бо мисолҳои фаровон ва баҳсу баррасиҳои судманд анҷом додааст. Мавсуф чунин аломатҳои барҷастаи матнро муайян намудааст: «а) аз ҷиҳати мантику мавзӯ ба ҳамдигар алоқаманд будани ҷумлаҳо; б) мақсади асосӣ ва мавзӯи муайян доштан; в) дорои мустақилияти нисбӣ будан; г) ба воситаҳои грамматикӣ ташаккул ёфттан, вазифаи пайвандакҳо, ҷонишин, пешояндҳо, аъзои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ; ғ) пай дар пай пайваст шудани ҷумлаҳо; д) баёни ботартиби фикр риоя мешавад; е) ҷумлаҳо робитаи муттасилӣ ва мантикӣ доранд; ё) оғозу анҷом доштани матн» [115;16]. Масъалаи инкишофи нутқи мураттаб, пеш аз ҳама, ба омӯхтани қонунҳо, роҳҳо ва воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мустақили матн вобаста аст. Дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ баррасии ҷумлаҳои мураттаби матн ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз лиҳози маъно сурат мегирад.

Профессор С. Э.Негматов бори нахуст дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба пажӯҳиши таълими забони давлатӣ дар макотиби миёнаи таҳсилоташон ба забони русӣ машғул гашта, рисолаи доктории «Асосҳои илмии таълими лексикаи забони тоҷикӣ дар шароити дузабонии русӣ ва тоҷикӣ»-ро дар шароити билингвизм манзури аҳли илму маориф намудааст. Муаллиф асосҳои назариявӣ-методологии таълими луғатро дар ҳамбастагӣ бо воҳидҳои забон таҳқиқ намуда, ҳамзамон, роҳу усулҳои судманди такмили таркиби луғавии хонандагони русзабонро дар ҷараёни омӯзиши забони тоҷикӣ пешниҳод кардааст.

Бо оғози фаъолияти Шӯрои диссертатсионӣ дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Академияи таҳсилоти Тоҷикистон (с.2010) аз рӯи ихтисоси

назария ва методикаи таълими забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва хориҷӣ силсила корҳои илмӣ оид ба методикаи таълими ин фанҳо бомуваффақият ба дифоъ расида, барои пешрафт ва рушди методикаи таълими забонҳо, аз ҷумла, забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам намудаанд. Бахусус, рисолаҳои доктории муҳаққиқон Г. Ҳочиматова, Л. Рӯзиева ва рисолаҳои номзодии М. Товбаева, Т. Ашӯрова, Н. Мачидова, М. Тағоева, К. Гадоев, М. Камолова, А. Ёқубова, А. Иноятбекова, М. Сафарова, Н. Партов, Ҳ. Сатторова, Ш. Котибова, С. Зоиров ва чанд нафари дигар дар самти пажӯҳиши масъалаҳои мубрами таълими забонҳо муҳим маҳсуб меёбанд.

Аз ҷумла, дар рисолаи номзодии Н. Партов «Методикаи таълими фасли муқаддимагии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфҳои 5 таҳсилашон ба забони тоҷикӣ» дар заминаи таъсису таҳлилу хулосабарорӣ коркарди методии равиши ҳар як дарси ба таълими курси муқаддимагии синтаксис баррасӣ карда шудааст. Аниқтараш дар заминаи истифода аз методу усулҳои баргузида коркарди методии мавзӯҳои боби синтаксис дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим пешниҳод карда шудааст.

Осори гаронарзиши Б.Қамолиддинов [45; 46], М. Н.Қосимова [153; 154; 155], Ш.Рустамов [82], ба таҳқиқи масоили синтаксис бахшида шуда, муҳаққиқони варзидаи тоҷик М.Қурбонов [53; 54], Д.Ҳочаев [91], С.Шербоев [107; 109], Б. И. Казаков [151], М. Давлатова [144], М. Набиев [159; 160], Ҷ.Розиқов [167], М.Ҳошимов [175] перомуни таълими забони тоҷикӣ, махсусан, таълими синтаксис, дар заминаи осори классикон андешаҳои муфид пешниҳод кардаанд.

Илова бар ин, муҳаққиқони хориҷӣ, аз қабили Е. И. Никитина [73], Т. А. Ладиженская [21], В. В. Бабайтсева [140], Л. Ф. Казакова [152], Т.Триандафилиди [129], А. А. Сисолятина [128], О. А. Романенкова [127], А. Б. Лойченко [122], Р. Р. Рамазанова [125] низ ба ин масъала рӯй оварда, дар ҳалли муаммоҳои таълими синтаксис саҳми босазо гузоштаанд.

Аммо, то ҳол асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9-ум дар заминаи матнҳои осори классикон, ки вижагиҳои хос

дорад, мавриди омӯзиш ва ҳаллу ҷасли махсус қарор нагирифтааст. Маълум аст, ки таълими ҷумлаҳои сода дар синфи 8-ум ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум мушкилоти зиёд дошта, бояд бо метод ва роҳи усулҳои хос ба роҳ монда шавад. Ҳамчунин, ташаккули салоҳиятҳои забониву иртиботии хонандагон, ташаккули нутқи шифоҳию хаттӣ, кор бо матн осори классикон, луғатомӯзӣ дар асоси вожаҳои душворфаҳм ва роиҷи забони тоҷикӣ, иҷрои маҷмуи машқҳо, супоришҳои шифоҳӣ, хаттӣ ва амсоли он низ тавҷам анҷом пазирада. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқи омӯзиши масъалаи асосҳои илмӣ-методиҳои истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои 8-9) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мурағбаи хонандагон дорои арзиши назариявӣ амалӣ буда, муҳтавои таҳқиқоти моро собит месозад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур бо мавзӯи илмӣ-таҳқиқотӣ ва талаботи асосии барномаҳои давлатӣ, концепсияҳои миллӣ ва нақшаҳои стратегӣ амсоли Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (аз 29. 09. 2020, №526), «Барномаҳои рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030» (аз 28. 11. 2020, таҳти № 647), Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» (аз 26. 09. 2020, таҳти № 503), Барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» барои солҳои 2021-2025-ум аз рӯйи муаммои «Масъалаҳои таълими забон ва адабиёти тоҷик, услубиноӣ. Ташаккули салоҳият ва таҳаммулпазирии муаллимони забон ва адабиёти тоҷик» ва Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2045 (аз 22. 11. 2025, таҳти №631) ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба масъалаи истифодаи осори классикон дар таълими синтаксиси забони тоҷикӣ ва ташаккули нутқи мурағбаи хонандагони синфҳои 8-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бахшида шудааст. Зеро,

осори классикони тоҷик дорои имкониятҳои фарохи забонӣ, маърифатӣ, ахлоқӣ ва бадеиву зебоишиносӣ буда, метавонад дар таълими забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи муассири ташаккули донишҳои грамматикӣ ва рушди нутқи мураттаби хонандагон истифода шавад. Хусусан дар синфҳои 8–9, ки омӯзиши масъалаҳои асосии синтаксис ба роҳ монда мешавад, истифодаи мақсадноки матнҳои классикӣ барои дарки сохтори ҷумла, робитаи мантиқии фикрҳо, ғанӣ гардонидани захираи луғавӣ ва тақмили нутқи шифоҳию хаттӣ хонандагон аҳаммияти махсус дорад. Бо вучуди ин, дар амалияи таълим имкониятҳои лингводидактикии осори классикон на ҳамеша ба таври силсилавӣ ва самаранок истифода мешаванд. Аз ин рӯ, зарурати таҳияи асосҳои илмӣ-методӣ ва низоми мукаммали истифодаи чунин осор дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба миён меояд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудан, коркард ва дар амал санҷидани низоми мураттабу мукаммали истифодаи осори классикони тоҷик дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 8–9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, муайян намудани имкониятҳои методии онҳо дар таълими синтаксис ва ошкор сохтани нақши ин осор дар ташаккули салоҳиятҳои забонӣ, коммуникативӣ ва инкишофи нутқи мураттаби хонандагон иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар асоси мақсади гузошташуда ҳалли вазифаҳои зерин дар мадди назар аст:

1. Таҳқиқи асосҳои илмӣ-методии таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз ҷумла, бозёфти роҳу усулҳои ташаккули нутқи алоқаманди хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (синфҳои 8-9) дар раванди таълими қисмати синтаксис дар заминаи эҷодиёти классикони форсу тоҷик.

2. Асоснок намудани ҷанбаҳои лингвистӣ ва методии интихоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) бо мақсад ва мароми таъмини нутқи мураттаби хонандагон дар машғулиятҳои забони тоҷикӣ.

3. Таҳлили вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар заминаи матҳо аз осори классикон (таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9, стандарт ва барномаи таълимӣ;

4. Роҳу равиши истифода аз осори ибратомӯзи классикони форсу тоҷик дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб.

5. Таҳия маҷмӯи машқу супоришҳо дар раванди таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 бо мақсади ташаккули салоҳияти иртиботӣ-иттилоотии хонандагон.

6. Ташкили озмоиши таълимӣ-методӣ дар рафти истифода аз осори адабони классики форсу тоҷик дар инкишофи нутқи мураббаи хонандагони синфҳои 8-9.

7. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ.

Объекти таҳқиқот асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ зимни осори пандомӯзи классикон ба шумор меравад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот роҳу усулҳои таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла, қор бо осори классикон, маънидод ва ё тафсири абёт, шиносӣ бо сохтори наҳви забони классикӣ дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода дар синфи 8 ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Таълими самараноки масъалаҳои асосии синтаксиси забони тоҷикӣ, тақмили фарҳанги нутқ, инкишофи нутқи мураббаи муҳассилин дар раванди таълими ҳамаҷонибаи забони тоҷикӣ барои хонандагони синфҳои 8-9 дар сурате имконпазир мегардад, ки, агар раванди омӯзиши муҳимтарин қисмати забоншиносии тоҷик – синтаксис дар заминаи осори классикон роҳандозӣ шуда, таъмини салоҳиятҳои забонӣ ва коммуникативӣ (иртиботӣ), ташаккули маҳорат ва малакаи нутқи мураббаи хонандагон дастрас гардад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори олимони забоншинос ва методистони маъруфи ватанӣ ва хориҷи кишвар аз қабили Ш. Рустамов [82], М.

Лутфуллоев [158], С. Аминов [115], А. Эшончонов [183], Б. Камолиддинов [45, 46], М. Қосимова [153, 154, 155], Ф. Шарифзода [104, 105], Т. А. Дейкина [145, 146], В. В. Виноградов [142], Е. И. Никитина [73], Ю. А. Стрелникова [192], А. С. Каримова [120], Е. А. Баринова [22], М. Т. Баранов [21], Т. А. Ладиженская [55], В. П. Озерская [76], С. Шербоев [107, 108, 109], С. Аминов [115], С.Ҳоҷиев [99, 100], С. Негматов [69,70], М. Норматов [74, 75], М.Қурбонов [54], Ф. Ниёзов [71], А. Байзоев [19] ва дигарон ба тасвиб расидааст.

Дар раванди омӯзишу таълифоти қор аз методи машқ ва аёният дар таълим, усулҳои проблемавӣ (масъалагузорӣ)-и таълим, озмунҳои муқарраркунӣ ва таълимӣ, ниҳоят, аз усули таҳлили статистикӣ бобати ҷамъбасту хулосабарорӣ аз натиҷаи экспериментҳои таъсисдодашуда истифода шудаанд.

Сарчашмаи маълумот. Заминаи сарчашмавии диссертатсияро маҷмуи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, осори илмӣ, таълимию методӣ, забоншиносӣ, педагогӣ ва осори адабӣ ташкил медиҳад. Ба гурӯҳи якуми сарчашмаҳо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Консепсияи миллии маълумот, Консепсияи миллии тарбия ва Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дохил мешаванд. Дар таҳқиқот инчунин муқаррароти Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, стандартҳо ва барномаҳои таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V–XI мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Гурӯҳи дуюми сарчашмаҳоро китобҳои дарсӣ, монографияҳо, дастурҳои методӣ марбут ба таълими забон, бахусус таълими синтаксис ташкил медиҳанд. Китобҳои дарсии забони тоҷикӣ барои синфҳои VIII ва IX, барномаҳои таълимӣ, модулҳои муносибати босалоҳият ба таълим ва дастурҳои банақшагирии дарс мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор дода шуданд.

Гурӯҳи сеюм аз асарҳои бунёдии забоншиносӣ, матншиносӣ, услубшиносӣ ва психолингвистика иборат мебошад. Дар ин самт осори муҳаққиқони тоҷик ва хориҷӣ доир ба синтаксис, матн, нутқи мураттаб, фарҳанги сухан, робитаи

забон ва тафаккур, усулҳои таълими забони модарӣ ва рушди фаъолияти нутқии хонандагон омӯхта шуданд.

Бахши алоҳидаи сарчашмаҳоро диссертатсияҳо ва авторефератҳои ташкил медиҳанд, ки ба масъалаҳои таълими синтаксис, ташаккули нутқи мураттаб, истифодаи матни бадеӣ, таълими ҳамгиро ва муносибати коммуникативӣ лингвокогнитивӣ бахшида шудаанд.

Ҳангоми шарҳи мафҳуми истилоҳоти асосӣ аз фарҳангҳои забони тоҷикӣ, луғатҳои методӣ, педагогӣ, русӣ-тоҷикӣ ва «Энсиклопедияи миллии тоҷик» истифода карда шуд.

Мақолаҳои илмӣ ва илмию методии дар маҷаллаҳои «Мақолаҳои советӣ», «Маърифати омӯзгор», «Маорифи Тоҷикистон», «Русский язык в школе», «Паёми ДМТ», «Номаи донишгоҳ» ва маҷмуаҳои конференсияҳо нашршуда низ мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.

Дар таҳқиқот захираҳои электронии марбут ба истифодаи матни бадеӣ, осори классикон, афоризмҳо ва матнҳои дидактикӣ дар таълими забон истифода шуданд.

Манбаи муҳими маводди амалӣ осори пандомезу ахлоқии намояндагони адабиёти классикии тоҷик мебошанд. Матнҳои интихобшуда ҳамчун маводди забонӣ, маърифатӣ, тарбиявӣ ва дидактикӣ дар раванди таълими синтаксис ва ташаккули нутқи мураттаби хонандагон мавриди истифода қарор гирифтанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Асоси эмпирикии таҳқиқоти мавриди назарро омӯзиши адабиёти илмӣ-методии марбут ба мавзӯ, таҳлили Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, маводди китобҳои дарсӣ, озмоишҳои педагогии муқарраркуниву таълимӣ-методӣ барои муайян намудани мазмуни таҳсилот, вазъи таълими синтаксис ва сатҳи саводу дониши хонандагон, методи омории таҳқиқот ташкил медиҳад. Инчунин барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда **методҳои таҳқиқотии зерин** истифода гаштанд:

• **бунёди-назариявӣ** (таҳлили лингвистӣ, психологӣ-педагогӣ, илмӣ-методӣ, таҳлили муқоисавии китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ);

• **эмпирикӣ** (мушоҳида, озмоиш, таҷриба, таҳлили сифативу миқдории натиҷаҳои эксперимент, ҷамъбасти омӯрӣ ва хулосабандӣ).

• **методи мушоҳида** – мушоҳидаҳои дарозмуддат, мустақим, ғайримустақим;

• **методи ҷустуҷӯӣ** – кор бо муаллимон дар ҷустуҷӯии методҳои самаранок ва мақсаднок, ҳамкорӣ;

• **методи озмоишӣ (эксперименталӣ)** – озмоишҳои педагогии муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда;

• **методи математикӣ** – омори математикӣ, саволнома-пурсишномаҳо ва ғ.

Методҳо вобаста ба мантиқи таҳқиқот ва вазифаҳо, ки дар ҳар марҳила зарурат доштанд, интихоб гардида, таҳлилу ҷамъбасти натиҷаҳои муқоисашудаи далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш бадастомада дар шакли маълумоти омӯрӣ ва коркарди илмӣ амалии онҳо дар қолаби ҷадвалҳо низ пешниҳод гардидаанд.

Пойгоҳҳои таҳқиқотро гимназияи №2 ба номи С. Ёрунхочаев, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б. Ғафуров ва муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии № 6-и шаҳри Хучанд ташкил медиҳад.

Навгони илмӣ таҳқиқот:

1. Дар рисолаи мазкур асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаби забони тоҷикӣ дар заминаи матнҳо аз адабиёти классикии тоҷикӣ форс мавриди таҳқиқ ва назар қарор гирифта, дар ҳамбастагии омӯзиши ҳам забон ва ҳам ташаккули нутқи алоқаманд ва мураббаби хонандагон синфҳои 8-9 пешниҳод гардид.

2. Дар рафти таҳқиқ таълим ва омӯзиши қисмати синтаксиси грамматикаи забони тоҷикӣ дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим роҳандозӣ гардида, моҳияти ин роҳи усули босамар ба хонандагон барои дарки ҳам масъалаҳои назариявии забон ва ҳам амалии он дар партави ташаккули фарҳанги нутқи мураббаб шароити мусоид фароҳам овард.

3. Дар рисола ташаккули нутқи мураббаби хонандагон синфҳои 8-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи матнҳо аз эҷодиёти

классикони тоҷику форс тавассути амсилаи педагогӣ, ҳамбастагӣ бо ҳадаф ва вазифаҳои мушаххаси илми методикаи забон – таъмини раванди муоширати муҳассилин бо дарназардошти риояи принципҳои маъмули дидактикӣ, ки хусусиятҳои барҷастаи таҳлилий-интиқодӣ, иртиботӣ-иттилоотӣ, тарбиявӣ ва рушдро дороанд, ба амал оварда шуд.

4. Таҳия, таҳлил ва ҷамъбасти муқоисавии натиҷаи корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ бо иштироки хонандагони синфҳои 8-9 дар чараёни таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар заминаи матнҳо аз осори классикони тоҷику форс асоснокӣ ва афзалиятнокии амсилаи пешниҳодшударо собит сохт ва муҳассилинро ба фазои салоҳияти забонӣ ва иртиботии мутобик ба талаботи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ворид намуд.

5. Дар рафти таҳияи низоми нави омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ афзалияти муносибати босалоҳият ба таълим дар муқоиса бо роҳу усули анъанавии ин қисмати грамматика санҷида ва ошкор гардида, сатҳу сифати донишандӯзӣ ва фаъолияти амалии хонандагон дар доираи рушди амалҳои таҳлилий-интиқодӣ ва эҷодӣ мусбӣ арзёбӣ гардид.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Пажӯҳиш маълум сохт, ки таълими синтаксиси забони тоҷикӣ, аз ҷумла ҷумлаҳои сода ва мураккаб, дар ташаккули салоҳияти забонӣ, фарҳангӣ, иртиботӣ ва нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум аҳаммияти зиёд дорад.

2. Маълум гардид, ки истифодаи осори классикон дар таълими синтаксис ҳамчун воситаи самараноки дарки мавзӯҳои грамматикӣ, ғанӣ гардонидани захираи луғавӣ ва рушди тафаккури хонандагон имкониятҳои муҳимми лингводидактикиро соҳиб мебошанд.

3. Таҳқиқи мавзӯи нишон дод, ки татбиқи низоми машқҳо, супоришҳо ва корҳои мустақилона дар заминаи матнҳои классикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои сода ва мураккаб, инчунин ташаккули малакаи истифодаи дурусти онҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон унсурҳои зарурӣ ба ҳисоб меравад.

4. Собит гардид, ки санҷиш ва асоснок намудани самаранокии методикаи пешниҳодшуда дар раванди озмоиши таълимӣ бо мақсади инкишофи нутқи мураттаб барои баланд бардоштани фаъолияти маърифатии хонандагон ва таҳкими арзишҳои ахлоқӣ-маънавӣ ва миллии онҳо тавассути осори классикон мусоидат менамояд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқотро, пеш аз ҳама, рӯй овардан ба ақидаҳои пешқадами забоншиносони маъруфи ватаниву бурунмарзӣ, андешаҳои педагогҳо ва методистони шинохтаи тоҷику рус, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» қарору фармоишҳои Вазорати маориф ва илми Тоҷикистон ва пешниҳоду дастур ва супоришҳои дар Паёмҳои ҳарсолаи худ баррасинамудаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъвият баҳшидаанд.

Маводди назариявӣ ва дидактикии дар рисола пешниҳодшуда ба омӯзгорон дар ташкили бонизомии дарс ва баланд бардоштани самаранокии машғулиятҳо ёрии амалӣ хоҳад расонд. Дар диссертатсия намунаи методҳо барои таълими босамари синтаксис, системаи машқҳо, супоришҳо, намунаи таҳлилҳои синтаксисӣ дар синфи 8-9 пешниҳод шудааст. Баррасӣ ва самаранокии онҳо на танҳо барои фаҳмидани синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ҳамчунин, идроки маъноҳои барҷаставу баланди осори адабӣ ба хонандагон имкон хоҳад дод.

Боварӣ дорем, ки истифодаи системаи машқу супоришҳое, ки барои санҷиши дониши хонандагон дар озмоиши таълимӣ дар таҷриба санҷида шудаанд, дар факултетҳои филологии мактабҳои олии ҳангоми таълими фанни методикаи таълими забони тоҷикӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик ва дар курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик метавонад мавриди истифода қарор гирад. Шиносоӣ бо натиҷаҳои таҳқиқ дар семинару мизҳои мудаввар ва конференсияҳо ва баррасӣ намудани маърузаҳо низ барои шунавандагон басо шавқовар хоҳад буд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дақиқ будани асосҳои методологӣ ва назариявӣ, истифодаи методу машқҳои ба эҷодкорӣ водоркунандаи хонандагон, тасдиқ гардидани фарзияи дар муқаддимаи кор пешниҳодшуда, бахусус, дар раванди озмоиши таълимӣ дар ҷаҳор муассисаи таълимии вилояти Суғд, коркарди маълумоти озмоишҳо ва эътироф гардидани маърузаҳои қироатшуда дар семинару конференсияҳо ва интишори мақолаҳои марбут ба мавзӯ далели эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот мебошанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур ба рамзи ихтисоси тасдиқнамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 5.3. Педагогика 5.3.5.3 Назария ва методикаи таълими забони тоҷикӣ мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз асоснок гардонидани ғояҳои асосии рисола, коркарди амсилаи концептуалие, ки дар асоси муносибати босалоҳият ба таълими забони тоҷикӣ дар заминаи осори пандомези классикон дар синфҳои 8-9, ташкили озмоишҳои педагогии муқарраркунанда ва таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда) ва, албатта, бобати омӯзиш ва таҳлилу баррасии маводди илмиву методӣ назаррас аст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ мунтазам дар маҷлис ва семинарҳои илмӣ-методиӣ кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик ва маҷлиси Шурои илмӣ факултети филологияи тоҷик, конференсияҳои илмиву амалии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров» ва дар дигар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ оид ба методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик, ки дар шаҳрҳои Хуҷанд ва Душанбе баргузор гаштаанд, қироат шуда, мавриди муҳокима қарор гирифтаанду натиҷаҳои асосии он ҳангоми таъсиси озмоишҳои педагогӣ дар муассисаҳои таълимии давлатии гимназияи №2, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б.Ғафуров, инчунин, дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №6-уми шаҳри Хуҷанд, ки пойгоҳҳои методии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики

МДТ-и «ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба ҳисоб мераванд, санҷида шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои кори таҳқиқотӣ дар 24 интишорот, ки аз онҳо 5-ададашро мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон банаҳррасида ва 19 адади боқимондашро мақолаҳои дар дигар нашрияҳо бачопрасида ва маводҳои конференсияҳои илмӣ ташкил додаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар доираи муқаддима, тавсифи умумии таҳқиқот, се бобу ҳафт зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт фароҳам омадааст.

БОБИ 1. АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (СИНФҲОИ 8-9-УМ) ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН

1.1. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб

Навгониҳои соҳаи маориф, таҷдиди назар гардидани принципҳо ва усулҳои инкишофи нутқи мураттаби мактаббачагон яке аз масъалаҳои мубрами лингвометодии таълими муосири забони тоҷикӣ мебошад. Вале курси мактабии забони тоҷикӣ ва масъалаи инкишофи нутқи хонандагон ҳамчун механизми таъмини салоҳияти иртиботӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ ва воситаи рушди фарҳангии хатмкунандагон ба қадри кофӣ назаррас нест. Бинобар он, дар қарорҳои перомуни фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва маориф дар даҳсолаи охир қабулшуда ба масъалаи тайёр кардани кадрҳои баландихтисоси педагогӣ таваҷҷуҳи зарурӣ равон гаштааст.

Нуктаи асосӣ дар ин маврид иборат аз он аст, ки хонандагон бояд босавод, салоҳиятнок, бомасъулияту ташаббускор ва худшинос ба воя расанд. Ҳамчунин, барои ташаккули сифатҳои мазкур ва баланд бардоштани сатҳи таълиму тарбия ва дараҷаи баланди илмиву методии ҳар як фан, зарур аст, ки такмили нақшаву барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои ёрирасон, роҳу усулҳои истифодаи омӯзишу парвариш тавассути корбурди иттилоот ва фановариҳои муосир бояд роҳандозӣ карда шавад.

Зарур ба таъкид аст, ки барои ҳалли масъалаҳои номбаршуда дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон, пеш аз ҳама, баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ ва тарбияи кадрҳои баландихтисос нақши ҳалкунанда дорад. Инчунин, масъалаи рушди забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва забони русӣ ба ҳайси забони муоширати байни миллатҳо аз самтҳои афзалиятноки сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки ин нукта дар Конститутсия ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таъкид гардидааст.

Дарвоқеъ, нишондодҳои дар ғавқ баррасишуда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки сатҳу сифати таълими забони тоҷикӣ (давлатӣ) ва роҳу усулҳои судманди омӯзиши забонҳои русиву англисӣ аз ҷониби муҳассилини муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷиҳати рушди таълими забонҳо мусоидат хоҳад кард. Аз ин лиҳоз, роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои V-IX, ки дар раванди он асосҳои меъёрии фонетика, лексика ва грамматика омӯхта мешаванд, бояд ҷустуҷӯ ва беҳтар карда шавад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми ҚТ пайваста кӯшиш менамоянд, ки низоми таълим таҷдиди назар гардад ва яке аз чунин тадбирҳои мушаххас ба тасвиб расидани «Стратегияи миллии рушди маориф то давраи солҳои 2030» маҳсуб меёбад. Тибқи ин ҳуҷҷат пешниҳод мешавад, ки то соли 2030-юм стандарту барнома ва китобҳои дарсӣ ҳамчун асоси донишомӯзӣ, сарчашмаи бозғатимоди тарбияи насли наврас ва ҷавон дар руҳияи баланди худшиносии миллӣ, садоқат ба арзишҳои умумибашарӣ ва инсонӣ, парвариши ҳисси ватандӯстӣ ва меҳанпарастӣ таҳия ва таълиф гардида, дар асоси низоми ҷадиди «муносибати босалоҳият ба таълим» ба роҳ монда шавад.

Бояд таъкид намуд, ки сатҳи саводнокӣ ва маданияти соҳани шахс яке аз нишонаҳои салоҳиятнокӣ буда, ин нуқта аз тарзи гуфтугӯ баёни ӯ зоҳир мешавад. Чунонки академик М. Шакурӣ қайд менамояд: «Ба вуҷуд овардани ҷомеае, ки аз ҷеҳраи инсонии он нури маънавият меборад, аз саводи баланд ва хушсаводӣ шуруъ мешавад, ки низ бо аз худ кардани адабиёти классикии тоҷику-форс даст хоҳад дод. Агар хушсаводии маънавӣ дар ҷомеа реша давонад, бесаводон низ аз он бебаҳра нахоҳанд монд, тамоми ҷомеа нур хоҳад гирифт» [112,17].

Ташаккули салоҳиятҳои забонии хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксис сурат мегирад ва он яке аз қисматҳои муҳимми омӯзиши фанни забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимист. Ҷумла дар ҷараёни нутқ воситаи асосӣ ва хурдтарини робитаи (алоқаи) байни одамон ба шумор

меравад. Омӯзиши наҳви забони тоҷикӣ аз ибора шуруъ мешавад. Дар ин бобат профессор С. Шербоев чунин таъкид мекунад: «Синтаксис илмест, ки дар он, ба ҷуз ҷумла, аз охирҳои солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри XX хусусиятҳои гуногуни ибора низ (дар забоншиносии тоҷик) мавриди омӯзиш қарор дорад. Бинобар ҳамин, дар барнома ва китобҳои дарсии синтаксиси забони тоҷикии мактабӣ дар муқоиса бо таълими, умуман, ҷумла... ба масъалаи таълими ибора низ эътибори зарурӣ дода шудааст» [108,302].

Аснои таълими синтаксис бояд ду нукта дар мадди назар қарор дошта бошад:

- а) инкишоф додани мустақилияти тафаккури абстрактии муҳассилин;
- б) такмил додани нутқи шифохиву хаттии мураттабу босаводонаи онҳо.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои зикршуда лозим аст, ки қорҳои зерин анҷом дода шаванд:

1. Хонандагон роҳҳои асосии алоқаи калимаву ҷумлаҳоро аз худ намоянд;
2. Муносибати сохторӣ ва семантикии ҷузъҳои таркиби калима ва ибораҳои ҷумлаҳои сода ва инчунин таркиби ҷумлаҳои мураккабро дарк ва шарҳ дода тавонанд.
3. Шуурона тафаҳхум кардани ҳелҳои гуногуни алоқаи калимаҳо дар нутқи шифохӣ ва хаттӣ, дар мавридҳои зарурӣ гузошта тавонистани аломатҳои китобат, иҷрои машқу супоришоти марбут ба намудҳои гуногуни ҷумлаҳо (сода ва мураккаб), мустақилона тартиб додани ҷумлаҳо ва матнҳо ва амсоли он.

Ҳадафи асосии таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ ба низом даровардани сатҳи баланди нутқи мураттаб, қобилияти баёни фикр тавассути ҷумлаҳои сода ва мураккаб маҳсуб меёбад. Таълими системаноки синтаксис дар синфҳои VIII-IX идомаи курси муқаддимагии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» мебошад, ки дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида мешавад. Маълумоти назарӣ доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла дар синфҳои ибтидоӣ пешкаш мегардад. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфи VIII-IX мустаҳкам намудани донишҳои муқаддимагии хонандагон мебошад.

Омӯзиши ҷумла, сохтори он ва истифодаи бомавриди он барои ибрази ақида, ташаккули салоҳияти муоширату муносибати иҷтимоӣ ва табодули афкор чун воситаи асосӣ хидмат мекунад ва ба инкишофи нутқи хонандагон, ки яке аз масъалаҳои калидии методикаи таълим ва мақсади ниҳоии таълими синтаксис маҳсуб меёбад, мусоидат менамояд.

Аз ин вачҳ, дар муассисаҳои таълимӣ вазифаи корҳои таълимиву тарбиявии муаллимон иборат аз он аст, ки нутқи хонандагон давра ба давра такмилу инкишоф дода шавад, то ки дар онҳо малакаи баёни нутқи мураттаб, чи дар нутқи шифохӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, ҳосил карда шавад. Ҷанбаи таълимӣ ва методии китобҳои дарсӣ на дар таърифоту қоидаҳои грамматикӣ, балки дар машқҳо ва мазмуну моҳияти супоришҳо зоҳир мегардад. Агар супоришҳо ба инкишофи нутқ ва маданияти сухан нигаронида шаванд, ҳам барои забонамӯзӣ ва ҳам такмили фарҳанги нутқ мусоидат менамоянд. Маърифатнокӣ, суханшиносӣ ва таваҷҷуҳ ба арзишҳои миллӣ тавассути китобҳои дарсӣ ва таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёна имконпазир аст.

Доир ба ин масъала андешаронии А.М Пешковский қобили таваҷҷуҳ мебошад: “Маҳорати асосии ба забони адабӣ сухан гуфтан дар мактаб ҳосил мегардад. Ҳаёт ниҳоят кам ба донишҳои дар мактаб бадастоварда илова карда метавонад. Аз ин ҷо, таваҷҷуҳи зиёди ҳукумати кишвар нисбат ба мактаб ва мавқеи омӯзиши меъёрҳои забон равшан мегардад. Ҷое ки бачагон ҷиддан сухангӯӣ меомӯзанд, калонсолон вақти ниҳоят зиёд ба ҷустуҷӯӣ мусоҳиби ҳамфикр сарф намеkunанд, он ҷо ба таҳқири ҳамдигар намебардозанд, зеро якдигарро хуб мефаҳманд, камтар касеро маҳкум менамоянд, барои он ки иртиботи нисбатан равшан доранд” [78, 238].

Тазаккур бояд дод, ки яке аз талаботҳои асосии «Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI» аз он иборат аст, ки дар раванди таълими синтаксис инкишофи нутқи шифохӣ ва хаттии хонандагон чун вазифаи асосии омӯзиши ин қисмати грамматика муқаррар шудааст. Аз ин лиҳоз, омӯзгори фанни забони тоҷикӣ вазифадор аст, ки маҷмуи матнҳо, машқу супоришот дар доираи рушди нутқи мураттаби хонандагон бояд сурат гирад.

Дар хусуси масъалаи мазкур методист М. Қурбонов чунин мулоҳизаронӣ кардааст: «Мақсади таълими грамматика фақат иборат аз ҳифз намудани қонуну қоидаҳои забон нест. Мақсади омӯзонидани грамматика, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки хонандагон дар нутқи хаттӣ ва даҳонии худ ин ва ё он шаклҳои грамматикӣ, ин ва ё он қолабҳои забониро дуруст кор фармуда тавонанд, фикрашонро мувофиқи нормаҳои забон ифода кунанд» [53, 3].

Заминаҳои ташаккули нутқи мураттаби хонандагон, қабл аз ҳама, ба асосҳои лингвистӣ ва дидактикии омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ таъяс мекунад. Аз ҷониби омӯзгор дуруст интиҳоб кардани матнҳо ба омили босамари рушди нутқи алоқаманд ва мураттаби хонандагон табдил ёфта, ташаккули нерӯи зеҳнӣ-маърифатии онҳоро тақмил ва таъмин месозад.

Дар ин росто андешаҳои методисти рус Е.А.Баринава ва дигаронро ҷонибдорӣ менамоем. Ў қайд менамояд, ки «...омӯзиши синтаксис барои дарки ягонагии забон ва тафаккур, ногузирии мутобиқати табиӣи машғулиятҳо оид ба инкишофи нутқ ва тафаккур шароити мусоид фароҳам меорад: Ин мутобиқат (нутқ ва тафаккур – Р.М.) асоси аҳаммияти бештар зоҳир намудан ба методикаи таълим пурмахсул мешавад, зеро дар ин вақт диққати хонандагон ба он равона мешавад, ки чаро ва бо кадом мақсад чунин сохтори ҷумларо дар нутқ истифода мебаранд» [21, 313].

Бояд тазакурр дод, ки инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, тарбияи малакаи ибораю ҷумласозӣ ва содаю равон ифода кардани фикр, дар маҷмӯъ, дарси инкишофи тафаккур, хотира, малака ва маҳорати суҳанварӣ ба шумор меравад. Ақидаи мазкурро методист Казаков Б.И. чунин изҳор доштааст: «Яке аз камбудиҳои забоншиносии имрӯза ва таълими забон дар мактабҳои маълумоти умумӣ ҳам дар он аст, ки ба мукаммал омӯхтани табиат, ҳислату хусусият ва вазифаҳои нутқ эътибори лозима дода намешавад. Дар таълими забон фақат ба сохти забон ва грамматикаи он маҳз диққат дода, ба ҷиҳати амалии он, яъне инкишофи нутқи хаттиву шифоҳӣ кам машғул шудан боиси он гардидааст, ки талабагони мактаб солҳои охир аз одоби суҳан, ғазилатҳо, кайфияти лутфу зароғатҳои он бебаҳра монда, баъзан фикри худро ҳам мураттабу бамаънӣ баён

карда наметавонанд ва нуктаи мазкур дар мақолаҳои бархе аз методистон низ ба назар мерасад» [150, 18].

Бояд таъкид кард, ки ин гуфтаҳо ҳанӯз оғози солҳои 80-уми асри гузашта рӯйи чоп омада буданд. Аммо мушоҳидаҳо аз чараёни таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки, қатъи назар аз муҳим будани маданияти нутқи шифохӣ дар мактаб, ба масъалаи риояи забони адабӣ ва инкишофи нутқи шифоҳии талабагон эътибори дуруст дода намешавад. Аниқтараш як идда муаллимоне ҳастанд, ки дар хонандагон роҳҳои бартараф намудани монеаҳои инкишофи нутқро нағз наметавонанд. Пас, чӣ бояд кард?...

Ба андешаи мо, яке аз омилҳои муҳимми инкишоф додани нутқи муҳассилин хониши бадеӣ ва азёд кардани матн ба шумор меравад. Чунки дар раванди хониши ифоданок ва дар чараёни азёдкунии матн, талабагон бо ибораву ҷумлаҳои тайёри нутқи зебову пурмаъно шинос шуда, сохти ҷумлаву ибораҳои образнок ва маҳорати бадеии нависандаро мушоҳида менамоянд. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, азбаркунии панду андарзҳо аз осори классикон ҷавобгӯии саволи пешниҳодшуда ва аввалин талабот буда метавонад. Масалан, методист Ю. Стрелникова ба таври боварибахш чунин афзудааст: «Бо боварӣ метавон гуфт, ки азхудкунии комили забон бидуни мутолиаи бадеӣ, аз ҷумла, адабиёти классикӣ ғайриимкон аст» [192, 112].

Ба ифодаи дигар, таъкиди мазкур омӯзгоронро хушдор медиҳад, ки ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои хуби аз услубҳои гуногуни забони адабии хаттӣ, махсусан, аз осори баргузидаи классикӣ таълим додани таърифу қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифоҳиву хаттӣ, баҳусус, тафаккури мантиқӣ онҳо манбаи асосӣ маҳсуб меёбад.

Тақвият ва ҷонибдорӣ гуфтаҳои болоро метавон дар таъкидҳои зерини методистон Ш. Котибова ва Л. Иматова дучор омад: «Ҳар як таърифу қоидаи дар асоси чанд мисоли махсус интихобшуда танҳо нишонаи аз ҷиҳати назариявӣ забондон будани хонандагонро далолат мекунаду бас. Дар ин ҳолат забондонӣ маҳдуд ва соҳавӣ гардида, танҳо дар мавридҳои зарурӣ дар синфи аудиторияҳои гуногун барои ҷавоб додан ба саволу супоришҳои марбут ба

масъалаҳои гуногун... (доир ба фонетика, лексика, морфология, синтаксис, аломатҳои китобат ва ғ.) аз тарафи муаллим назорат ва натиҷагирӣ карда мешавад» [156, 268].

Бо назардошти гуфтаҳои ин методистон зарур аст, ки барои минбаъд бо роҳи усулҳои нав рушди ташаккул додани нутқи хаттӣ ва шифоҳии хонандагон вазъи кунунии таълими забони тоҷикиро таҳлилу баррасӣ намоем. Бахусус, муайянсозии муаммоҳои ҷойдошта дар таълими синтаксис дар синфҳои 8-9-ум ба ташаккули усули таълими мавзӯи мавриди назари мо роҳнамои арзишманде хоҳад буд ва он ба омилҳои зерин иртиботи ногусастанӣ дорад:

1. На ҳамаи методҳои мавҷудаи таълим, ки ба инкишофи нутқи хаттиву даҳонии мурағаб нигаронидашудаанд, ба талабот ҷавобгӯянд. Ба ибораи дигар, он роҳи усулҳо ба таъмин намудани равоҷоти иртиботиву коммуникатсионӣ, мақсаднок истифода бурдани воситаҳои гуногуни нутқ равона нагардидааст. Маҳз аз ҳамин сабаб дар нутқи хонандагон нуқсон ва ё норасоии зиёд ба мушоҳида мерасад.

2. Аксари методҳои таълимие, ки имрӯз мавриди истифода қарор доранд, хусусияти маълумотдиҳӣ доранд. Аниқтараш, хонандагон бо ҳодисаҳои гуногуни нутқ (ҳиссаҳои нутқ, аъзоҳои ҷумла, услубҳои забон ва ғайра) ошно мешаванду бо роҳи аз бар намудани қоидаҳо дар бораи он маълумот пайдо мекунанд, вале имкон намеребанд, ки чизи омӯхташонро амалан татбиқ намоянд. Аз ин ваҷҳ, беаҳаммиятӣ зоҳир намудан нисбат ба инкишофи нутқи мурағаби хонандагон ва сайқал надодани қобилияти суҳанронии онҳо ба он оварда расонидааст, ки хонанда, новобаста аз он ки маълумоти назариявӣ дорад ва ё қоидахоро медонад, фикрашро озод ва саҳеҳ баён карда наметавонад: Масалан, таърифи пуркунанда ва ҳолро гуфта метавонад, яъне аз ҷиҳати назарӣ мусаллаҳ аст, аммо онро дар нутқ моҳирона истифода карда наметавонад.

3. Дикқати омӯзгорону хонандагон, асосан, ба азхудкунии қоидаҳо, омӯзиши имлов ва истифодаи аломатҳои китобатӣ равона гардида, масъалаи ташаккули фарҳанги нутқ мавқеи дуҷумдараҷа дорад. Ҳол он ки масъалаи

инкишофи нутқи мураттаб кори ҳаррӯзаи омӯзгор буда, таълими он набояд ба таври ҷудогона сурат мегирад.

Методҳое, ки дар таълими наҳв ба кор мераванд, дар асл, ба инкишофи нутқ тавассути забномӯзӣ, баён карда тавонистани фикр равона нагардидаанд. Баъзе аз омӯзгорон дар чунин ақидаи нодуруст қарор доранд, ки, агар хонанда соҳиби қобилияти фитрӣ набошад, наметавон мураттаббаёниро дар ӯ ташаккул дод.

Дар усули анъанавии таълими синтаксис зимни мафҳуми инкишофи нутқ, пеш аз ҳама, инкишофи нутқи хаттӣ дар мадди назар аст. Яъне, таҳти мафҳуми нутқи мураттаб дар мактаб бештар навиштани қорҳои хаттӣ дар назар дошта мешавад.

Аслан инкишофи нутқи мураттаб бояд дар чараёни таълими ҳамаи ҷанҳо роҳандозӣ гардад, вале дар макотиби муосир ин қор ҷандон мушоҳида намешавад. Дар ин бобат ба фикри методистони ватанӣ Т. Мирӣ, Қ. Ҳоҷаев, Ш. Исломов метавон розӣ шуд, ки таъкид кардаанд: «Дар байни омӯзгорони гуногун нисбати инкишофи нутқи шифоҳӣ хаттии хонандагон талаботи ягона вучуд надорад. Аксари... омӯзгорон ғалатҳои лафзии шогирдонро нодида мегиранд» [64, 204].

Усулҳои анъанавии таълим бештар ба самти ташаккули нутқи монологӣ таъя намуда, имкониятҳои фароҳ ва самараноки рушди нутқи хонандагонро дар доираи муқолама маҳдуд мекарданд. Воқеан, дар муқоиса бо нутқи монологӣ афзалияти муқолама бештар ба ҷашм мерасад, зеро хонандаи мактаб дар рафти суҳбат бо ҳамсабақ ва ҳамсоли ҳеш баробари шунидани ин ё он иттилоъ ва маълумот барои ибрози фикр омода мекардад. Дар ин ростӣ, дарки иттилоот ба қобилият ва рушди тафаккури хонанда таъя мекунад, то дарёфти равиши мувофиқи муқолама ва суҳбат имконпазир гардад. Ин раванд маҳсули фаъолияти таҳлили хонанда буда, ба инкишофи нутқи алоқаманд ва мураттаб роҳи васеъ мекушояд.

Таълими синтаксиси забони тоҷикӣ аз омилҳои муассири саҳеҳбаёнӣ низ мебошад. Он дар заминаи фаъолиятҳои зерини инсон ба роҳ монда мешавад:

шунидан; дарк кардан ва татбиқ намудан. Аммо дар раванди кунунии таълим ин тарафи масъала чандон афзалияту бартарии комил надорад ва боиси ба дараҷаи кофӣ инкишоф наёфтани нутқи мураттаб, хоса, шифоҳӣ мегардад.

Масъалаи мазкурро академик М. Лутфуллоев таҳлилу баррасӣ карда, вазъи омӯзгоронро бозгӯӣ мекунад: «Агар аз муаллимони... фанҳо пурсед, ки чаро дониши бачаҳо аз фанни шумо бо ҳар ду по мелангад, тахминан, ҷавоб медиҳанд, ки: «Намедонам, ман дарс медиҳам, дарсҳоямро бо тайёрии пухта ва асбобҳои аёнӣ мегузаронам». Бале, муаллим дарс медиҳад ва шояд тайёрии пухта ҳам бинад. Ана, касодии кори мо ҳам дар ҳамин аст. Мо дарс медиҳем ва ҳар рӯз мактаб меоему меравем. Вале, оё дарси моро, мазмунӣ мавзӯи дарси моро, моҳияти назарию амалии дарси моро бачаҳо мефаҳманд ё не, ба ин коре надорем» [59, 76].

Дар ҷараёни таълим бештар ба он таваҷҷуҳ мекунем, ки кадом мавзӯро бо кадом роҳу усул таълим диҳем. Аммо масъалаи муҳимтар аз он: мақсаду ҳадафи мавзӯи таълим аз назар дур мемонад. Ҳол он ки дуруст муайян кардани мақсади таълими мавзӯи дарс яке аз аввалин корҳо дар раванди таълим маҳсуб меёбад. Дар ин бобат, методист Ҳакимова Ш. қайд менамояд: «Мақсад меёрифт, ки шахс дар назди худ мегузарад ва барои расидан ба он мекушад... Мақсад на танҳо натиҷаро нишон медиҳад, балки шахсро барои расидан ба ин натиҷаҳо ҳидоят менамояд [174, 247].

Аз норасоии дигар дар фаъолияти омӯзгорон равона намудани диққати асосӣ ба хотира аст, на ба инкишофи тафаккур. Масалан, хонанда ҳар чизи дар раванди дарс мавриди баҳрабардорӣ қарордодаро дар хона такрор менамояд ва бо ин иктифо меварзад ва дар ин ҳолат ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, мустақилӣ ва фаъолнокии ӯ камтар рушд мекунад.

Ҳамин тавр, интиҳоби роҳу усулҳои мувофиқи гузаронидани машғулиятҳо ҳам дар синф ва ҳам дар корҳои беруназсинфӣ аз унсури муҳим ба шумор меравад ва ин талабот дар «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030» низ таъкид шудааст. Мутобиқи Стратегияи мазкур: «Низоми нави маориф, ки мутобиқи тамоюлоти ҷаҳони муосир на ба дониш,

балки ба салоҳиятноки асос ёфтааст, бояд ба донишомӯзон имконияти аз худ намудани салоҳияту малакаҳои асосии иҷтимоиро, ба монанди қабули масъулиятноки қарорҳо ва банақшагирии пешравӣ дар касб, илмомӯзӣ дар давоми тамоми ҳаёт, тайёрии касбии дар бозори меҳнат талаботдошта, донишу малакаи барои худтакмилдиҳӣ зарур, малакаи тарзи ҳаёти солим, арзишҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ таъмин намояд» [6, 18].

Бо ишораи ин нукта равшан мегардад, ки ҳадафи таълими фанни забони тоҷикӣ ташаккул додани қобилияти дарккунӣ, тафаккури эҷодӣ ва фикрронии мустақилонаи хонандагон буда, ҳамзамон, ба рушди салоҳиятҳои забониву иртиботии толибилмон мусоидат кунад. Ин омил ба ақидаи муаллифи китоби «Таксономияи мақсадҳои таълим»-и Б. Блум низ метавонад ҳамвазн шавад. Яъне муаллиф иброз доштааст, ки яке аз вазифаҳои асосии таълим дар он аст, ки малакаи фикрронии эҷодкорона, салоҳияти ҳалли муаммо ва мустақилона қабул карда тавонистани қарорҳои мақсаднок дар хонандагон ташаккул дода шавад.

Пас, чунин саволе ба миён меояд, ки талабот нисбат ба нутқи мураттаб чӣ гуна бояд бошад?

Ба андешаи мо, барои самаранокии таълим ва ташаккул додани нутқи мураттаб, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои зерин диққат додан лозим меояд:

1. Байни хонандагон бештар аз тариқи шифоҳӣ ташкил кардани муколама зарурат дорад. Онҳо бояд аз дороиву имконоти забони модарӣ огоҳ бошанд, муоширати озодона бо ҳамдигар ва ба таври суфтаву раво баён намудани фикрро омӯзанд.

2. Машқу супоришот барои инкишофи нутқи хонандагон на танҳо хусусияти шиносоию маълумотгирӣ, балки бештар хусусияти амаливу эҷодкорӣ дошта бошанд. Дар ин раванд хонандагон донанд, ки забонро на аз рӯйи қоидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси маводди забон аз худ намудан зарурат дорад.

3. Инкишоф додани нутқи хонандагон, ки вазифаи асосии дарсҳои забони тоҷикӣ аст, бояд дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт

ба роҳ монда шавад. Зарур аст, ки омӯзгорон дар баробари омӯзонидани қоидаву назарияҳои забон инкишоф додани нутқи хаттию шифоҳии шогирдонро ҳамеша чун мақсади асосӣ ба эътибор гиранд.

4. Маълум аст, ки нутқ ғайолияти асосӣ ва ҳам мураккаби эҷодии инсон аст. Он танҳо аз сухан гуфтан иборат нест, балки мушоҳида, тафаккур ва таҳайюлотро ҳам фаро мегирад, қобилияти шунидан низ як ҷузъи нутқ аст. Аз ин рӯ, дар хонандагон бояд тарзи дуруст ва эҷодии ибрази ақида ва ба таври ғажову нишонрас ҷавоб гуфтан ба суолҳои ҳамсуҳбат такмил дода шавад. Ё бояд донанд, ки ғасоҳати сухан дар кӯтоҳбаёнӣ, мӯҷазӣ, истифодаи санъатҳои бадеию унсурҳои фольклор аст.

5. Ҳалли муаммову мушкилоти зиндагӣ тавассути ҳам нутқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ сурат мегирад. Аз ин сабаб, лозим меояд, ки ҳам ба нутқи хаттӣ ва ҳам ба нутқи даҳонӣ як гуна афзалият дода, роҳҳои ташаккул додани ин ҳар ду ба таври доимӣ ва дар сатҳи баробар роҳандозӣ карда шавад.

6. Дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҷиҳати инкишофи нутқи мурағтаби хонандагон дар муқоиса бо нутқи монологӣ ба нутқи муқоламавӣ афзалияти бештар дода, бояд омӯзгорони забон ва адабиёт бомаптиқ, бурро, бомаврид сухан гуфтанро, сараввал, худашон ҳамчун пешоҳанг тарбия намоёнд, баъдан аз шогирдон талаб намоёнд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки талабот дар дарсҳои забони тоҷикӣ нисбат ба инкишофи нутқи мурағтаби хонандагон дар раванди таълими синтаксис бояд хеле бештар сурат бигирад. Зеро дар ҷараёни таълими синтаксис, ки хонандагон зиёдтар ба ҷумла ва хусусиятҳои он саруқор доранд, имқонияти рушди нутқи шифоҳию хаттиашон ба ҳадди лозима даст хоҳад дод.

Дар иртибот ба ин нуқта, профессор С. Шербоев дуруст қайд менамояд: «Дарси инкишофи нутқи мурағтабро аз дарсҳои муқаррарие, ки зимни онҳо таърифу қоидаҳои грамматикӣ, фонетикӣ, лексикӣ ва орфографию пунктуатсия, ки дар заминаи калима, ибора ва ҷумлаҳои интиҳобшуда таълим дода мешаванд, фарқ бояд намуд. Албатта, ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои мувофиқи аз услубҳои гуногуни забони адабии хаттӣ гирдоварда

таълим додани ҳодисаҳои забон – назария, пеш аз ҳама, таърифу қоидаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифоҳиву хаттӣ, баҳусус, тафаккури мантиқии онҳо манбаи асосӣ ҳисоб меёбад» [110, 436].

Инчунин, мафҳуми нутқи мураттабро профессор С. Шербоев чунин таъриф кардааст: «Нутқи мураттаб - ин мувофиқи меъёрҳои орфоэпиву орфографияи (ҳамчунин, аломатҳои китобат) забони адабии ҳозираи тоҷик ба тарзи ҳам шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ озодона баён карда тавонистани фикр – андешаву мулоҳиза ва ё ҳаёлотҳои фардӣ аст» [108, 462].

Олимон–методистон истифодаи ду методро дар таълими забони тоҷикӣ зимни инкишофи нутқи хонандагон таъкид намудаанд:

I. Методҳои назариявӣ, ки фарогири масъалаҳои зерин мебошад:

1) Омӯхтани асосҳои методологии илмҳо (мавқеи алоқии нутқ ва тафаккур дар ошкор сохтани роҳҳои самарабахши инкишофи нутқ).

2) Омӯхтани таҷрибаи бои гузаштагонанон – усули меросӣ ва дар заминаи онҳо пеш бурдани усули таълими забон, ҳамчун фанни таълимии муосир.

3) Омӯхтани тадқиқоти олимони шинохтаи ҷумҳурӣ ва бурунмарзӣ, омӯзиши фанҳои ба ҳам алоқии мантиқидошта: лингвистика, педагогика, психология ва методикаи таълими ҳама гуна фанҳо.

II. Усулҳои эмпирикӣ (таҷрибавӣ), ки фарогири нуктаҳои зерин мебошанд:

1. Омӯхтани таҷрибаи омӯзгорони ҷуртаҷираву эҷодкор, таҳлил ва омӯхтани маводе, ки дар заминаи фаъолият ва ё таҷрибаи қорӣи онҳо доир ба роҳҳои рушд додани инкишофи нутқи хонандагон гирд оварда шудааст.

2. Омӯхтани натиҷаи қорҳои хаттии хонандагон, ҳамчунин, дар байни хонандагони синфҳо таъсис додани анкетаҳо бо мақсади санҷидани сатҳи ташаккули нутқи шифоҳиву хаттии онҳо.

3. Таъсис додани озмоишҳои педагогӣ (муқаррарқунанда ва ташаккулдиҳанда) ва дар ин раванд таҳлил ва ҷамъбаст намудани сатҳи донишҳои назариявӣ ва инкишофи нутқи мураттаби онҳо.

Бояд тазаккур дод, ки ин се метод ва нукоти ба онҳо иртиботдошта талаботи меъёриеанд, ки риояшон дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ зарурат дорад. Талаби асосӣ нисбат ба нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон - равшану пурмазмун ва мантиқан дурусту возеҳ ифода кардани фикр дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 мебошад. Зарур аст, ки дар ин раванд нутқи шифоҳӣ бо нутқи хаттӣ алоқаи амиқ дошта, яке барои инкишофи навъи дигаре мусоидат намояд.

Дар мавриди масъалаи инкишофи нутқ, хатман ҳолати китобхонию луғатомӯзии хонандагонро ба эътибор гирифтани зарур аст. Дар ин самт хониши берун аз синф ва мутолиаи асарҳои гуногун аз тарафи хонандагон аз ҷанд ҷиҳат муфид аст, ки дар ин раванд дониш ва захираи луғавии хонанда бой ва ҷаҳонбинияш васеъ мешавад; хонандаи ботаваҷҷуҳ зимни мутолиа бо қоидаҳои суҳангӯӣ ва имло бештар шиносӣ пайдо намуда, тарзи дурусти истифодаи калимаю ибораҳоро ба хотир мегирад. Хонандагони синфи 8-9-ро лозим аст, ки мунтазам ба хониши асарҳои бадеӣ, аз ҷумла осори классикон рӯй оварда, тавассути чунин амал вежагиҳои беҳтарин намунаҳои нутқи зебову солим, адабиву маданияро омӯзанд.

Барои ин омӯзгор метавонад, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ аз матнҳои бадеӣ дар китобҳои дарсии фанни адабиёт омада истифода барад. Ҳамчунин, истифодаи порчаҳо аз асарҳои хусусияти тарбиявирошуда, шеър ва ҳикояҳои аз ҷониби ровиёни касбӣ қироатгардида низ ба мақсад мувофиқ аст.

Ба назари мо, яке аз чунин роҳҳо ин аст, ки хонандагон баъзан фикрашонро доир ба мавзӯи нақл ё иншо шифоҳӣ баён намуда, баъд хаттӣ ба қалам диҳанд, ба манфиати кор аст. Масалан, дар машқи 3 китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи 8 (дар саҳ. 80) вобаста ба матни аз осори Муҳаммад Ғаззоӣ интихобшуда чунин талаб гузошта шудааст:

«**Машқи 3.** Матнро хонед ва мазмуни онро мухтасар нависед. Сипас, пурқунандаҳои бевоситара аз матни навиштаи худ ёбед ва ба ҳар кадом савол гузоред:

Подшохро нарду шатранч бохтан ва май хӯрдану гӯй задан ва шикор кардан пайваста набояд, зеро ки ўро аз корҳо боздорад. Ҳар кореро вақтест. Чун вақт набошад, суд зиён гардаду шодӣ ғам гардад. Аммо хусравони пешин рӯзро ба ҷаҳор қисмат кардандӣ: як баҳра Эзидро парастидандӣ ва тоат кардандӣ, як баҳра андар подшоҳиву мулки хеш назар кардандӣ ва мазлумонро дод бидодандӣ ва доноёну хирадмандон тадбир карданд ва фармонҳо додандиву номаҳо навиштандӣ ва расулон фиристодандӣ. Ва баҳри севум аз хӯрдану хуфтан ва аз ин ҷаҳон баҳра баргирифтанд ва шодию хуррамӣ будандӣ. Ва баҳраи ҷаҳорум ба шикору ҷавгон задан ва он чӣ бад-ин монад машғул гаштандӣ.

Баҳроми Гӯр рӯзгори хеш ба ду ним кардӣ: як ними рӯз кори мардумон гузоридӣ ва як ними рӯз биосудӣ ва андар ҳама подшоҳии ӯ касе рӯзи тамом кор накардӣ.

Нӯшервони одил фармуда буд, то бар баландӣ рафтандӣ ва аз хонаҳое, ки дуд барнаомадӣ, бипурсидандӣ, ки чӣ будааст. Агар андак ғаме будандӣ, он аз эшон баргирифтӣ.

Ва набояд ки ҳеҷ подшоҳе раво дорад, ки омилони вай аз раият чизе ба ноҳақ биситонанд» [13, 80].

Машқи мазкур ба инкишофи нутқи хаттиву даҳонии хонандагон нигаронида шуда, азбар намудани луғатҳои он таркиби луғавии хонандагонро ғанӣ мегардонад. Савол ва супоришоти зермашқ салоҳияти коммуникативии хонандагонро ташаккул медиҳад. Чунончи:

1. «Қадам номро ба матн мувофиқ медонед? Ҷаро?
2. Шумо, аз он ки подшоҳони пешин рӯзро ба ҷаҳор қисмат ҷудо кардаанд, розиед? Шумо, агар подшоҳ мебудед, вақтро чӣ тавр истифода мебардед?

Машғул гаштандӣ, қисмат кардандӣ ва ба ин монанд ифодаҳоро дар забони имрӯза дар қадам шакл баён мекунанд?» [13:80].

Дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки онҳо маънои калимаҳои **шатранч, гӯй, суд, хусрав, Эзид, мазлум** ва ҷанди дигарро, ки дар

луғатномаҳои китобҳои синфҳои поёни шарҳ ёфта бошанд ҳам, дар луғати матни мазкур оварда нашудааст, намедонанд. Аз ин рӯ, мазмуни ин қабил матнро возеҳ баён карда наметавонанд. Бинобар он, бори дигар ба хотир овардану шарҳ додани он луғатҳо ба манфиати кор аст. Аз ин лиҳоз, бино ба таъкиди муҳаққиқон, барои инкишофи нутқи мураттаб баъзан рӯчу кардан ба масоили қаблан баррасигардида аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд. Масалан, он намунаҳои осори классикон, ки дар дарсҳои адабиёт таҳлил мешаванд, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ мавриди таҳлили лингвистӣ қарор додан натиҷаҳои хуб ба бор меорад. Бартарии ин усул аз он иборат аст, ки ин дафъа хонандагон кӯшиш мекунанд, ки аз ҳисоби маълумоту далелҳои нав матнро дақиқтар сарфаҳм раванд, бадеияти онро тавассути истифода аз қолабҳои нави ҷумлаҳо баландтар бардоранд. Маҳз, дар рафти иҷрои чунин амалҳо нутқ ва тафаккури хонандагон инкишоф хоҳад ёфт.

Равишшиносон маслиҳат медиҳанд, ки «айни як матнро дар дарсҳои забони модарӣ ду-се маротиба барои таҳлил истифода кардан мумкин аст, ба шарте ки ҳар навбат он матн аз диди нав, яъне барои намоиш додани ҳодисаи дигари забон истифода шавад» [181, 42].

Аснои интиҳоб аҳаммияти тарбиявии матнҳо низ бояд ба эътибор гирифта шавад. «Аксарияти муаллимон дар таълими забони тоҷикӣ танҳо бо шарҳи мавзӯи дарс қаноат варзида, ҷиҳатҳои тарбиявии дарсро ба назар намегиранд. Ин ҷо аз як тараф, муаллимон камҳавсала бошанд, аз тарафи дигар айби китобҳои дарсӣ низ ҳаст, зеро дар онҳо барои таълими на ҳама мавзӯҳо мисолу машқҳои содаи ахлоқӣ оварда шудаанд. Аз ин сабаб ба муаллимон лозим меояд, ки дар доираи китоби дарсӣ банд нашуда, аз адабиёти гуногун низ истифода баранд» [167, 24].

Дар ин бобат муаллим метавонад матнҳоро доир ба мавзӯҳои ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, нақӯкорӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтироми калонсолон, ҳурмати волидайн, аҳду вафо, худшиносии миллӣ ва амсоли инҳо интиҳоб намояд, ки чунин намунаҳо, хусусан, дар осори адибони классик зиёданд.

Корбурди чунин равишҳои таълим имкон фароҳам меорад, ки фаъолнокии хонандагон на танҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ, балки дар дигар дарсҳо ҳам таъмин гардад, яъне дар онҳо малаки озодона баён кардани фикр пайдо мешавад. Мухассилин қолабу қоидаҳои ҷумлабандии омӯхташон, тарзи ифодаи дурусти фикрро дар раванди омӯзиши фанҳои дигар, умуман, дар фаъолияти минбаъдаи таълимӣ ва амалии худ низ пурсамар истифода хоҳанд намуд.

Мисоли дигар. Дар синфи нухум оид ба матни ҳикояи Ҳусайн Воизи Кошифӣ иҷрои чунин супориш дар китоби дарсӣ омадааст:

Ҳикояро хонда, мазмунашро нақл кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобӣ сертаркибро ҷудо намуда, таҳлил кунед [95; 196].

Ба ғайр аз супориши дар матн мазкур омада бо мақсади муайян кардани ҷанбаи тарбиявии мазмуни матн, хонандагонро метавон ба иҷрои супоришҳои зерин низ ҳидоят намуд. Чунинчун, аз онҳо:

- баҳо додан ба кирдору рафтори қаҳрамонҳо, муайян кардани муносибати худ нисбат ба қаҳрамонҳои ҳикоя;
- таҳияи нақша ва аз рӯйи он мухтасар нақл кардани мазмуни матн хондашуда;
- мустақилона тавзеҳ додани мақсади асосии муаллиф;
- шарҳи маъноҳои асливу маҷозии ибораҳо аз матн (масалан, оташи гуруснагӣ фурӯ нишондан);
- аз матн ёфтани калима ва ибораҳои кушояндаи образи қаҳрамонро талаб кардан.

Нақли шифоҳии чунин ҳикояҳои шавқовари ба қобилият ва синну соли талабагон мувофиқ, ки мазмунан баландғоя ва шаклан муъҷазу зебо буда, талабагонро ба қаноатпешагӣ тарбия менамоянд, ба манфиати кор аст. Умуман, хонандагонро пайваста ба нақли матну порчаҳои хондашуда водор намудан яке аз воситаҳои инкишофи нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, ба ташаккули малакаҳои нутқи шифоҳии онҳо нақши назаррас доранд ва ба инкишофи чунин малакаҳои хонандагон мусоидат мекунанд:

а) шунидан, дар хотир нигоҳ доштан ва ба таври шифоҳӣ ва ё хаттӣ ифода кардани фикр;

б) ташаккули тафаккури мантиқӣ, малакаҳои ҷудо намудани нуктаҳои асосӣ аз ғайриасосӣ, хулоса баровардан ва бо далелҳо исбот карда тавонистан;

в) баёни пайдарпайи фикр, фасеҳбаёнӣ, ғановати таркиби луғавӣ.

Умуман, забон, услуб ва мазмуни матнҳо, ки барои таҳлили масоили забон интиҳоб карда мешаванд, бешубҳа, ба забон ва услуби баёни хонандагон бетаъсир нахоҳанд монд.

Инкишофи маданияти нутқи шифоҳии талабагон аз ҳар як муаллим кори мунтазаму дарозмуддат бурданро тақозо мекунад. Дар раванди машғулиятҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8-9 баробари эътибор додан ба таҳлилу баррасии қоидаҳои грамматикӣ, тавачҷуҳи пайваста ба баёни мазмуну маънии матнҳое, ки барои муаррифии ин қоидаҳо истифода мешаванд, низ лозим мебошад ва он ба тақмили маданияти нутқи талабагон мусоидат мекунад. Андешаҳои зерини методист Б. И. Казаков фикри моро тақвият мебахшад: «Дар таълими забони модарӣ коре, ки муаллим барои инкишофи нутқ мегузаронад, ба лаҳзаи ночизи барои исботи ин ё он қоида истифодашаванда табдил наёбад. Вай (инкишофи нутқ- Р.М.) бояд мавқеи сазовор дошта бошад. Фаромӯш набояд кард, ки талаба забони модариашро медонад ва ба он сару кор дорад, на бо забони ғайр. Агар ӯ бо забони ғайр кор медошт, лозим буд, ки аввал қоидаеро аз бар карда, фикри худро то замони малакаву маҳорати муайян ҳосил шудан мувофиқи чорҷӯбаи он ифода кунад» [151; 19]. Мутаассифона, риоя накардани асосҳои дидактикии таълим сабаби ҳалал дар ташаккули нутқ ва салоҳияти иртиботии хонандагон мегардад, ки масъала на танҳо дар доираи илми равишшиносӣ, балки фаротар аз он рафтааст: «...дар мактаби миёна, барои гуфтори адабиро ёд додан, илми забоншиносиро меомӯзонанд. Ва ин усули таълим боис мегардад, ки хонандагон на забонро ёд мегиранд ва на илми мураккаберо чун забоншиносӣ аз бар менамоянд. Ин усул забонро ҳамчун сохтор меомӯзонад ва вақти зиёди омӯзандаро сарфи ҳамаҷониба фаро гирифтани сарфу наҳв (грамматика) мекунад. Дар натиҷа, мактабхон дониши

назариявии забонро ёд мегирад, аммо худи забонро не. Вай ҳиссаҳои нутқро медонад, вале дар худи нутқ заиф аст ва наметавонад ба забони адабӣ, ҳамон тавре ки бо забони лаҳча озод сухан мегӯяд, ҳарф занад» [86; 119].

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар хонандагон нутқи шифоҳиву хаттии ҳаматарафа инкишофёфта тарбия карда шавад, яъне “онҳо ҳангоми муошират бо ҳамаи ашхоси касбу кораш гуногун мувофиқи меъёрҳои забони адабии имрӯзаи тоҷик муттасилу пайдарпай, фаҳмову саҳеҳ, ифоданок ё худ буррову нишонрас гуфтугу карда тавонанд, тарзи баёнашон дар нутқи хаттӣ низ дар заминаи талаботи меъёрҳои забони адабӣ, вале бо риояи қоидаҳои қабулшудаи имлову мавридҳои маъмули истифодаи аломатҳои китобат сураат гирифта бошад» [59, 267].

Аз роҳҳои муҳими инкишофи нутқи мураттаби хонандагон намоиш додан ва ба онҳо шунавонидани намунаҳои беҳтарини нутқи суфтаю раван мебошад, ки дар ин раванд барояшон ҷанбаҳои тарбиявии матни адабӣ, обуранги бадеии онҳо тавассути хониши ифоданок, талаффузи дурусти калимаю ибораҳо ва риояи қоидаҳои сухангӯӣ равшан мегардад. Дар ин ҷода ҳар чӣ бештар истифода намудан аз осори адабӣ, махсусан, аз адибони классики тоҷику форс дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ усули беҳтарин маҳсуб меёбад. Зеро «ҷараёни таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба тақмилу суфта гардидани нутқ ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, ҷаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон ҳислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзеҳнӣ, зуд дарк кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суханро тарбия намояд» [151, 19].

Дар ин ҷода, баҳусус, интиҳоби матнҳои кӯтоҳ аз осори классикон: ҳикояҳои пандомӯз аз «Бӯстон»-у «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Қобуснома»-и Кайковус ва амсоли инҳо намунаҳои беҳтарин маҳсуб меёбанд.

Албатта, дар ҷодаи мураттаб намудани нутқи хонандагон эътибор додан ба корҳои хаттии онҳо бештар зарурат дорад. Чунки ҳангоми хаттӣ баён кардани

фикр, ё ки навиштани нақли хаттӣ, иншо ва ё эссеҳои гуногун иддае аз талабагон як андоза имкониятҳоро дар ихтиёр доранд: Онҳо метавонанд дар корҳои хаттиашон фикри худро дар шаклҳои гуногун ва бонизом ифода намоянд. Дар варақаи сиёҳнавис имкон дорад, ки ҷумлаҳо ро гаштаву баргашта таҳрир намоянд. Ба ифодаи дигар, онҳо барои истифодаи нутқи коммуникативии худ дар раванди иҷрои корҳои хаттии мустақилона дастрасии бештарро доро хоҳанд буд.

Ҳамин тавр, агар муаллим дар раванди таълими мавзӯҳои синтаксисӣ корҳои хаттиро низ мунтазам ташкил намояд, бешубҳа, ба хонандагон додани маълумоти назарӣ, боло бардоштани дараҷаи саводи хаттӣ ва вусъати ҷаҳонбиниву тарбияи ахлоқиву маънавии онҳо низ метавонад, ба комёбиҳо соҳиб гардад. Масалан, дар робита бо мавзӯи ҳар дарс аз рӯйи маводди осори классикӣ гузаронидани диктантҳои таълимиро ба роҳ мондан муфид аст, зеро асоси инкишофи нутқи мураттаби хонандагонро бештар нутқи хаттӣ ташкил медиҳад.

Аммо, чунонки методистон таъкид намудаанд, «нутқи хаттии шогирдони мактаб нисбатан дар сатҳи паст аст. Афзуда аз ин, аксарияти хонандагон таассурот, эҳсос ва дониши ҳосилкардаи худро ба таври шифоҳӣ баён карда тавонанд ҳам, онро ба тариқи хаттӣ беғалат ва бо низоми муайян рӯйи қоғаз оварда наметавонанд. Дар навиштаҷоти онҳо ғалатҳои ниҳоят зиёди услубӣ, имлоӣ, китобатӣ ва ғайра ба мушоҳида мерасанд. Феълан, осонгӯӣ ва хушкбаёнӣ ҳосияти асосӣ ва ҷорҷӯбаи анъанавии услуби баёни хонандагон аст» [64, 204].

Нуктаи дар боло иқтибосшуда беасос нест, зеро бино ба қайди мураттибони Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, ба инкишофи нутқи мураттаб дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ба таври зарурӣ тавачҷуҳ дода намешавад. Таъкид мегардад, ки: «Таҳлили вазъи таълими забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ малакаю маҳорати нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ба таври зарурӣ ташаккул дода намешавад.

Маълумотҳои назарии забони тоҷикӣ барои ташаккул додани фаъолияти амалии нутқ пурра истифода намешаванд» [7, 13].

Омили асосии инро равишшиносон ба он вобаста медонанд, ки «роҳу усулҳои самараноки омӯзиши каломӣ модарӣ мавриди тадқиқи ҳаматарафа қарор нагирифтааст; омӯзгорон фардияти нутқи хонандагонро пурра ба ҳисоб намегиранд; шеваҳо аз забони адабӣ, ки ҳоло ниҳоят дуранд, дар ифодаи фикри мактабӣ таъсири номатлуб мерасонанд; хонандагон меъёри забони адабиро ба таври бояду шояд аз худ намеkunанд; дар дарсҳои забон ва адабиёт омӯзгорон аз намудҳои гуногуни қорҳои ҳатӣ ниҳоят кам истифода мекунанд ва ғ.» [64, 204].

Салоҳиятҳои забониву коммуникативии хонандагон дар синфҳои 8-9 дар сурате ташаккул меёбад, ки дар ҳар як дарси омӯзиши маводди нав мақсадҳои дарс муҳокима ва мушкилоти он муайян карда шавад ва ниҳоят, яқоя бо омӯзгор роҳҳои ҳалли онро ҷустуҷӯ карда шавад. Ба ифодаи дигар, мақсади дар хонандагон рушд додани салоҳиятҳо онҳоро ба дарку фаҳмидан ва азхудкунии маълумоти босифат ҳидоят намудан мебошад.

Омилҳо дар зер овардашуда низ аз роҳҳои беҳтарини ноил шудан ба инкишофи нутқи ҳатӣ ва шифоҳии хонандагон маҳсуб меёбад:

I. Луғатомӯзӣ. Дарвоқеъ, луғатомӯзӣ дар инкишофи нутқи ҳаттию даҳонии хонандагон аҳаммияти басо калон дорад. Он, ҳамчун қисми таркибии дарсҳои забони тоҷикӣ, бо тамоми қисматҳои омӯзиши забон алоқаманд аст. Мутолиаи осори адабӣ, баҳусус, аз осори намояндагони барҷастаи адабиёти классикии форсу тоҷик, ки калимаҳои камистеъмол, бадеъ ва шарҳталаб фаровон дучор мешаванд, захираи луғавии нутқи талабагон ғанӣ гардида, онҳоро бо маънову соҳти калимаву ибораҳо ва соҳтори ҷумлаҳои нав шинос мекунад. Омӯзгор низ, ҳар гоҳ ки ба машғулияти навбатӣ тайёрӣ мебинад, миқдор, хусусият ва тарзи эзоҳи луғатҳоро муайян менамояд. Аз асарҳои шоирони классикӣ бо ширкати фаъолони хонандагон калимаҳои нофаҳморо ҷудо карда, шарҳу эзоҳ медиҳад. Инчунин, муаллим аз китоби дарсӣ луғатҳои дар повараки китоб додашударо низ бояд ба хонандагон муаррифӣ намояд. Ин

навъи кор малакаи мантиқии тафаккур ва баҳамалоқамандии нутқи шифоҳию хаттиро таъмин менамояд. Масалан, дар синфи 8 барои мустаҳкамкунии мавзуи «Пуркунанда» машқи 15 [13, 90] пешниҳод шудааст, ки матни он ҳикояте аз «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ мебошад. Дар супориши машқи мазкур чунин омадааст:

«Ҳикояро хонед ва гӯед, ки ҳикмати он дар чист? Пуркунандаҳои онро ёбед ва кадом навъ буданашонро шарҳ диҳед:

Кабӯтарро гуфтанд:

- Чун аст, ки ту ду бача беш барнаёри ва чун мурғи хонагӣ бар бештар аз он қудрат надорӣ?

Гуфт:

- Бачаи кабӯтар ғизо аз ҳавсалаи модару падар меҳӯрад ва чӯчаи мурғи хонагӣ аз мазбала бар ҳар роҳгузар. Аз як ҳавсала ғизои ду бача беш натвон дод ва аз ним мазбала дари рӯзии ҳазор чӯча тавон кушод.

Қитъа:

Хоҳӣ, ки шавӣ ҳалолрӯзӣ,

Ҳамхона макун аёли бисёр.

Донӣ, ки дар ин сарочаи танг,

Ҳосил нашавад ҳалоли бисёр!» [13, 93]

Пас, дар поёни ҳикоят шарҳи калимаҳои зерини адабии китобӣ бо мақсади луғатомӯзӣ пешниҳод гаштааст:

«мазбала – пасафкандаҳо

ҳавсала – чинадон, ҷиғилдони мурғ, меъдаи парандагон

аёл(иёл) – оила, хонавода, зану фарзанд

сароча– хонаи хурд(киноятан дунё)» [13, 93].

Дар раванди омӯзиши матнҳои адабӣ хонандагон на танҳо бо мазмуну ғояи асар, балки бо воҳидҳои гуногуни луғавӣ, истилоҳҳо ва калимаҳои камистеъмол низ шинос мегарданд. Бисёре аз чунин калимаҳо ба давраҳои муайяни таърихӣ, муҳити иҷтимоӣ ва хусусиятҳои забонии замони эҷоди асар вобастаанд. Аз ин рӯй, омӯзгор бояд ҳангоми таҳлили матн танҳо ба шарҳи воқеаву образҳо

махдуд нашуда, маъноӣ калимаҳои душворфаҳм ва истилоҳоти барои хонандагон ноошноро низ равшан созад. Чунин тарзи кор ба дарки дурусти мазмуни асар, ғанӣ гардидани захираи луғавии хонандагон ва ташаккули маҳорати истифодаи бамавриди калимаҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ онҳо мусоидат менамояд.

Умуман, луғатомӯзӣ ҳамчун яке аз қисматҳои муҳимми омӯзиши забон ба ташаккули фарҳанги нутқи шогирдон таъсири мусбат мерасонад. Он метавонад бевосита дар чараёни дарс вобаста ба матни машқҳо роҳандозӣ мегардад. Зеро дар матнҳо, бахусус, манҳо аз осори классикон, калимаю ибораҳо ва истилоҳоти душворфаҳм ба таври фаровон ба кор рафтаанд. Табиист, ки дар давоми машғулият маънидод ва эзоҳ додани онҳо ба маърифат намудан ва бой гардидани таркиби луғавии муҳассилин мусоидат мекунад.

II. Таҳлили сохтори ҷумлаҳо низ яке аз усулҳои самараноки инкишофи нутқи хаттӣ хонандагон маҳсуб меёбад. Зеро таҳлил дар раванди таълими забони тоҷикӣ, ҳамчун яке аз усулҳои сермаҳсул, барои омӯхтани грамматика, фонетика, лексика ва забони асарҳои бадеӣ нақши муҳимро мебозад. «Дар асоси ин усул (таҳлил - Р.М.) ҳодисаҳои забонӣ ва нишонаҳои асосии он, монанди категорияҳои грамматикӣ, шаклҳои грамматикӣ, гурӯҳҳо ва сохти калимаҳо ва орфограммаҳо, таснифоти овозҳо аз диди фонетикӣ, хусусиятҳои лексикӣ забони тоҷикӣ ва услубҳои гуногуни дар забони тоҷикӣ роиҷбуда шарҳу эзоҳ дода мешаванд» [101, 3].

Дар таҳлили ҷумла, пеш аз ҳама, муайян кардани сохтори он, робитаи маъноиву грамматикӣ байни аъзои ҷумла ва ҷойгоҳи ҳар як ҷузъи таркибӣ аҳаммияти махсус дорад. Чунин таҳлил ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо таркиби ҷумла, балки тарзи ифодаи фикр, хусусиятҳои забонии матни бадеӣ ва маҳорати услубии нависандаро амиқтар дарк намоянд. Таҳлили ҳодисаҳои забонӣ намуди машқест, ки ҳангоми иҷрои он хонандагон бо нишондоди муаллим аз матн ҷумлаю ибораҳои ҷудогонаро интиҳоб намуда, мансубияти онҳоро тибқи талаботи пешниҳодшуда ба ин ё он ҳодисаҳои забон

муайян менамояд. Чунин амал, бино ба ақидаи методист С. Ҳочиев, дар раванди таҳлили ҷумла дорои чунин бартариҳо мебошад:

«а) воситаи пурқимати дар амалия ба хонандагон фаҳмонидани қоидаҳои грамматикӣ ва маълумоти нави грамматикӣ мебошад;

б) ба хонандагон имконият медиҳад, ки таърифоти грамматикиро бошууруна дар амал татбиқ намоянд;

в) дар инкишофи фикри эҷодии хонандагон ба як нуқта муттаҳид намудани афкори хонандагон ва кори мустақилонаи онҳо кумак мерасонад;

г) воситаи муҳимми мустаҳкам намудан ва санҷиши дониши хонандагон аз грамматика ва қисмҳои забон мебошад;

ғ) дар мустаҳкам намудани малакаҳои орфографӣ ва пунктуатсионии хонандагон ёрии амалӣ мерасонад» [101, 4].

Таҳлили ҳодисаҳои забон он ҳама донишхоро, ки хонандагон дар марҳилаҳои гуногун аз забон гирифтаанд, бо ҳам алоқаманд мекунад ва ба онҳо ёрӣ мерасонад, ки донишҳои пештарашонро беҳтар ва амиқтар азхуд намоянд. Таҳлил на танҳо барои фаҳмонидани маънои ҳар як ҷумла, сохти калима ва таркибу ибораҳо аҳаммият дорад, балки барои аз забон ба тарзи эҷодӣ истифода бурдан низ ба хонандагон кумак мерасонад.

Ҳамин тариқ, роҳҳои инкишоф додани нутқи мураббаи хонандагон яке аз рухҳои асосии раванди таълими забони модарӣ дар ҳамаи синфҳо, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 махсуб меёбад ва, сараввал, вазифаҳои ба таври амалӣ аз худ кардани меъёрҳои забони адабӣ, ва такмил додани маданияти нутқи хонандагон меистад. Ба ибори дигар, мақсаду вазифаи ҳамешагӣ ва ниҳонии омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик аст, ки маҳорати озод, дуруст ва бошууруна хондан, алоқамандона ва пайдарпай баён кардани фикрро талқин намоянд.

1.2. Вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9

Таълими системаноки курси синтаксис, ки дар синфҳои VIII - IX ба роҳ монда мешавад, идомаи курси муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» аст, ки дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида мешавад.

Доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ ҳам баъзе маълумоти назарӣ пайдо намудаанд. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади дигари таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8 - 9 ин аст, ки донишу маърифати қаблии хонандагон мустаҳкамтар ва бо маълумотҳои нав такмилу инкишоф дода шавад.

Наҳв пойдеворест, ки дар асоси он тафаккури хонандагон ташаккул меёбад, нутқашон шакл гирифта, алоқамандона бо он донишашон мукамалтар мегардад. Аз ин нуқтаи назар, аз худ кардани қонуну қоидаҳои наҳв, воҳидҳои он аҳамияти калони амалӣ дорад.

Воҳидҳои синтаксисӣ - ибора ва ҷумларо дар ҳаёти ҳаррӯза одамон барои мубодилаи афкор истифода мебаранд, бинобар ин, равонию суфтагии баёни шахс, шукуҳмандии гуфтори ӯ ва фарҳанги нутқ аз бисёр ҷиҳат ба риояи қонуну қоидаҳои наҳв вобаста мебошад. Донистану дарк кардани он ба ҳар як одами бомаълумот, сарфи назар аз касбу соҳаи фаъолият зарур аст, зеро бе донишони он дар гуфтор ва навиштор дуруст сохтани воҳидҳои синтаксисӣ имкон надорад. Қонуну қоидаҳои синтаксис имконият медиҳад, ки бо кадом тарзу воситаҳо алоқаманд гардидани калимаҳоро дар ибораю ҷумла донем, аз чӣ ва чӣ тавр сохтани воҳидҳои синтаксисиро сарфаҳм равем.

Маълум аст, ки воҳидҳои синтаксисӣ ибора, ҷумла ва матн буда, азбар намудани аломатҳои муҳимми сохторӣ ва маъноии ин воҳидҳои синтаксисӣ, на танҳо барои дар нутқи хаттӣ бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат ба шахс мадад мерасонанд, инчунин, барои фаҳмидани мазмуни аниқи гуфтору тарзи дурусти баёни нутқи хаттӣ кумак мерасонад. Ғайр аз ин, дуруст азбар

кардани тарзҳои гуногуни ифодаи фикр барои баён намудани ҳама гуна ахбору саҳеҳии матлаб аҳаммияти калон дорад.

Лозим ба таъкид аст, ки барои ҳар шахс на фақат истифодаи бамавриди воҳиди асосии синтаксис – ҷумла, ки воситаи муҳимми мубодилаи байни аҳли ҷомеа аст, зарурат дорад, балки бамаврид ё дуруст истифода карда тавоништан аз воҳидҳои дигари забон: калима, таркиб, ибора низ зарурати маҳзро доро мебошад. Он калимаю таркиб ва ибораҳо вобаста ба мавзӯи ахбор ва ё мазмуну матлабе, ки гуянда ё нависанда баён мекунад, ҳангоми гуфтору навишт бо ин ё он воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқа пайдо карда, қолаби (тарзи) ифодаи фикр, яъне ҷумларо ба вучуд меоранд. Дар ин росто хонандагонро бо қолабҳои дурусти ифодаи фикр ошно сохта, қонунҳои маъмулу зарурии синтаксисии ҷумлаофариро омӯзондан зарур аст. Барои ҳамин ҳам, хонандагон бояд бо хусусиятҳои ҷумла, ҳамчун воҳиди асосии синтаксис ва ибора, ки рукни асосии ҷумла маҳсуб меёбад, ҳарҷониба шинос шаванду тарзи ташаккули онро донанд.

Омӯзгорони забони тоҷикӣ бояд бо талабот ва масъалаҳои, ки дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои 5–11 пешбинӣ шудаанд, хуб ошно бошанд. Санади мазкур бо қарори Шӯрои миллии таҳсилоти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2017, №06, ба ҷоп тавсия гардидааст. Ин стандарт бо назардошти зарурати ворид намудани дигаргуниҳои ҷиддӣ ба низоми таълими забони тоҷикӣ таҳия шуда, ҳамчун яке аз ҷузъҳои муҳимми ислоҳоти умумии соҳаи маориф арзёбӣ мегардад. Он ҳуҷҷатест, ки дар асоси талаботи «Стратегияи миллии рушди таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2030» ва бо назардошти вазъи таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳия шудаасту талаботи дар доираи муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим гузаштанро тақозо менамояд, ки ин нуқта айнаи ҳол дар муассисаҳои таҳсилоти бархе аз давлатҳо роиҷ буда, характери ҷаҳонишавиро ҳам гирифта истодааст.

Аз ин рӯ, Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ба аксари талаботи зарурии таълими забони тоҷикӣ дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти маориф ҷавобгу мебошад. Меҳвари асосии таълимро дар барномаи мазкур мафҳуми

салоҳиятноқӣ фаро гирифта, талаб карда мешавад, ки ҳалли масъалаҳои амалии таълими забони тоҷикӣ дар доираи салоҳиятноқӣ баррасӣ карда шаванд.

Роҷеъ ба арзишу аҳамияти барнома оид ба қисмати синтаксис ва маводди китобҳои дарсии забони тоҷикии муассисаҳои таҳсилоти миёна, ки солҳои мухталиф интишор ёфтаанд, дар рисолаву мақолаҳои методистони тоҷик С.Аминов, М.Лутфуллоев, С.Шербоев, С.Неъматов, С.Хочиев, Ф.Шарифзода ва дигарон дар иртибот ба таълими он бисе мулоҳиза ва пешниҳодҳо рӯйи чоп омадаанд. Дар рисола ва қорҳои методии мутахассисони бурунмарзӣ аз қабилӣ В. В. Виноградов, М. И. Гореликова, Т. К.Донченко, Е.И.Никитина, О.А.Романенко, А. А. Сисолятина ва дигарон дар иртибот ба омӯзиши синтаксис дар асоси матнҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёна андешаҳои ҷолиб низ пешниҳод шудааст.

Дар ҳаллу фасли ин масъала рисолаи доктории профессор С. Шербоев «Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои дар забони тоҷикӣ дар синфҳои V-VIII», ки ба таълими мавзӯҳои «Ибора», «Сараъзоҳои ҷумла», ва «Ҷумлаҳои сода» бахшида шудааст, нақши махсус дорад. Дар китоби дарсии ӯ «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» низ дар фаслҳои алоҳида дар иртибот ба асосҳои назариявӣ амалии таълими ҷумлаҳои мураккаб як идда муаммоҳо ба таври ҷолиб баррасӣ гардидааст. Аз ин лиҳоз, мо кӯшиш кардем, ки дар фасли навбатии рисолаи хеш мушаххасан доир ба мавқеи таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаву мураккаб дар китобҳои дарсӣ ва барномаҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 дар иртибот ба осори классикони форсу тоҷик ва ҷанбаҳои тарбиявии онҳо ибрози андеша намоем.

Бояд дар назар дошт, ки амалӣ гардидани талаботи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ва муносибатҳои қомилан нав дар раванди таълими грамматика замоне самарабахш мегардад, агар ҳонандагон ба омӯхтани забони модарӣ шавқу рағбат намуда, малақаҳои босаводона гуфтани навиштанро аз худ намоянд. Барои ба даст овардани ин натиҷа он чиро бояд ба ҳонандагон омӯзонд, ки дар амалия, дар баёну ифода зарурат дошта бошад.

Донишҳои дар синфҳои ибтидоӣ аз забони тоҷикӣ азхуднамудаи хонандагон ва ё маҳорату малакаҳои амалии дар синфҳои ибтидоӣ ҳосилнамуда таҳкурсии инкишофи минбаъдаи нутқи онҳо хоҳад гашт. Зеро онҳо ҳанӯз дар синфҳои ибтидоӣ ва дар синфи 5-ум доир ба нуктаҳои зерини ҷумла ва қолабҳои зерини он шинос мешаванд: «Шинохтан ва дар матн ҷудо карда тавонистани ибора, ҷумла, навъҳои ҷумла, аъзоҳои ҷумла. Шинохтан ва ҷудо кардани ҳелҳои ҷумла. Дар матн ибора ва ҷумларо аз ҳам фарқ кардан» [7, 35]. Вале дар синфи 8-ум хонандагон дар раванди таълими ибора ва ҷумлаҳои сода метавонанд, соҳиби чунин салоҳиятҳо гарданд: «Навъҳои ҷумлаи содaro аз рӯйи оҳангу мақсад шинохтан ва фарқ кардан, тартиби калимаро дар ҷумла ба назар гирифтани, задаи мантиқиро бамаврид гузоштан» [7, 47]. Аз ин лиҳоз, зимни андешаҳои олимони соҳа ва методистони ватанӣ метавон гуфт, ки айни ҳол раванди таълим аз омӯзгорон масъулиятнокиро ва аз таҳиягарони барномаҳо низ боз ҳам дақиқнигориро тақозо мекунад.

Низоми имрӯзаи таълими забони тоҷикӣ дар назди муаллимон низ вазифаҳои нав мегузорад. Таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, қисмати синтаксис бештар бояд дар ҳамбастагӣ бо фанни адабиёти тоҷик сураат гирад, зеро дар раванди баррасии масоили грамматикӣ тарбияи маънавии инсон - фарди замони имрӯз яке аз муаммоҳои аввалиндараҷа маҳсуб меёбад.

Ба воситаи осори барҷастаи бадеӣ маънавиёти шогирдонро ғанӣ гардонидани, дар ниҳоди онҳо муҳаббату самимиятро ба инсон, ба ҷомеа, ба кишвару буми ҳеш парвариш додан имконпазир аст. Бо назардошти ҷойгоҳи арзишмандии эҷодиёти намояндагони бузурги адабиёти классикии форсу тоҷик дар тарбияи насли наврас, истифодаи чунин мавод дар раванди таълим аҳаммияти хос дорад. Омӯзгор бояд ҳангоми таълими таърифҳо ва қоидаҳои синтаксисӣ на танҳо ба ҷанбаи назариявии мавзӯ, балки ба мазмуну ғояҳои тарбиявии матнҳои интихобшуда низ диққати хонандагонро ҷалб намояд. Ба ибораи дигар, масъалаи тарбияи маънавиву ахлоқии муҳассилин бояд дар ҳамаи машғулиятҳои забони модарӣ мавқеи муносиби худро дошта бошад.

Агар ба китоби дарсии синфҳои 8-ум [12] ва 9-ум [94] мувоҷеҳ гардем, маълум мегардад, ки маводди ҷолиби диққат аз осори классикони форсу тоҷик, ки ҷанбаи тарбиявӣ доранд, бо мақсади бозомӯзии синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб манзур гаштааст. Дар ҷадвали зер мавридҳои истифодаи намунаҳои осори классикон дар дохили машқҳо барои таълими маводди назариявии синтаксис дар синфҳои 8–9-ум интихоб гардидаанд.

Ҷадвали 1.

Ном ва насаби адибони классик	а) дар синфи 8	б) дар синфи 9
1.Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ	2	8
2.Абушақури Балхӣ	1	3
3.Асадии Тӯсӣ	-	1
4.Абулқосим Фирдавӣ	11	5
5.Носири Хусрав	6	6
6.Низомии Ғанҷавӣ	1	7
7.Саъдии Шерозӣ	12	19
8.Ҳофизии Шерозӣ	-	3
9.Абдурахмони Ҷомӣ	6	15
10.Сайиди Насафӣ	1	1
11.Ҳусайн Воизи Кошифӣ		7
12.Бедилӣ Деҳлавӣ		2
13.Хусрави Деҳлавӣ		1
14.Авҳадии Мароғайӣ		2
15.Самандархочаи Тирмизӣ		5
16.Фаридаддуни Аттор		1
17.Қамолиддин Биноӣ		1
18.Аҳмади Дониш		2
19.Унсуралмаолии Қайқовус	1	2
20.Ҷалолуддини Балхӣ		1
21.Муҳаммад Авфии Бухорӣ	1	
21 нафар намояндаи адабиёти классикӣ	43	90

Таҳлили маълумоти ҷадвал нишон медиҳад, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ барои синфҳои 8-9-ум осори 21 нафар намояндаи адабиёти классикии форсу тоҷик ба сифати маводди дидактикӣ истифода гардидааст. Дар китоби дарсии синфи 8 аз осори адибони классик 43 намуна ва дар китоби синфи 9-ум 90 намуна ҷой дода шудааст. Ин таносуб собит месозад, ки доираи истифодаи мероси классикӣ дар синфи 9-ум нисбат ба синфи 8-ум нисбатан зиёдтар буда, шумораи намунаҳои осори классикон беш аз ду баробар

афзудааст. Чунин афзоиш, пеш аз ҳама, ба мураккабтар гардидани мавзуҳои синтаксисӣ, аз ҷумла омӯзиши навъҳои ҷумлаи мураккаб, муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ миёни ҷумлаҳои сода ва таҳлили сохтори матн вобаста мебошад. Дар байни адибони классик осори Саъдии Шерозӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Аз осори ӯ дар китоби синфи 8-ум дуvozдаҳ ва дар китоби синфи 9-ум нuzдаҳ намуна, дар маҷмӯъ 31 маврид, истифода шудааст. Ин нишондиҳанда аз мутобиқати баланди осори Саъдӣ ба ҳадафҳои таълимиву тарбиявӣ, содаю раво будани забон, гуногунрангии сохтори синтаксисӣ ва фарогирии масъалаҳои муҳимми ахлоқӣ шаҳодат медиҳад. Пас аз ӯ осори Абдурахмони Ҷомӣ дар 21 маврид, Абулқосим Фирдавсӣ дар 16 маврид, Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ва Носири Хусрав ҳар кадом дар 10 маврид ва Низомии Ганҷавӣ дар 8 маврид бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд. Осори Фирдавсӣ дар синфи 8-ум бештар ба назар мерасад: аз эҷодиёти ӯ ёздаҳ намуна дар синфи 8-ум ва панҷ намуна дар синфи 9-ум оварда шудааст. Баръакс, истифодаи осори Рӯдакӣ, Низомӣ ва Ҷомӣ дар синфи 9-ум ба таври назаррас афзуда, муносибан ба ҳашт, ҳафт ва понздаҳ маврид расидааст.

Дар ҳар ду синф аз осори Абушақури Балхӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сайидои Насафӣ ва Унсуралмаолии Кайковус истифода шудааст. Ин намунаҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки мурағбатҳои китобҳои дарсӣ осори адибони маҷруро барои таълими пайдарпайи мавзуҳои синтаксисӣ ва ташаккули ҷаҳонбинию ахлоқӣ хонандагон муносиб доништаанд.

Дар маҷмӯъ, маълумоти ҷадвал нишон медиҳад, ки осори классикон дар китобҳои дарсии синфҳои 8-9-ум танҳо ҳамчун маводди тасвирӣ ё воситаи мустақкам намудани қоидаҳои грамматикӣ истифода нашуда, балки вазифаи муҳимми маърифатӣ, ахлоқӣ ва тарбиявиро низ иҷро мекунад. Матнҳо ва абъети интихобшуда имконият медиҳанд, ки хонандагон дар баробари шинохтани сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, тарзи истифодаи фикр, робитаи маъноии ҷузъҳои ҷумла, воситаҳои алоқии синтаксисӣ ва хусусиятҳои услубии нутқро омӯзанд. Ҳамзамон онҳо бо андешаҳои ахлоқӣ, арзишҳои инсонӣ, ҳикмату

андарз ва фарҳанги сухани адибони классик ошно мегарданд. Бо вучуди ин, нобаробарии миқдори намунаҳои интихобшуда аз осори адибони гуногун ба назар мерасад: осори баъзе суҳанварон, баҳусус Саъдӣ ва Ҷомӣ фаровон истифода шуда, вале эҷодиёти гурӯҳи дигари адибон танҳо бо як ё ду намуна маҳдуд гардидааст. Аз ин рӯ, ҳангоми такмил ва бознигарии китобҳои дарсӣ риояи таносуби осори адибони гуногун, мутобиқати матн ба хусусиятҳои синнусолии ҳонандагон, имкониятҳои синтаксӣ ва инкишофи нутқи ҳар як намуна бояд ба назар гирифта шавад.

Муаллифон ғояҳои ба таври умумӣ ба амал баровардани ҷанбаҳои тарбиявии дарсхоро дар раванди таълими забони тоҷикӣ то андозае ба инобат гирифтаанд. Ҳадафи асосии мураттибон тибқи чунин амал дар заминаи маводди классикӣ на фақат намоишу баррасии таърифу қавоиди наҳвӣ, балки ҳонандагонро бо ғояҳои баланди осори классикон ошно кардан мебошад. Дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 машқҳое, ки комилан барои омӯзиши масоили грамматикӣ нигаронида шуда бошанд, басо кам назаррасанд, балки дар онҳо машқҳои инкишофдиҳандаи нутқ (коммуникатсионӣ – монологӣ ва диалогӣ) бештар бартарӣ доранд. Масалан, доир ба китоби дарсии синфи 8-ум дар иртибот ба ҷумлаҳои сода, дар супориши машқи 13-ум чунин омадааст:

«Байтҳоро ифоданок хонед ва шарҳ диҳед. Сипас, мубтадоҳоро ёфта, таркиби онҳоро муайян созед.

1. Ҷавонони донандаи боҳунар

Нагиранд беозмоиш ҳунар (Абулқосим Фирдавӣ).

2. Наяндешӣ аввал ҷу дар пешаҳо,

Саранҷом пеш ояд андешаҳо (Хусрави Дехлавӣ).

3. Яке пеши Сом омадӣ з - он ду мард,

Забон баркушодӣ ба гуфтори сард (Абулқосим Фирдавӣ)

4. Ҷамоли мардумӣ дар ҳилм бошад,

Ҷамоли одамӣ дар илм бошад» (Носири Хусрав) [13:67].

Таълими мавзуъҳои грамматикӣ дар алоқамандӣ бо матнҳои аз классикон ва ё адибони муосир интихобшуда, ки дорои аҳаммияти ахлоқию маърифатӣ мебошанд, дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ синфҳои 8 ва 9 фаровон ба мушоҳида мерасанд. Мавҷудияти чунин матнҳо дар ин китобҳо дар раванди кироат ва азбаркунӣ нутқи шифоҳӣ хонандагонро инкишоф медиҳанд, ба иҷрои супоришҳои эҷодӣ барояшон заминаҳои нав ба навро муҳайё месозанд, ки дар ин чода бобати роҳандозии шогирдон нақши асосиро омӯзгор мебозад.

Ба хоҳири дақиқ баррасӣ намудани масъалаи мавриди назар дар зерномгӯи мавзуъҳои таълимии забони тоҷикӣ дар синфи 8 ва 9 баррасишавандаро пешниҳод мекунем (ниг.: Ҷадвали 2), ки дар сутунҳои он ҳам шумораи умумии машқ барои ҳар як мавзӯ ва аз ин теъдод чанд машқ аз осори классикон интихоб шуданаш муайян карда шудааст:

Ҷадвали 2.

Номгӯи мавзуъҳои таълимӣ дар синфи 8	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
1.Забон ва сухан	4	3
2.Такрор ва ҷамъбаст	33	6
3.Ибора ва ҷумла	22	-
4.Ҷумла. Хелҳои ҷумлаи	39	4
5.Ҷумлаҳои содаи дутаркиба Сараъзоҳи-асоси грамматикӣ ҷумла	38	4
6.Аъзоҳои пайрави ҷумла	72	11
7.Ҷумлаи содаи яктаркиба	48	7
8.Ҷумлаи чидаъзо	27	3
9.Мухотаб	14	2
10.Калима ва ибораҳои туфайлӣ	22	-
11.Аъзоҳои истисноии ҷумла	14	-
12.Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	12	1
13.Такрор	19	2
Ҷамағӣ	364	43 (12%)

Маълумоти ҷадвали 2 имкон медиҳад, ки мавқеъ, миқдор ва таносуби истифодаи осори классикони форсу тоҷик дар машқҳои синтаксисии китоби дарсии забони тоҷикӣ барои синфи 8-ум ба таври мушаххас муайян карда шавад. Тибқи нишондиҳандаҳои ҷадвал, китоби дарсии мазкур сенздаҳ бахшу мавзӯи таълимиро фаро гирифта, дар доираи онҳо дар маҷмӯъ 364 машқ

пешниҳод шудааст. Аз ин теъдод 43 машқ дар заминаи намунаҳои адабиёти классикии форсу тоҷик тартиб дода шудааст, ки тақрибан 11,8 Ҷоизи шумораи умумии машқҳоро ташкил медиҳад. Дар се мавзӯ – «Ибора ва ҷумла», «Калима ва ибораҳои туфайлӣ» ва «Аъзоҳои истисноии ҷумла» – аз адабиёти классикӣ ягон машқ интиҳоб нагардидааст. Ин ҳолат аз як тараф нобаробар тақсим шудани матнҳои классикиро дар бахшҳои гуногуни китоб нишон диҳад, аз тарафи дигар, ошкор месозад, ки имкониятҳои наҳвӣ ва маъноии осори классикон барои таълими баъзе мавзӯҳои синтаксис ба таври кофӣ истифода нашудаанд. Дар осори классикони форсу тоҷик ибораҳои гуногунсохт, калимаҳои ибораҳои туфайлӣ, воҳидҳои истисноӣ, мурочиат, тақрор, тавзеҳ ва дигар воситаҳои услубӣ фаровон ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, набудани чунин намунаҳо дар бахшҳои зикршуда на аз маҳдуд будани маводи классикӣ, балки бештар аз номукаммалии интиҳоби маводи дидактикӣ шаҳодат медиҳад.

Аз шумораи машқҳои бар пояи осори классикон таҳияшуда мавзӯи «Аъзоҳои пайрави ҷумла» мавқеи аввалро ишғол мекунад. Дар ин бахш аз 72 машқи умумӣ 11 машқ аз адабиёти классикӣ интиҳоб шудааст, ки 15,3 Ҷоизи машқҳои мавзӯро ташкил медиҳад. Ҳамзамон ин ёздаҳ машқ 25,6 Ҷоизи тамоми 43 машқи классикии китоби дарсиро дар бар мегирад. Ба ибораи дигар, беш аз чоряки ҳамаи намунаҳои классикии китоб маҳз ба омӯзиши аъзоҳои пайрави ҷумла истифода шудааст. Чунин интиҳоб то андозае асоснок мебошад, зеро матнҳои манзуму мансури классикӣ дорои муайянкунанда, пуркунанда ва ҳолҳои гуногун буда, барои муайян намудани муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ аъзоҳои ҷумла имконияти густарда фароҳам меоранд. Ба воситаи таҳлили чунин ҷумлаҳо ҳананда метавонад на танҳо навъи аъзои пайравро муайян намояд, балки муносибати онро бо сараъзои ҷумла, воситаи алоқа, ҷойи калима ва вазифаи маъноӣ услубии онро низ дарк кунад.

Дар мавзӯи «Ҷумлаи яктаркиба» аз 48 машқ ҳафт машқ дар асоси осори классикон таҳия гардидааст, ки 14,6 Ҷоизи тамоми машқҳои мавзӯро ташкил медиҳад. Ҳафт машқи мазкур ба 16,3 Ҷоизи шумораи умумии намунаҳои классикии китоб баробар аст. Истифодаи осори классикон дар таълими

ҷумлаҳои яктаркиба аз ҷиҳати методӣ муносиб мебошад, зеро дар назму насри классикӣ ҷумлаҳои муайяншаҳс, номуайяншаҳс, бешаҳс, унвонӣ ва дигар навиҳои ҷумлаҳои яктаркиба зиёд истифода мешаванд. Хусусан, тарзи баёни ҳикматомез, пандуандарзии осори классикон барои мушоҳида ва таҳлили ҷумлаҳои яктаркиба заминаи мусоид фароҳам меорад. Чунин ҷумлаҳо дар баробари вазифаи грамматикӣ дорои неруи баланди таъсирбахшӣ ва тарбиявӣ низ мебошанд.

Дар баҳши «Такрор ва ҷамъбаст» аз 33 машқ шаш машқ аз осори классикон интихоб шудааст. Ин нишондиҳанда 18,2 фоизи машқҳои баҳш ва тақрибан 14 фоизи ҳамаи машқҳои классикии китобро ташкил медиҳад. Таносуби мазкур нисбатан қобили қабул аст, зеро дар марҳалаи такрор ва ҷамъбаст хонандагон бояд донишҳои қаблан ҳосилкардаи худро дар заминаи матнҳои гуногун татбиқ намоянд. Матнҳои классикӣ барои иҷрои ин вазифа мувофиқанд, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки чанд падидаи забонӣ – сохтори ибора, нави ҷумла, сараъзо ва аъзоҳои пайрав, воситаҳои алоқа ва хусусиятҳои услубии нутқ мавриди таҳлил қарор гиранд. Бо вучуди ин, дар китоб ду баҳш бо номи наздик ба ҳам – «Такрор ва ҷамъбаст» ва «Такрор» – мавҷуд аст. Дар баҳши охир аз 19 машқ танҳо ду машқ, яъне 10,5 фоиз, аз осори классикон гирифта шудааст. Дар маҷмӯъ, дар ду баҳши такрорӣ ҳашт намунаи классикӣ истифода шудааст, ки 18,6 фоизи ҳамаи машқҳои классикии китобро ташкил медиҳад. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки осори классикон бештар ҳамчун маводи такрору мустаҳкамкунӣ истифода гардида, на ҳамеша дар марҳалаи шарҳу омӯзиши мавзӯи нав ба қор гирифта шудааст.

Дар мавзӯи «Ҷумла. Хелҳои ҷумла» аз 39 машқи умумӣ чор машқ ба адабиёти классикӣ мансуб аст, ки 10,3 фоизи машқҳои ин баҳшро ташкил медиҳад. Дар баҳши «Ҷумлаҳои содаи дутаркиба. Сараъзоҳо – асоси грамматикии ҷумла» низ аз 38 машқ чор намуна аз осори классикон интихоб шудааст, ки ба 10,5 фоиз баробар мебошад. Ҳарчанд нишондиҳандаҳои ин ду мавзӯ аз ҷиҳати миқдор тақрибан баробаранд, имкониятҳои осори классикон барои таълими онҳо бештар аз ин аст ва барои муайян намудани асоси

грамматикӣ, мубтадо, хабар, тарзи ифодаи онҳо, мувофиқати мубтадо бо хабар ва тафовути ҷумлаҳо аз рӯйи мақсади баён маводи хеле муносиб мебошанд. Аз ин рӯ, бо чор машқ маҳдуд кардани истифодаи ҷунин матнҳо фарогирии нокифояи имкониятҳои таълимии мероси классикиро нишон медиҳад.

Дар мавзуи «Ҷумлаи ҷидаъзо» аз 27 машқ се машқ аз адабиёти классикӣ гирифта шудааст, ки 11,1 фоизи машқҳои бахшро ташкил медиҳад. Осори классикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои ҷидаъзо аҳамияти махсус дорад, зеро дар онҳо ҷидашавии мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва ҳол, инчунин истифодаи пайвандакҳо фаровон мушоҳида мешавад. Ба воситаи ҷунин намунаҳо хонанда метавонад на танҳо аъзоҳои ҷидаро пайдо кунад, балки вазифаи услубии онҳоро дар таъкиди фикр, тасвири пайдарпайи аломатҳо ва афзудани таъсирнокии сухан шарҳ диҳад. Бо вучуди ин, се машқ барои ба таври мукамал нишон додани гуногунии сохторӣ ва услубии ҷумлаҳои ҷидаъзо кофӣ нест.

Дар баҳши «Мухотаб» аз 14 машқ ду машқ ба осори классикон тааллуқ дорад, ки 14,3 фоизи машқҳои мавзӯро ташкил медиҳад. Ин таносуб аз нишондиҳандаҳои бисёр мавзӯҳои дигар баландтар аст, аммо шумораи мутлақи машқҳо кам мебошад. Дар ашъори классикӣ мурочиат ба дӯст, маъшук, инсон, подшоҳ, фарзанд, устод, табиат ва мафҳумҳои абстрактӣ хеле маъмул аст. Ҷунин намунаҳо имконият медиҳанд, ки хонандагон аломатҳои китобатии мухотаб, ҷойи он дар ҷумла, оҳанги мурочиат ва вазифаи эҳсосию услубии онро дар нутқ омӯзанд. Аз ин рӯ, танҳо бо ду мисол маҳдуд намудани ин мавзӯ имкониятҳои фаровони осори классикиро пурра инъикос намекунад.

Дар мавзуи «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда» аз дуvozдаҳ машқ танҳо як машқ аз адабиёти классикӣ пешниҳод гардидааст, ки 8,3 фоизи машқҳои бахшро ташкил медиҳад. Ин яке аз пасттарин нишондиҳандаҳо дар байни мавзӯҳое мебошад, ки дар онҳо намунаҳои классикӣ истифода шудаанд. Ҳикоятҳо, ривоятҳо, масалҳо ва асарҳои насрии классикӣ дорои сухани қаҳрамон, саволу ҷавоб ва истинод аз нақли дигарон мебошанд. Онҳо барои табдил додани нутқи айнан нақлшуда ба нутқи мазмунан нақлшуда, муайян

намудани сухани муаллиф ва сухани қаҳрамон, инчунин омӯзиши аломатҳои китобатӣ маводди таъсирбахш ба шумор мераванд. Аз ин ҷиҳат, мавҷуд будани танҳо як машқи классикӣ дар ин бахш камбудии ҷиддии интиҳоби маводди дидактикӣ мебошад.

Дар баҳши «Забон ва сухан» аз чор машқ се машқ аз адабиёти классикӣ гирифта шудааст. Ин ба 75 фоизи машқи мавзӯ баробар буда, аз ҷиҳати таносуб баландтарин нишондиҳандаи ҷадвал мебошад. Аммо ин рақам набояд нодуруст тафсир шавад: бартарии 75-фоиз аз кам будани шумораи умумии машқҳои бахш – ҳамагӣ чор машқ ба вуҷуд омадааст. Аз ҷиҳати шумораи мутлақ дар ин бахш танҳо се намунаи классикӣ истифода шудааст. Бо вуҷуди ин, чунин интиҳоб аз нигоҳи мазмун мантиқӣ мебошад, зеро суханони ҳикматомез ва андешаҳои адибони классик дар бораи забон, сухан, одоби гуфтор, ростгӯӣ, камсуханӣ ва арзиши калом барои ифтиҳои баҳши синтаксис аҳаммияти баланди маърифатию тарбиявӣ доранд.

Дар се мавзӯи дигари китоб вазъи қомилан дигар аст. Дар баҳши «Ибора ва ҷумла» 22 машқи пешниҳод, вале онҳо аз осори классикон интиҳоб нашудааст. Ин камбудии ҷиддӣ мебошад, зеро ибора ва ҷумла воҳидҳои меҳварии синтаксисанд ва матнҳои классикӣ барои муқоисаи калима, ибора ва ҷумла, муайян намудани калимаи асосию тобеъ, воситаҳои алоқии калимаҳо ва сохтани ҷумла аз ибора имконияти зиёд фароҳам меорад. Ҳамчунин дар мавзӯи «Калима ва ибораҳои туфайлӣ» аз 22 машқ ва дар баҳши «Аъзоҳои истисноии ҷумла» аз 14 машқ ягон намунаи классикӣ истифода нашудааст. Ин ҳолигӣ аз назари методӣ асоснок нест, зеро дар забони осори классикӣ калимаҳои ифодакунандаи боварӣ, гумон, тартиби фикр, манбаи хабар ва муносибати эҳсосии гӯянда, инчунин аъзоҳои истисноӣ ва тавзеҳӣ зиёд ба қор рафтаанд. Ин мавод метавонист барои таҳлили сохтор, аломатҳои китобатӣ ва вазифаи услубии воҳидҳои мазкур самаранок истифода шавад.

Аз муқоисаи нишондиҳандаҳои ҷадвал бармеояд, ки шумораи зиёди машқҳои умумӣ дар ҳар мавзӯ ҳатман бо афзоиши мутаносиби намунаҳои классикӣ ҳамроҳ нест. Ин далел собит мекунад, ки тақсими намунаҳои

классикӣ на дар асоси низоми ягона ва меъёри мушаххаси миқдорӣ, балки ба таври нобаробар анҷом ёфтааст.

Дар маҷмӯъ, осори классикони форсу тоҷик дар китоби дарсии забони тоҷикӣ барои синфи 8 ҳамаҷун яке аз манбаъҳои маводди таълими синтаксис истифода шудааст. Ин матнҳо метавонанд дар баробари омӯзиши қоидаҳои грамматикӣ барои ғанӣ гардидани захираи луғавии хонандагон, инкишофи тафаккури мантикӣ, ташаккули нутқи мураттаб, баланд бардоштани завқ бадеӣ ва аз худ намудани арзишҳои ахлоқию маънавӣ мусоидат намоянд. Аз нигоҳи методӣ, танҳо зиёд кардани шумораи иқтибосҳо аз осори классикон кифоя нест. Намунаҳо бояд аз рӯи мутобиқати онҳо ба мавзуи грамматикӣ, дараҷаи душвории забон, хусусиятҳои синнусолии хонандагон, равшании мазмун, арзиши ахлоқию маърифатӣ ва имконияти ташкили фаъолияти нутқӣ интихоб карда шаванд. Дар баробари супоришҳои анъанавии «аъзои ҷумларо муайян кунед» ё «ҷумларо таҳлил намоед», бояд машқҳои табдилдихӣ, муқоисавӣ, эҷодӣ ва иртиботӣ низ пешниҳод гарданд. Масалан, хонанда метавонад сохтори ҷумлаи классикиро тағйир диҳад, онро бо забони имрӯз бозгӯ кунад, ҷумлаи содаеро ба ҷумлаи мураккаб табдил диҳад, фикри адибро шарҳ диҳад, дар асоси он матни кӯтоҳ тартиб диҳад ё мавқеи худро нисбат ба мазмуни ахлоқии он баён намояд. Танҳо дар ҳамин сурат осори классикон аз воситаи одии намоиши қоидаи грамматикӣ ба воситаи воқеии ташаккули салоҳияти забонӣ, иртиботӣ, фарҳангӣ ва нутқи мураттаби хонандагон табдил меёбад.

Ҷадвали 3.

9	Номгӯи мавзӯҳои таълимӣ дар синфи	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
	1.Забон ва сухан	3	3
	2.Такрори маводди синфи 8	31	3
	3.Ҷумлаи мураккаб. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаб	3	-
	4.Ҷумлаи мураккаби пайваст	11	1
	5.Ҷумлаи мураккаби тобеъ	87	20
	6.Ҷумлаи мураккаби бепайванд	8	-

7.Чумлаи мураккаби омехта	4	1
8.Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб	7	-
9.Хат ва пайдоиши он	14	8
10.Такрори маводди синфи 9	31	8
Ҳамагӣ	211	44 (20,8%)

Нишондиҳандаҳои ҷадвали 3 дараҷаи истифодаи осори классикони форсу тоҷикро дар таълими мавзӯҳои синтаксисии синфи 9 инъикос менамоянд. Дар китоби дарсии ин синф барои омӯзиши даҳ бахшу мавзуи таълимӣ, дар маҷмӯъ, 211 машқ пешниҳод шудааст. Аз ин шумора 44 машқ дар заминаи осори классикӣ таҳия гардидааст, ки 20,85 фоизи ҳаҷми умумиро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, нишондиҳандаи мазкурро метавон тақрибан 21 фоиз ҳисобид. Дар муқоиса бо китоби синфи 8, ки дар он аз 364 машқ танҳо 43 машқ ба осори классикон тааллуқ дошт, дар синфи 9 шумораи умумии машқҳо камтар, аммо ҳиссаи матнҳои классикӣ бештар аст. Ин далели он аст, ки дар синфи 9 ба истифодаи мероси адабӣ ҳамчун маводди таълими забон тавачҷуҳи бештар зоҳир шудааст.

Бо вучуди афзоиши таносуби умумӣ, тақсимои матнҳои классикӣ дар бахшҳои китоб яқсон нест. Қисми бештари онҳо дар чанд мавзуи муайян мутамаказ гардидааст. Аз ҷумла, дар бахши «Чумлаи мураккаби тобеъ» аз 87 машқ 20 машқ ба осори классикӣ асос ёфтааст. Ин миқдор 23 фоизи машқҳои ҳамин мавзӯ ва қариб нисфи тамоми намунаҳои классикии синфи 9-ро ташкил медиҳад. Чунин тавачҷуҳ то андозае табиӣ мебошад, зеро дар назму насри классикӣ ҷумлаҳои дорои муносибатҳои гуногуни тобей, пайвандакҳои сермаъно ва сохторҳои мураккаби маъноӣю грамматикӣ зиёд ба назар мерасанд. Таҳлили чунин мисолҳо ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо сарҷумла ва ҷумлаи пайравро муайян кунанд, балки муносибати маъноии байни қисмҳо, воситаҳои алоқа ва мақоми услубии онҳоро низ дарк намоянд.

Набудани матнҳои классикӣ дар баъзе фаслҳо аз ҷиҳати методӣ баҳсталаб аст, зеро забони осори классикӣ дорои ҷумлаҳои бепайвандак, сертаркиб ва шаклҳои гуногуни алоқаи ҷумлаҳо мебошад. Чунин намунаҳо барои омӯзиши тартиби фикр, муносибатҳои сабаб, замон, шарт, муқоиса, оҳанги ҷумла ва

аломатҳои китобат имконияти зиёд фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, ҳолӣ мондани ин бахшҳо бештар ба нокифоя будани интиҳоби маводи дидактикӣ ишора мекунад.

Муқоисаи маълумоти ҷадвалиҳои 2 ва 3 фарқи муҳимми дигарро низ ошкор месозад. Дар синфи 8 намунаҳои классикӣ дар мавзӯҳои гуногуни ҷумлаи сода тақсим шудаанд, гарчанде дар баъзе бахшҳо онҳо тамоман вуҷуд надоранд. Дар синфи 9 бошад, таносуби умумии осори классикӣ бештар аст, аммо қисми асосии ин мавод дар се бахш – «Ҷумлаи мураккаби тобеъ», «Хат ва пайдоиши он» ва «Такрори маводди синфи 9» ҷамъ омадааст.

Дар маҷмӯъ, китоби дарсии синфи 9 нисбат ба китоби синфи 8 барои истифодаи осори классикон имконияти бештар фароҳам овардааст, аммо ин имконият дар ҳамаи мавзӯҳои ҷумлаи мураккаб бо низоми муайян амалӣ нашудааст. Барои тақмили мазмуни таълим зарур аст, ки намунаҳои классикӣ дар бахшҳои гуногун на ба таври тасодуфӣ, балки мувофиқи назарияи омӯзиш, сатҳи душвории матн, хусусиятҳои синнусолии хонандагон ва имконияти рушди нутқи мураббаъ интиҳоб карда шаванд. Матни классикӣ бояд на танҳо барои ёфтани пайвандак, муайян кардани навъи ҷумла ё гузоштани аломати китобат хизмат кунад, балки хонандаро ба шарҳи маъно, муқоисаи сохтор, табдил ва тағйири ҷумла, ғаълоҳои фикрӣ, тақмили маҳорати таҳлилӣ, бозгӯӣ ва офаридани матни мустақил водор намояд. Дар чунин шароит осори классикон метавонад ҳамзамон вазифаи маводди грамматикӣ, намунаи нутқи адабӣ ва воситаи ташаккули салоҳиятҳои забонӣ, иртиботӣ ва фарҳангии хонандагонро иҷро намояд.

Мо дар зер ҷадвали навбатиро пешниҳод карданием, ки дар онҳо теъдоди намунаҳо аз осори классикон дар нашрҳои солҳои гуногун таҳлил ва тариқи ғоиз нишон дода шудааст:

Ҷадвали 4.

Синф	Муаллифон	Соли нашр	Ҷойи Нашр	Теъдо ди умумии машқ	Аз осори класси -кон	Бо ҳисоби фоиз
VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмӯҳаммадов, Ш.Ниёзӣ, А.Каримов	1964	Душанбе «Ирфон»	258	1	0,4
VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмӯҳаммадов Ш.Рустамов	1977, 1983	Душанбе «Маориф»	451	4	0,9
VII VIII)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1985	Душанбе «Маориф»	260	7	2,6
VIII (IX)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1986	Душанбе «Маориф»	228	4	1,7
VIII	С.Аминов	2007	Душанбе «Собириён»	355	35	9,9
VIII	С.Аминов	2015	Душанбе «Маориф»	363	43	11,8
VIII	С.Аминов	2020	Душанбе «Маориф»	396	34	8,5
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев А.Муллохонов	2007	Душанбе «Собириён»	200	24	12
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев	2013	Душанбе «Маориф ва фарҳанг»	205	32	15,6
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев М.Саломов	2018	Душанбе «Маориф»	211	44	20

Чунонки мушоҳида шуд, теъдоди машқҳо аз осори классикон дар китобҳои дарсӣ сол ба сол зиёд гардидааст, ки аз таваҷҷуҳи муаллифон ба қимати дидактикии осори классикон дарак медиҳад. Умед мебардем, ки ин равиш дар нашрҳои ояндаи китобҳои дарсӣ идома ёфта, теъдоди намунаҳо ва матнҳо аз осори пандомӯзи классикон бештар мегардад.

Ҳамин тавр, зимни интихоби матнҳо аз эҷодиёти классикон бояд бо принсипу меъёрҳои дидактикӣ - ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ риоя карда шаванд. Яъне, дар баробари баррасии ин гуна мавод аснои муаррифии маводди назариявии синтаксиси забони тоҷикӣ аз ҷиҳати тарбиявӣ низ мавриди таҳлилу

омӯзиш қарор гиранд. Масалан, пас аз таҳлили синтаксисии рубоии машҳури Рӯдакӣ «Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ», ки дар китоби дарсӣ барои таълими ҷумлаи пайрави шарт оварда шудааст [96, 86], омӯзгор бояд афзояд: Рӯдакӣ дар ин рубоӣ оид ба мардиву одамият андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Таъкид намудааст, ки инсон бояд амири қувваҳои ботинии худ бошад. Дар вучуди ҳар инсон қувваҳои ақлонӣ, ҳашму ғазаб ва шаҳвонӣ вучуд дорад. Вай бояд онҳоро идора намояд, хирсу ғазабро ҳамеша зер тасарруфи ақли худ нигоҳ дорад. Ҳамчун инсонӣ комил, нисбат ба нотаवону маънобон раҳму шафқат доштан, дастӣ ёрӣ дароз намудан ба онҳо нишонаи мардӣ ё худ одамии ҳар як инсон бошад. Ниҳоят, бояд таъкид кунад, ки одамияти инсон, аввалан, дар муносибати вай нисбати корафтадагон, муҳтоҷон, бекасу бечорагон зоҳир мегардад.

Рубоии мазкур барои омӯзонидани бисёр ҳодисаҳои забонӣ намунаи хуб ба шумор меравад: Чунончи, аз диди морфологӣ: калимаҳои мустақилмаъно (**мардӣ** се маротиба) ва ҳам воситаҳои ёрирасони нутқ (**гар** ду маротиба) такрор шудаанд. Феъли «гирифтани» бо қабули пешванд (на-, би-) ва пасванд (-ӣ) ба сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ иртибот дораду дар мисраи дуюм бо калимаи «нукта»-эрод ва дар мисраи охир бо вожаи «даст» якҷоя феълҳои таркибӣ сохтааст.

Калимаи «фитода» аз асоси замони гузаштаи феъли **фитод** ё худ **афтод** бо ҳамроҳ кардани пасванди «а» сифати феълӣ (фитода, афтода) сохта, дар ҳар ду маврид метавонад ду маъноро ифода кунад: 1. ғалтидан (маънои аслӣ) ва 2. дармондаву нотавон будан (маънои маҷозӣ). Вожаи «мардӣ» шакли мухтасари ҷумлаи «мард ҳастӣ» буда, вазифаи сарҷумларо доро мебошад. Дар мисраи сеюм калимаи мазкур (мардӣ) на ҳамчун ҷумла, балки ҳамчун исм - мубтадо бо феъли **набувад** (**намебошад**) истифода шудааст. Барои дарки дурусти вожаҳои мардӣ (мард ҳастӣ) ва мардӣ(маронагӣ) диққати хонандагон бояд ба ҷойи зада дар ин калимаҳо ҷалб карда шавад.

Дар мавриди пайвандакҳои «гар» ва «ар», ки дар забони ҳозираи тоҷик ба шакли «агар» маъмул аст, низ истода гузашта, аз ҳодисаи забонии ҳазфи овозҳои довар шудан қимати таҳлиро меафзояд.

Тазаккур бояд кард, ки дар рубоии мазкур барои муайян кардани ҳислатҳои муҳимми инсонӣ қорбурди шарҳи маънидоди қорқаратаи вожаи «мардӣ» басо созгор афтадааст. Махсусан, шарҳи таркибу ибораҳои рехтаи «**сари нафс**», «**нукта гирифта**» (айбҷуиву хурдагирӣ қардан) ва таркибҳои «**кӯру қар, фитодаро пой задан**» ба ҳиссиёти хонанда ноҳун зада, яъне таъсир расонда, дар вучуди онҳо баҳри иҷрои қорҳои нек ва дастгирӣ мададрасони муҳтоҷону ниёзмандон будан барин нишонаҳои ахлоқро талқин менамоянд. Азбаски рубоии мазкур дар иртибот ба ҷумлаи мураккаби тобеъ мавриди таҳлил қарор мегирад, агар миқдори ҷумлаҳои содаи таркиби онро ба инобат гирем, чунин аст:

Гар бар сари нафси худ амирӣ (1), мардӣ (2),

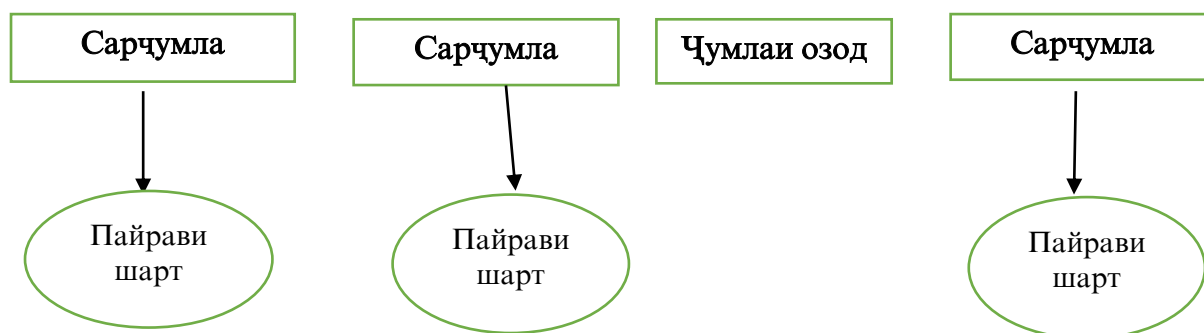
Бар кӯру қар ар нукта нагирӣ (3), мардӣ (4).

Мардӣ набувад фитодаро пой задан (5),

Гар дасти фитодае бигирӣ (6), мардӣ (7). [96, 86]

Аз муоинаи рақамҳо бармеояд, ки ҷумлаи мураккаби мазкур дорои се сарҷумла (2,4,7), се ҷумлаи пайрави шарт (1,3,6) ва як ҷумлаи озод (5) мебошад. Ҷумлаҳои пайрав (1,3,6) ҳар кадом ба сарҷумлаи худ (2,4,7) тавассути шаклҳои гуногуни як пайванди тобеъкунандаи шартӣ (гар, ар, гар) тобеъ шуда, шартӣ ба нишонаҳои мардӣ расидан, яъне инсон буданро таъкид қардаанд.

Рубоии мазкур шаклан ба ҷумлаи мураккаби омехта иртибот дорад, зеро дар байни ҷумлаҳои содаи он ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ ба мушоҳида мерасад. Ин нуктаро дар зер бо пешниҳоди ҷадвали мазкур амалан баррасӣ менамоем:



Умуман, устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар рубоии худ бо қорбасти тобишҳои нозуки маъноии калимаҳо ба дарёфти мазмунҳои ҷолибу баланд муваффақ гардидаасту дар он таносуби беҳалали вожаҳо барои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ барҷаставу таъсиргузор хидмат кардаанд. Ибораҳои рехтаи истифодакардаи шоир аз қабилӣ **даст гирифтанд, нуқта гирифтанд** то ба имрӯз дар забони ҳам адабӣ ва ҳам гуфтугӯии мо роиҷ мебошанд.

Баробари муаррифии ҳодисаҳои забон, афзун намудани ҳисси забондонӣ, ғанӣ гардонидани таркиби луғавӣ ва инкишофи нутқи хонандагон дар заминаи осори бадеӣ зарур аст. Ин нуқта бо роҳи ҳамгироии фанни забони тоҷикӣ бо фанҳои дигар, махсусан, бо фанни адабиёти тоҷик зиёда муяссар мегардад ва дар ин маврид мо фикри профессор С. Шербоевро ҷонибдорӣ менамоем, ки фармудааст: «Адабиёти бадеӣ дар бобати беҳтару хубтар омӯхтан ва забондон шудани хонандагон маводди аввалиндараҷа буда, ҳамзамон неруӣ бузурги тарбиявиро низ дорост. Ин нуқта низ яке аз талаботи интиҳоби матн барои таҳлили грамматикӣ доништа мешавад, хусусан, агар он мисолҳои баргузида мазмуну ғояҳои тарбиявиро фарогир бошанд. Бинобар ин, муаллиф аз эҷодиёти адибон намунаҳоро ба китобҳои дарсӣ ворид кардаанд, ки аксари онҳо ҳодисаҳои забониро барҷаста ифода намуда, мазмунҳои тарбиявиро ҳам моликанд» [180, 83].

Дар китоби дарсии забони тоҷикӣ машқҳои низ ҳастанд, ки талаби онҳо бе овардани матн пешниҳод шудааст. Ҳадафи иҷрои талаби ин гуна машқҳо низ баланд бардоштани малакаи мустақилонаи хонандагон мебошад. Тартиб додани

калима ва ибораву ҷумлаҳо ва аз матнҳо дарёфт намуда, навиштани мисолҳо доир ба мавзуи дарс боиси инкишофи қобилияти сухангӯии хонандагон гардида, дар чунин мавридҳо барои мустақилона рӯй овардани онҳо ба китоби дарсии фанни адабиёт ва ё ба адабиёти бадеӣ хоҳад гашт. Маданияти нутқи хонандагон бо инкишофи ҳамачониба ва рушди тафаккури онҳо робитаи ногусастанӣ дорад.

Зарур аст, ки дар раванди интиҳоби ҷумлаҳо таваҷҷуҳи онҳо ба ҷанбаҳои тарбиявии мисолҳои интиҳобшуда равона карда шавад, ки ин нуқтаро таъкид намудани омӯзгор зарурат дорад. Масалан дар иртибот ба таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар китоби забони тоҷикии синфи 9-ум машқи 75 пешниҳод шудааст, ки талаби он чунин аст: “Аз асари бадеӣ 4 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро навишта гиред, ки дар дутояш ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада бошад. Онҳоро ба ҷумлаи сода баргардонда, кӯшиш кунед, ки маънӣ халал набинад” [95, 53]. Омӯзгор метавонад, ба шогирдонаш тавсия диҳад, ки барои дарёфти чунин ҷумлаҳо ба осори классикон низ рӯй оранд.

Дар таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар синфи 9-ум аз фанни адабиёти тоҷик таълими ҳаёт ва ғаъолияти эҷодии Убайди Зоконӣ низ рост меояд. Муаллим метавонад, барои намуна аз рисолаи «Ахлоқ-ул-ашроф»-и Убайди Зоконӣ ҷумлаҳоро барои таҳлил дар иртибот ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда манзур намояд, ки ба ин васила робитаи фанҳо, мустақкамкунии масоили назариявӣ, луғатомӯзӣ, инкишофи нутқ ва дар ин раванд тарбияи ахлоқии муҳассилин низ аз мадди назар дур нахоҳад монд. Масалан: «Ҳокиме одил ва қозие, ки ришват наситонад ва зоҳиде, ки сухан ба риё нагуяд ва ҳочие, ки бодӣёнат бошад..., дар ин рӯзгор маталабед» [205, 181].

Ба ҳам мувофиқ омадани мавридҳои таълими мавзӯҳои фанни адабиёти тоҷик бо мавзӯҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 тибқи нақшаи тақвими (календар) бештар ба назар мерасад, ки аз ин моҳирона истифода карда тавонистани ҳар як омӯзгор зарурати амалиро доро хоҳад буд ва ин нуқтаро, яъне ба ҳам мувофиқ омадани мавзӯҳои таълимии фанҳои забон ва адабиётро

дар зер ҳам дар синфи 8-ум ва ҳам 9-ум дар ҷадвали 6-ум ва 7-ум баррасӣ намоем.

Ҷадвали 6.

Мавзӯҳо аз фанни адабиёти тоҷик дар синфи 8	Мавзӯҳо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8
Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ: Қасидаи «Шикоят аз пирӣ», «Модари май», шеърҳои «Шод зӣ», «Зиндагӣ», панду андарзҳои Рӯдакӣ, васфи табиат дар ашъори Рӯдакӣ	Навъҳои ҷумлаи сода: хабарӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ Ҷумлаҳои дутаркиба Сараъзоҳои ҷумла: Мубтадо ва хабар. Мубтадо аз ҷиҳати сохт. Хабар ва ифода шудани он. Хелҳои хабар. Мувофиқати хабар бо мубтадо
1.Абумансур Дақиқӣ: Қасида ва ғазалҳои Дақиқӣ	Аъзоҳои пайрави ҷумла: Пуркунанда ва ифодашавии он. Навъҳои пуркунанда
2.Абулқосим Фирдавӣ: Достонҳои «Рустам ва Сӯҳроб», ва «Ҷанги Рустам бо Исфадиёр». Панду андарзҳои Фирдавӣ.	Муайянкунанда ва ифода шудани он. Муайянкунандаи изофӣ ва беизофӣ. Баёнӣ ва фарқи он аз муайянкунанда.
3.Абуалӣ ибни Сино: Таҳлили рӯбиёти шоир	Ҳол ва навъҳои он
4.Асадии Тӯсӣ: Гаршоспнома	Ҷумлаҳои содаи яктаркиба: сараъзо дар ҷумлаҳои содаи яктаркиба.
5.Унсуралмаолии Кайковус: Қобуснома	Хелҳои ҷумлаҳои содаи яктаркиба: муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ
6.Носири Хусрав	Ҷумлаҳои пурра ва нопурра,
7.Умари Хайём	Ҷумлаҳои ҷидааъзо
8.Саноии Ғазнавӣ	Мухотаб ва вазифаи он
9.Абулмаолии Насруллоҳ Фаромарз ибни Худодод	Қор бо матни лутф. Калима ва ибораҳои туфайлӣ
10.Фаридадини Аттор, Ҳоконии Шервонӣ	Аъзоҳои истисноии ҷумла
11.Низомии Ганҷавӣ: Достонҳои «Ҳамса»	Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда

Ҷадвали 7.

Мавзӯҳо аз фанни адабиёт дар синфи 9	Мавзӯҳо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 9
1.Адабиёти асрҳои 13-14	Забон ва суҳан
2.Саъдии Шерозӣ	Такрори боби «Аъзоҳои ҷумла», «Ҷумлаҳои ҷидааъзо», «Мухотаб», «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда», «Калима ва ибораҳои туфайлӣ», қисман «Ҷумлаҳои мураккаб».
3.Ҷалолуддини Балхӣ	Ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҳилофӣ ва ҷудой

4.Хусрави Деҳлавӣ: Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»	Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
5.Ҳофизӣ Шерозӣ	Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав. Хелҳои ҷумлаҳои пайрав
6.Қамоли Хуҷандӣ	Ҷумлаҳои пайравӣ хабар ва пурқунанда
7.Убайди Зоконӣ	Ҷумлаи пайравӣ муайянқунанда
8.Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёуддини Нахшабӣ	Ҷумлаҳои пайравӣ ҳол
9.Абдурахмони Қомӣ	Таҳлили нахвӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ. Машқҳои амалӣ доир ба ҷумлаҳои мураккаб. Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ва омехта.
10.Алишер Навоӣ	Ҷумлаҳои мураккаби бепайванд
11.Қ.Биноӣ, Б.Ҳилолӣ, Ҳ.В.Қошифӣ ва Восифӣ	Хат ва пайдоиши он. Такрори мавзӯҳо

Хулоса, истифода аз ҷадвалҳои мазкур ба омӯзгорон имконият медиҳад, ки дар интихоби намунаҳои беҳтарини мисолҳо барои таълими мавзӯҳои забони модарӣ саргардон нашуда, бо истифода аз маводди беҳтарин аз осори классикон таълими мавзӯҳои забони тоҷикиро дар синфҳои 8-9 ба роҳ монанд. Ин амал ҳамгироии таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷикро, бешубҳа, таъмин хоҳад намуд. Яке аз воситаҳои дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро ва ё муштарак ба маҳорат ва тайёрии касбии ҳуди муаллим иртибот дорад. Гузашта аз ин, бояд таъкид намуд, ки на ҳамаи муаллимон аз уҳдаи дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонанд. Ин навъи таълим дар илми методика усули нав маҳсуб ёфта, дорoi нозуқиҳое мебошад, ки ҳанӯз на ҳамаи махсусиятҳои он дастраси омӯзгорон гардидааст.

Ғайр аз ин, бо роҳи каму зиёд намудани соатҳои таълимӣ, тартиб додани барномаҳои нави таълим ва ё бо зиёд намудани муҳлати таълим тадриси ҳамгиро ё худ муштаракро низ амалӣ намудан мумкин нест. Балки лозим аст, ки дар ин ҷода тағйироти сифатӣ дар мазмуни мундариҷаи маълумот ва ҷараёни таълим роиҷ карда шавад. Дар бобати таълими ҳамгиро аз методистон академик М. Лутфуллоев таъкид мекунад, ки «Маҳз ҳамон шахсе аз уҳдаи ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонад, ки баробари донишҳои хуби фанӣ доштан, байни таълими муштарак ва алоқаи байни фанҳо ҳаҷ гузорад,

нисбати таълим диди нав дошта, мустақилфикр ва қавиירוда бошад. Инчунин, аз методикаи муштаракгардонии фанҳо дар чараёни таълим бархурдор бошад» [60, 76].

Воқеан ҳам, таълими ҳамгиро дар мактаб мақсаду вазифа, талабот ва хусусиятҳои хос дошта, роҳу усулҳои мушаххасро тақозо менамояд. Дар чараёни таълими интегратсионӣ ё худ ҳамгиро на танҳо сохти дарсҳо, инчунин, лаҳзаҳои он низ ба табaddулот дучор омаданааш мумкин аст. Аз ин нуктаи назар, қисмҳои дарс дар асоси методҳои хусусӣ дигар мешаванд ва шояд вобаста ба ҳаҷми мавзӯҳо ин ё он қисми дарс вақти бештарро талаб намояд.

Ба ҷуз аз таъкидҳои дар бастҳои охир омада, дар раванди машғулиятҳои забони тоҷикӣ ва ё дар доираи таълими синтаксис аз осори шоиру нависандагони классик матнҳои интихоб карда шаванд, ки мақсаднок буда, дар доираи он матнҳо қоидаҳои грамматикӣ имконпазир бошанд ва ба маҳорату малакаи забондонӣ ва ташаккули салоҳияти коммуникатсионии онҳо мусоидат ҳам кунанд. Аз ин рӯй, барои рушди малакаи гуфтории хонандагон интихоби матнҳои дорои арзишҳои коммуникативӣ ва тарбиявӣ заруранд, то татбиқи ҷанбаҳои маърифатии хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар робита бо рушди тафаккури мантиқияшон таъмин карда шавад. Дар ин маврид мо бо гуфтаҳои Ш. Раҳмонов ҳамраӣ ҳастем, ки ин тавр афзудааст: «Матнҳои ҷолибу хушгӯвор бо қоидаҳои забон тавҷам шуда, ҷаҳонфаҳмии наврасонро меафзоянд» [168, 15].

Ҷойи таъкид аст, ки интихоби мисолҳо ҳам барои таҳлил ва ҳам машқҳои китоби дарсӣ дар таълими забони тоҷикӣ дар заминаи меъёрҳои муайяни илмиву методӣ сурат гирад. Дар ин раванд ба эътибор гирифтани омилҳои ҳам беруна (субъективӣ) ва ҳам дохилӣ (объективӣ) аҳамияти меҳварӣ дорад. Омилҳои беруна, пеш аз ҳама аз қабилӣ ба назар гирифтани қобилиятҳо ва ниёзҳои коммуникатсионии хонандагон, шавқу рағбаташон ба осори адабӣ, захираи дониши онҳо доир ба сохтори матн, тарзи таҳияи корҳои хаттӣ, қоидаҳои баёни шифоҳӣ ва хаттӣ, инчунин дараҷаи тавоноии онҳо дар истифодаи воҳидҳои забонӣ дар нутқи мустақил дохил мешавад. Омилҳои

дохилӣ бошанд, ба хусусияти маъноӣ ва сохтори матн, мансубияти он ба жанри муайян, дорои хусусияти проблемавӣ будан ва имкониятҳои тарбиявӣ он вобастагӣ дорад.

Он матнҳое, ки аз осори классикон ҳамчун маводди таълимӣ дар чараёни дарсҳои забони тоҷикӣ истифода мешаванд, бояд дар ҳалли вазифаҳои методӣ, забоншиносӣ, равишшиносӣ, маърифатӣ ва монанди инҳо ҷавобгӯ бошанд. Ба ибораи дигар, матнҳои интихобшуда барои таҳлил дар равиши таълими забони тоҷикӣ ҷавобгӯ ба талаботи зерин бошанд:

1.Ба талаботи методологӣ: иттилоотӣ, проблемавӣ, муоширатӣ ва, зиёда аз ин, бо маводди китобҳои дарсии адабиёти тоҷик ҳамохангӣ дошта бошанд;

2.Ба талаботи равиш-забонияти ташаккул додани нутқи хонандагонро дар гуфтор, хондан, гӯш кардан ва навиштан дошта бошанд;

3.Ба забоншиносӣ: баҳусус, дар таҳлили масоили назариявӣ, ки бояд мувофиқи стандарт ва барнома дар чараён дарсҳои забони тоҷикӣ аз худ карда мешаванд. Маводди таҳлилии лингвистии матн имкон медиҳад, то ки дар заминаи он бо мафҳумҳои забони модарӣ таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи он дар шаклҳои гуногуни муошират (монологӣ ва муколама), дар навъҳои ифодаи нутқ (тасвир, нақл, баён) истифода карда шавад.

4.Ба равишшиносӣ, ки омилҳои ҳавасмандкунӣ ва шавқу рағбати хонандагонро ба забони тоҷикӣ бештар намуда, дар ташаккул додани шахсияти ҳамаҷониба рушдкардаи онҳо, баҳусус, дар инкишоф додани малакаҳои муошират бо забони модарӣ, ниҳоят, бобати ба низом даровардани чизҳои омӯхташуда дар шуури онҳо нақши волоро доро хоҳад буд.

Мусаллам аст, ки яке аз омилҳои мусбат таваҷҷуҳ ба талаботи маънавии хонандагон, ғояҳои ахлоқӣ ва воқеияти ҳаёти муосири насли наврас мебошад. Ин масъала дар равиши дарси забони тоҷикӣ, баҳусус, дар мавридҳои истифода бурдани матнҳо аз адабиёти классикӣ бояд бештар дар мадди назар бошад. Сарфи назар аз ин, вобаста ба салоҳиятҳои забондонии хонандагон дар интихоби матнҳо аз адабиёти бадеии классикӣ маҳдудиятҳои муайяне ҳам ҷой дорад. Забони насри классикӣ аз ҷиҳати мазмун ва сохтор (таъсири лаҳҷаҳо,

захираи луғавии насри таърихӣ, фаровонии вожаҳои архаистӣ ва монанди инҳо) то андозае мураккаб аст. Гоҳо муаллифони китобҳои дарсӣ ба хотири дастрас гардонидани мазмуни асари бадеӣ дар мисолҳои аз осори классикӣ интихобшуда забони онро то дараҷае фаҳмо мегардонанд, то ки ба фаҳмиши хонандагон мувофиқ карда тавонанд. Методистон ин амалро чунин тавзеҳ додаанд: «Ин гуна мувофиқгардонӣ дар забон ва услуби асарҳои эпикӣ, махсусан, дар забон ва услуби асарҳои адабиёти классикӣ ба назар мерасад. Мураттибон аз баъзе ҷумлаҳои мураккаб, душворфаҳм ва калимаҳои арабии матн аслии асарҳо сарфи назар кардаанд ва ё аз муродифоти он истифода намудаанд. Ин тарзи ихтисоркунӣ ва мувофиқгардонии забону услуби асарҳои классикон дар зарфи 50 соли мавҷудияти мактабҳои ҷумҳуриамон амали нек ҳисобида шудааст» [64, 161].

Бинобар сарчашмаи ғановати маънавӣ, манбаи луғатомӯзӣ ва василаи ғанӣ гардонидани захираи луғавии талабагон будан, матнҳои асари бадеии барои омӯзиш дар китобҳои дарсӣ интихобшуда, ба андешаи мо, бояд бе ягон тағйирдиҳии қолаби онҳо пешниҳод карда шаванд. Ин амал ҳам омӯзгорон ва ҳам хонандагонро ба ҷустуҷӯӣ, маъникушӣ ва рӯӣ овардан ба луғатномаҳо водор сохта, имкон медиҳад, ки бо забону услуби осори классикон аз наздик ошно гарданд ва барои дарку фаҳми осори классикон дар дарсҳои адабиёти тоҷик низ замина мегузорад.

Ҳамин тавр, мазмуни матнҳо ва калимаҳои душворфаҳми дар онҳо буда, бояд ба хонандагон бо ёрии омӯзгор дастрас карда шаванду аз ҷиҳати дорои таҷрибаи ҳаётӣ будан ба онҳо кумак ҳам расонанд. Чунин дарки матн аз ҷониби хонандагон бевосита дар доираи шарҳу тафсири маъно ва масоили синтаксисии дар матн мавҷуда ва ба дараҷаи як андоза мураккабии он вобаста аст. Аз ин рӯӣ, фаҳмидани матн асари бадеӣ раванди мураккаб ва эҷодии фаъолияти хонандагон мебошад. Ин имкон медиҳад, ки таълими забони тоҷикӣ бояд боиси баланд шудани дараҷаи саводнокии хонандагон ва амиқтар фаҳмидани забони асарҳои адибони классикии тоҷику форс гардида, шавқу рағбати омӯзиши забони тоҷикиро ба таври ҳамешагӣ дар ниҳоди онҳо парвариш диҳад.

Порчаҳои барҷастаи назмиву насрӣ аз осори суҳанварони классики тоҷику форс барои ғаёлгардонӣ, мустақилият, ҷустуҷӯ ва эҷодкории шогирдон мусоидат хоҳанд кард.

Аз таҳлили матнҳои китобҳои дарсии синфҳо 8-9 ва хусусияти супоришҳои алоқаманд аён мегардад, ки маводди дидактикӣ ба ташаккули салоҳияти коммуникативии хонандагон на ҳамеша мувофиқат дорад, зеро шартҳои баъзе машқҳои китобҳои дарсӣ танҳо ба мавзӯи грамматикӣ иртибот дошта, машқу матнҳо бештар ба иҷрои талаботи забонӣ: барои табдил додани ҷумлаҳо, нишон додани категорияҳои грамматикӣ ва тартиб додани саволу ҷавобҳо пешниҳод гардидаанд.

Агар матнҳои аз асарҳои бадеии классикӣ дар китобҳои зикршуда пешниҳод шуда бошанд, барои дарки беҳтари моҳияти масъалаҳои ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ мусоидат мекунад, ки ин ҳар ду нукта аз талаботи дидактикӣ дар раванди таълими забон мебошанд. Мисолҳо ва матнҳои барои намоиш додани ҳодисаҳои забонӣ интихобшуда бояд василаи муҳимми ташаккули нутқи хонандагон гардида, дар истифодаи воситаҳои луғавиву грамматикӣ забон дар нутқашон мусоидат намоянд. Чунки салоҳияти коммуникатсионӣ дар шахс ва ғаёлияти нутқи хонандагон зимни қироати матн ташаккул меёбад: матн, ҳамчун ҷузъи сохтори китоби дарсӣ, дар раванди таълими ҳодисаҳои забонӣ дар ҷодаи забонамӯзии муҳассилин мавқеи муҳимро ишғол мекунад, ки дар ин бобат таъкиди академик Каримова И.Х. дуруст аст: «Маҳз тавассути матн чунин вазифаҳои дидактикии китоби дарсӣ, аз қабili табдилдиҳанда, иттилоотӣ, инкишофдиҳанда ва тарбиявӣ амалӣ мегарданд» [121, 25] мегӯяд, ки воқеан ҳам, қобили дастгирист.

Методисти рус Пахнова Т.М. масъалаи мавқеи матни тарбиявиро дар китобҳои дарсӣ таҳқиқ карда, ибраз медорад, ки асолати матни таълимӣ ба раванди таълим ин аст, ки он (матн) ҳам объект ва ҳам воситаи таълим мебошад. Он барои хонанда объекти омӯзиш ва барои омӯзгор воситаи омӯзиш ва назорат аст: «Матни бадеӣ дар раванди таълими забон ду вазифаро иҷро мекунад: ҳамчун матни намоишӣ, воҳидҳои забониро намоиш медиҳад ва, чун

матни намунавӣ, барои таъмини ҷанбаи дидактикии таълим, ҳамчун меъёр, хизмат мекунад» [164, 14] .

Умуман, машқҳои ба талаботи таълим ҷавобгу шогирдонро ба фикр кардан ва мустақилона ҷавоб гуфтан водор намуда, ба инкишофи нутқи мураттаби онҳо мусоидат карда метавонанд.

1.3. Асосҳои назариявӣ-методи интиҳоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишофи нутқи мураттаби хонандагон

Масъалаи интиҳоб ва коркарди матнҳои бадеӣ ва принсипҳои таҳлили лингвистию услубии онҳо дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ дар таҳқиқотҳои як идда методистони бурунмарзӣ Н. А. Ипполитова, М. И. Гореликова, В. В. Бабайтсева, И. Р. Галперин, А. А. Леонтьев, А. Н. Дорошкевич, А. С. Каримова асоснок карда шудааст. Фаҳмидани хусусиятҳои матнҳои адабӣ ва методологияи интиҳоби онҳо барои мақсадҳои махсус яке аз унсурҳои асосии ин масъала доништа мешавад.

Ҷиҳати муҳимми истифодаи матнҳо аз осори бадеии классикӣ ғайр аз арзишҳои фарҳангиву адабӣ, инчунин, дорои хислатҳои коммуникатсионӣ, маърифатӣ, иттилоотӣ ва ҷанбаҳои тарбиявӣ бояд бошад. Аз ҷиҳати он ки матнҳои адабӣ дорои ҷамъи ин хусусиятҳоанд, дар раванди таълими забони тоҷикӣ мавридшиносои истифода бурда шаванд.

Зарур аст, ки дар замони муосир таълими забони тоҷикӣ бояд ба рушди камолоти шахс, яъне хонандагон, равона шавад. Дар шароити кунунӣ ғояҳои ахлоқиву тарбиявии ниёгони мо дар педагогикаи муосири миллӣ татбиқ шуда истодааст. Дар ин бобат як гурӯҳ донишмандони соҳа, академикон М. Лутфуллоев (дар китобҳои «Эҳёи педагогикаи Аҷам», «Педагогикаи шафқат»), Ф. Шарифзода (дар китобҳои «Назария ва амалияи таълими ҳамгиро дар мактаби ибтидоӣ», «Таълими ҳамгиро - асоси рушд ва тарбия», «Таълими ҳамгиро: проблема, таҳқиқ ва андешаҳо»), И.Х.Каримова (дар китобҳои «Асосҳои назарии таълими гуманитарии хонандагони мактабҳои тоҷикӣ»,

«Фарҳанг-сарчашмаи гуманизм», «Муҳаббат нисбат ба инсон»), Б.Қодиров (дар китоби «Робитаҳои байнифанӣ: инноватсия ва тафаккури эҷодии хонандагон») ва профессор С. Сулаймонӣ (дар китоби «Педагогикаи ислом») ва боз чанде дигар ҳиссаи назаррас гузоштаанд.

Умуман, яке аз мақсадҳои асосии раванди таълим аз он иборат аст, ки дар хонандагон қобилияти худомӯзӣ, худтакмилдиҳӣ ва забондонӣ тарбия карда шавад ва дар ин самт бартарият назар ба фанҳои дигар ба фанни забони тоҷикӣ дода мешавад. Ин нукта дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ низ ин тавр омадааст: «Фанни «Забони тоҷикӣ» чун воситаи дарки воқеияти забони тоҷикӣ рушди фикрӣ ва қобилияти эҷодкории хонандаро таъмин сохта, тафаккури таҷрибӣ (абстракт), хотира ва тасаввуроти ўро инкишоф ва малакаҳои мустақилонаи фаъолияти таълимӣ, худомӯзӣ ва худтатбиқкунии ононро ташаккул медиҳад» [7, 5].

Бояд таъкид намуд ва ба алоқамандони соҳа низ маълум аст, ки омӯзиши мафҳумҳои асосии забон тавассути машқҳои гуногуни китоби дарсӣ ва маводди дидактикӣ сурат мегирад. Албатта, интиҳоби он машқҳо бояд бо назардошти мазмун ва мутобиқати онҳо бо мавзӯи омӯзиш барои васеъ намудани ҷаҳонбиниву қобилияти маърифатии хонандагон ва ба ҳам пайвастании алоқаи таълим бо ҳаёт мусоидат ҳам намоянд. Дар иртибот ба нуктаи охир мебоyard таъкид намуд, ки интиҳоб ва таҳлили матни бадеӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷаи таълими самараноки забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Баъзе аз муҳаққиқон таъкид намудаанд, ки интиҳоби матни бадеӣ бояд бештар дар доираи эҷодиёти намояндагони барҷастаи адабиёти классикӣ сурат гирад. Зеро дар асарҳои устодони бузург таҷрибаи таърихӣ ҳаёти халқ ҷамъоварӣ шуда, моҳияти маънавию ҳаётии онҳоро ифода мекунанд. Ба ин васила, алоқаи байни фанни забон ва адабиёти тоҷикро метавон хубтар барқарор намуд. Амали мазкур ба хонандагони синфҳои 8-9, ки мувофиқи Барномаи таълими адабиёти тоҷик (с.2007) зиндагӣ ва осори классиконро аз Рӯдакӣ сар карда то Аҳмади Дониш меомӯзанд, имконияти дар шакли ҳамгиро ба роҳ мондани таълими забони тоҷикӣ бо истифода аз осори классикон дар

дарс бештар даст хоҳад дод. Усули мазкур имкон медиҳад, ки хонандагон бо забони осори классикӣ таҳти назорати омӯзгор аз наздик шиносӣ пайдо намуда, дар идроку фаҳми маъниҳои бикру пурмухтавои мероси ниёгон таҷриба пайдо намоянд.

Арзиши баланд ва нотакрори матни бадеӣ дар ҳалли умумии масъалаҳои забонӣ ва фарҳангӣ зоҳир мешавад. Дар баробари ин, матни таълимӣ бояд воҳиди олии фаъолияти нутқ гардида, ба ҳалли вазифаҳои коммуникативӣ тавассути воҳидҳои забон дар шаклу ҳолатҳои мушаххаси муошират мусоидат намояд.

Хусусияти фарқунанда ва истифодаи методикаи инкишоф додани нутқи мураббӣ хонандагон дар доираи матн, ки воҳиди асосии коммуникативӣ мебошад, сурат мегирад. Мавқеи матн дар тафовут аз дигар маводди дидактикӣ барои ташаккули маҳорати иртиботии хонандагони синфҳои 5-9 ва амалӣ кардани ҳадафҳои аввалини таълим назаррас аст. Он (матн) асоси машқҳои китобҳои дарсиро ташкил дода, иҷрои супоришҳои он ба таҳкими маҳорату малакаҳои амалӣ, ки дар раванди омӯзиши фанҳои махсус истифода мешаванд, мусоидат мекунад. Ба ибораи дигар, такрори мунтазами фаъолияти фикрӣ ё амалӣ, ки мақсади пухта кардан ва такмил додани донишҳоро дорад, бештар дар доираи иҷрои машқҳо сурат мегирад.

Машқ дар раванди таълим барои ҳосил кардани маҳорат ва малака низ мавқеи калон дорад. Барои он ки иҷрои ҳама гуна машқ натиҷаи дилхоҳ диҳад, ба ҳисоб гирифтани шароити мавҷуда, фаҳмидани саҳву нуқсоноти бавучудода ва донишҳои роҳҳои ислоҳи онҳо зарур аст. Машқ он вақт судбахш маҳсуб меёбад, ки дар раванди он аз иҷрои амалҳои сода ба иҷрои амалҳои мураккаб тадриҷан гузашта шавад. Хонандагон аз рӯйи маводди омӯхта ба амалан иҷро намудани машқҳои гуногун водор карда мешаванд, то ки бо чунин усул дониши худро амиқ гардонанду маҳорат ва малака ҳосил намоянд, қобилияти эҷодӣ ва истеъдодашонро инкишоф диҳанд. Иҷрои талаби машқҳо ба хонандагон, асосан, баъди бошуурона фаҳмидан ва азхудкунии

маводди омӯхташуда пешниҳод карда мешавад. Дар раванди машғулиятҳо истифода кардан аз намудҳои зерини машқҳо пурмаҳсул дониста мешаванд:

а) машқҳои шифохӣ (дар хотир нигоҳ доштани ададҳо, таърифу қоидаҳои грамматикӣ, дуруст ифода кардани фикр ва ғ.), ки ба рушди маҳорати муошират таҳким мебахшад;

б) машқҳои хаттӣ дар таълими ҳама ҷанҳо, аз ҷумла, дар раванди таълими забони модарӣ;

Инчунин раванди иҷрои машқҳо шартан ба марҳалаҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

Марҳалаи аввал. Дар ин раванд омӯзгор ба сатҳи дониши талабагон таъянамуда, мақсад ва вазифаҳои иҷро кардани машқҳо мефаҳмонад; **Марҳалаи дуюм.** Дар ин раванд нишондод ё талаботи омӯзгор нисбат ба тарзи иҷрои ин ё он машқ дар мадди назар аст;

Марҳалаи сеюм. Дар ин раванд кӯшишҳои аввалини талабагон ба истифодаи дониш дар амал сурат мегирад;

Марҳалаи чорум. Дар ин раванд фаъолияти минбаъдаи талабагон баҳри ҳосил намудани маҳорату малакаҳо муайян карда мешавад.

Ҳангоми ташкили машқҳо ҳатман бояд фаъолияти эҷодии хонандагон ба зери назорат гирифта шавад, ки оё онҳо эҷодкорона аз худ мисолҳои нав ба нав оварда метавонанд ё на. Омӯзгорро лозим аст, ки ба хонандагон иҷрои машқҳои шабоҳатдоштаро пешниҳод наояд. Баъдан, мустақилона иҷро кардани машқҳо пешниҳод кунад, то ки онҳо низ маҳорату малакаҳои худро намоиш диҳанд. Баъди ин ҳама шогирдон ба қори мустақилона бештар майл мекунанд ва зимни иҷрои машқҳои мустақилона аз худ мисолҳо ҳам меоранд ва ин усули қор ба бештар қарбидани фаъолияти мустақилона, мантиқан амиқ омӯхтани мавзӯ ва қори ҳосил кардани маҳорату малакаҳои нав дар шогирдон қарбидани мустақам меғузорад. Машқҳои қуноғун ба иҷрои қорҳои мустақилона ва инқишофи қобилияти эҷодии хонандагон ёрии қиддӣ мерасонад. Хусусан, машқҳои эҷодӣ дар ташкили фаъолияти хонандагон доир ба истифодаи донишу

маҳораташон ёрӣ мерасонанд ва зиёда, аз ин, машқҳо хонандагонро ба роҳҳои эҷодкоронаву мустақилона пайдо намудани ҳаллу фасли вазифаҳои дарпешистода ҳидоят менамоянд. Ба машқҳои эҷодӣ метавон чунин амалҳоро номбар намуд: интиҳоби абёту матнҳо, муайянсозии алоқаи ҷумлаҳо дар матн, шарҳу тавзеҳи мафҳумҳо ва калимаҳои душворфаҳм дар матни осори адибони классик. Ҳангоми омӯзиши қисмати наҳв, инчунин, истифодаи машқҳои ҷустуҷӯӣ - эҷодӣ зарурат дорад. Иҷрои чунин машқҳо барои истифодаи эҷодкоронаи дониш ва малакаҳои андухтаи хонандагон роҳандозӣ карда мешаванд.

Барои инкишофи нутқи мураттаб интиҳоби намуди машқҳо ва роҳҳои иҷрои онҳо низ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Дар назарияи методикаи таълими забони тоҷикӣ принсипи дар ҳамбастагӣ инкишоф додани нутқи хаттӣ ва шифоҳии муҳассилин талаб карда мешавад. Агар хонанда хоҳад, ки ба малакаҳои нақл ё муколама худро омода созад, рукнҳои дигари фаъолияти муоширатро истисно карда наметавонад, зеро барои ҳосили малакаи хониш ҳамаи ҷузъҳои фаъолияти муошират: гуфтор, шунидан ва навиштан дар як вақт иштирок меkunанд.

Академик Ф. И. Буслаев истифодаи усули индуктивии таълими забони модарӣ: сараввал, машқ; сипас, ҳосили дониш; ё худ: аввал, амалия, сипас, омӯхтани назарияро тавсия кардааст. Дар давраи сеюми омӯзиши забон, илова, ба машқ гузаронидани таҳлилҳо ва аз натиҷаи таҳлилҳо баровардани хулосаи умумиро ба миён гузоштааст. Он хулосаҳо бояд аз маҷмуи таърифу қоидаҳои грамматикӣ иборат бошанд [29, 27]. Дар ҳақиқат, чунин нишондоди ӯ низ қобили дастгирист, зеро амалан омӯхтани забони модарӣ ҳам набояд аз назария ҷудо сурат гирад.

Дар иртибот ба фикру ақидаҳои дар боло зикршуда, метавон қайд намуд, ки машқҳо бояд дорои талаботи зерин бошанд:

- а) ба фаҳми бачаҳо наздик будани мақсад ва тарзи иҷрои машқҳо;**
- б) гуногун ва ҳархела будани талаби онҳо;**
- в) пай дар пай гузаронида шудани машқҳо;**

г) тадричан душвор шудани иҷрои супоришҳои дар онҳо пешниҳодшуда;

д) дорои ҷанбаи таълимию тарбиявӣ будани мазмуни матни машқҳо.

Маълум аст, ки чун хонандагон ба иҷрои машқҳо шуруъ мекунанд, равиши кори ҳамаи онҳоро назорат кардан мушкил аст. Бинобар он, муаллимиро лозим меояд, ки худназоратии худӣ онҳоро ба роҳ монад. Хонандагон дафтарҳои ҳамдигарро иваз намуда, иҷрои машқро аз назар мегузаронанд ва мувофиқи қобилияти маҳорати худ иҷрои дурусти онро месанҷанд ва фикри худро баён месозанд. Ин усул хонандагонро ғаъл, мустақил ва масъулиятнок мегардонад.

Гуфтаи ҷойиз аст, ки корҳои эҷодӣ яке аз воситаи муҳимми рушди салоҳиятнокии хонандагон буда, барои иҷрои онҳо ҳам дар синф ва ҳам берун аз синф супориш дода мешавад. Вале корҳои эҷодӣ ё худ иҷрои онҳо ба омӯзиши дурусти грамматика низ иртибот дорад. Албатта, дар раванди иҷрои ғаълияти эҷодӣ дуруст ба роҳ мондани корҳои ташкилӣ ҳам нақши муайяне дорад: ҳар як кори мустақилона ва эҷодӣ вақте самара мебахшад, ки агар, сари вақт ҷамъбаст ва арзёбӣ карда шавад. Мавридҳое, ки омӯзгор вазифаи хонагӣ месупорад, бояд иҷрои он дар синф оғоз ёбад. Масалан, омӯзгор меҳаҳад, ки хонандагон дар хона ҳикоя ва ё нақле мураттаб созанд. Бо ин ҳадаф баъди мустаҳкам намудани мавзӯи таваҷҷуҳи аҳли синф ба мавзӯи мушаххас кашида мешавад, мазмуни онро омӯзгор хотиррасон мекунад, саволу супориш ва ё нақшаашро тарҳрезӣ намуда (албатта, ҳамроҳи худӣ бачаҳо), баъдан, таъкид мекунад, ки мазмуни ҳикояро хонандагон бояд бо ҷумлаҳои сода нависанду давоми онро дар хона пурра ва ҷамъбаст намоянд.

Бояд донист, ки масъалаи бо ҳаёт алоқаманд намудани таълим, дараҷаи инкишофи малакаву маҳорати корҳои эҷодӣ ва ба пояи камолот расидани хонандагон, махсусан, дар заминаи иҷрои машқҳо бештар арзёбӣ мегардад. Машқҳо аз ҷиҳати хусусият, ҳел, мақсад ва тарзи иҷро мухталиф мешаванд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор ба хонандагон иҷрои супоришҳоро мутобиқи ҳар як мавзӯи таркибии ғаслу бобҳо аз китобҳои дарсӣ пешниҳод менамояд. Матнҳо аз услубҳои бадеӣ, илмӣ ва расмӣ – коргузори интиҳоб карда мешавад. Дар

раванди иҷрои талаби ҳар як машқи пешниҳодшуда ҳаминро ҳам бояд ба назар гирифт, ки на танҳо донишҳои назариявии хонандагон мустаҳкам карда шавад, балки дар онҳо малакаҳои мураттаббаёнӣ, хониши возеҳ, имлои саҳеҳ ва бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат дар навишт низ пайваста рушд ёбанд.

Иҷрои машқҳои мухталифмазмун дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар он сурат натиҷаи хуб медиҳад, ки агар, онҳо мунтазам ва бо як системаи муайян, аз осон ба душвор ва гузаронида шаванд. Дар ин ора ҳақ ба ҷониби педагоги бузурги рус К. Д. Ушинский аст, ки гуфтааст: «Муҳимтарин асоси самаранокии машқҳо системанок будани онҳост, система вайрон бошад, дуру дароз машқи бисёре иҷро кунонед ҳам, хонандагон грамматикаро аз худ карда наметавонанд, ҳатоҳои зиёд содир мекунанд» [109, 79].

Зарурати риояи системанокӣ дар иҷрои машқҳоро методист И. А. Добромислов низ таъкид карда, ҷаҳор навъи машқро дар таълими забон пешниҳод менамояд. Чунончи:

- 1) Машқҳо барои шинохтани ҳодисаи мушаххаси грамматикӣ аз байни ҳодисаҳои дигари забон;
- 2) Мустақилона мураттаб намудани шаклҳои матлуб ва ё ҷамъовариҳои мисолҳои шабех;
- 3) Иҷрои супоришҳои грамматикӣ;
- 4) Интиҳоби машқҳое, ки ба инкишофи нутқ мусоидат мекунанд.

Дар иртибот ба талаботи умумии машқҳо профессор Т. А. Ладиженская чунин таъкид намудааст: «Машқҳоро тавре тартиб додан лозим аст, ки шакли матлуби грамматикӣ онҳо дар назари хонандагон возеҳу равшан набошад, балки барои онҳо имкони ҷудо кардан, табдил додан аз як шакл ба шакли дигари ба он монанд, муқоиса намудан (масалан, муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои содаи пайваст ва тобеш) пайдо шавад. Ин ҳолат хонандагонро водор мекунад, ки қорро (машқро) рӯякӣ иҷро накунанд, балки фикр кунанд ва бошуурона ба ин ё он қарор оянд» [56, 201]. Ин талаботи

муҳаққиқи мазкур ҳангоми иҷрои машқҳои аз осори пандуахлоқии классикон интихобшуда бештар муяссар мешавад. Зеро сохтори ҷумлаҳо дар байтҳо бо тақозои вазн ва меъёрҳои наҳвии забони классикӣ мушқилтар буда, хонандагонро ба андешаронӣ водор менамоянд. Аз ин рӯ, пайваста истифода бурдан аз порчаҳои пандуахлоқии классикон дар раванди таълими забони тоҷикӣ нақши амалиро доро хоҳад буд. Ба ифодаи дигар, талаботи марбут ба иҷрои машқу супоришҳо ва ба таври муназзам ба иҷро расонидани онҳо (системанокӣ), бешубҳа, ба салоҳиятнокии хонандагон аз таълими забони тоҷикӣ ҳам мувофиқу мусоид аст. Дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ иҷрои машқҳои зерин барои мустаҳкам намудани донишҳои назариявии толибилмон натиҷаи дилхоҳ медиҳад

1. Таҳлили грамматикӣ (ҳам дар нутқи шифохӣ ва ҳам хаттӣ);
2. Тағйир додани шаклҳои ҷумла (масалан, аз назм ба наср баргардонидани ҷумлаҳо, аз ҷумлаҳои сода сохтани ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ё тобё;);
3. Табдили як хели ҷумла ба хели дигар (ҷумлаи хуллас ба тафсилӣ; ҷумлаи дутаркиба ба яктаркиба, ҷумлаҳои хуллас ба ҷумлаҳои тафсилӣ ва ғ.);
4. Мустақилона сохтани ҷумлаҳои сода ва мураккаб;
5. Навиштани нақл аз рӯйи расм, эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;
6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Дар иҷрои баъзе машқҳо хонандагон ғаёлнокии бештар зоҳир мекунанд. Масалан, дар таҳияи ҷумлаҳо, шарҳу тафсири маънои ибораҳои таркибӣ, шарҳи маънои байтҳо, аз назм ба наср баргардонидан ва ғ. Аммо иҷрои пайвастаи машқҳои рӯйнависи матни тайёр, муайян намудан ва номбар кардани хели ҷумлаҳо, таснифи аъзоҳои ҷумла, хат кашидан ба зерӣ аъзоҳои ҷумла бо аломатҳои шартӣ махсус ва монанди инҳо ғаёлнокии онҳоро паст месозад. Сарфи назар аз ин, иҷрои ҳар ду навъи машқро бояд ба роҳ монд, зеро маводди назариявии забон тавассути иҷрои талаботи онҳо дар шуури хонандагон мустаҳкам ва амиқ матраҳ гардида, ба малакаҳои устувори донишазхудкунӣ

табдил меёбад. Ҳангоми иҷрои машқҳо ҳаминро ҳам ба назари эътибор гирифтани лозим аст, ки хонандагон иҷрои онҳоро на ба таври механикӣ, балки бошуурона анҷом диҳанд, ба мазмун ва муҳтавои супоришҳо диққати ҷиддӣ равона намоянд. Аз ин рӯ, барои шарҳи мазмуни намунаҳо аз осори адабони классик машқҳои интихоб карда шаванд, ки ҳам шавқовар ва ҳам дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ бошанд.

Бояд донист, ки раванди иҷрои қор бо ин гуна порчаҳои адабӣ ду ҳел мешавад: одӣ ва эҷодӣ. Иҷрои одии ин гуна машқҳо чунин аст, ки хонандагон доир ба ин ё он қоидаи грамматикӣ машқи пешниҳодшударо аз китоби дарсӣ ё аз китобҳои тавсияшуда ва ё аз тахтаи синф шарҳ медиҳанд. Аммо тарзи иҷрои эҷодкоронаи ин навъи машқҳо чунин аст, ки на фақат бо нақли мазмун иқтифо карда мешавад, балки шарҳу ҳулосабарорӣ ҳам карда мешаванд. Баҳусус, дар раванди ба иҷрои эҷодкоронаи машқҳо ҳидоят намудани хонандагон аз чунин намуди супоришҳо истифода кардан тавсия дода мешавад: а.

- а) вожаву ибораҳои душворфаҳму маҷозии матнҳои китоби дарсӣ ва ҷумлаву абёти аз тарафи омӯзгор додашударо тавзеҳ додан;
- б) пурра карда навиштани ҷумлаву байтҳои нотаом;
- в) эзоҳи мазмуну маънои панду ҳикматҳо;
- г) мафҳумҳои заруриро аз рӯи маъно тағйир додан;
- ғ) таҳияи эссе доир ба мавзӯҳои мушаххас;
- е) ба саволҳои додашуда ҷавоб гардонидан;
- ё) шакли нодурусти ҷумлаҳоро дуруст карда навиштан ва ғайра.

Бояд афзуд, ки ба ҳар омӯзгори фанни забони тоҷикӣ доништани ҳелҳои гуногуни машқҳои хаттию санҷишӣ ва методҳои ташкил, баҳусус, пешакӣ тасаввур намудани мақсади иҷрои чунин амалҳо басо муҳим аст, зеро бидуни роҳандозӣ, наметавон дониши мустаҳкамро саводи қофӣи хонандагонро ба даст овард. Истифодаи машқҳои гуногун дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба саводноқӣ ва инкишофи нутқи хонандагон низ мусоидат намуда, барои дар амал татбиқи мустаҳкам намудани донишҳои назариявии онҳо натиҷаи дилхоҳ медиҳанд.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми иҷрои супоришоти машқҳо омӯзгор метавонад талаботи баъзе онҳоро дигаргун созад, ё ин ки ба онҳо илова ворид намояд. Дар интиҳоби матн низ барои гузаронидани корҳои хаттӣ аз омӯзгор фаъолияти мустақилона амал намудан талаб карда мешавад. Ё метавонад аз рӯйи нақшаи пешакии худ талаби машқи ҳар як матнро мувофиқ ба мақсади худ тағйир диҳад, ё ки ба онҳо иловаҳо ворид намояд. Метавонад аз рӯйи нақшаи пешакии худ айнан як матнро дар мавридҳои гуногун ҳам истифода намояд. Дар ин бобат, методист, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Аминов чунин таъкид намудааст: «Муайян намудани меъёрҳои интиҳоби матн яке аз воситаҳои тарбияи ҳислатҳои зехнию ахлоқии шахсияти талаба, проблемаи муҳимми дидактикист» [138, 65].

Метавон афзуд, ки барои баланд бардоштани шавқу ҳавас ба фан, ба амал баровардани принципҳои илмӣ, муттасилӣ, алоқаи таълим бо ҳаёт, ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии мактаббачагон ва ҷанбаи тарбиявӣ доштани маводди таълимӣ бояд бештар ба назар гирифта шавад. Муносибати салоҳиятнок зоҳир намудан ба меъёрҳои интиҳоби матн ба муаллим имкон медиҳад, ки фаъолияти ӯ дар раванди таълим эҷодкорона сурат гирад.

Бояд дақиқ тасаввур намуд, ки интиҳоби дурусти мавод ва корбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ моҳияти таҳлилу коркарди матнро таҳким мебахшад: «Дар раванди машғулият таҳлилу баррасии матнҳои ҳубу намунавӣ яке аз омилҳои муҳимми самаранокии дарси забони тоҷикӣ мебошад. Сухан дар бораи матне меравад, ки барои хонандагон, баробари фаҳмо будан, аз ҷиҳати меъёрҳои забон бенуқсон бошад, барои ҳалли супоришҳои грамматикӣ мусоидат намояд» [107, 45]. Агар дигаргунтар гӯем, интиҳоби матн яке аз масъалаҳои калидии дидактикӣ маҳсуб меёбад. Ба назар гирифтани ҷанбаи ахлоқиву маърифатии матн, яке аз шартҳои муҳим буда, он ба ташаккули шахсияти хонанда, ғановати олами маънавӣ ва инкишофи зехнии муҳассилин маҳсуб меёбад. Гузашта аз ин матнҳо бояд чунон интиҳоб шаванд, ки дар тарбияи ҳисси забондӯстӣ, муносибати эҳтиёткорона ва андешамандонаи таълимгирандагон нисбат ба фарҳанги нутқ созгор бошанд.

Ҳамчунин, барои хонандаи муосир матнҳое, ки ҷиҳати тавзеҳи қоидаҳои грамматикӣ корбаст гардида, ҳамчунин, ба тарбияи маънавӣ ахлоқии шогирдон нигаронида шуда бошанд ва онҳоро дар руҳияи худшиносӣ, ҳудогоҳии миллӣ, ватандӯстӣ ватанпарварӣ, инсонгарӣ ва ҳислатҳои ҳамида тарбия карда тавонанд, муҳим арзёбӣ мегарданд. Аз ин лиҳоз, барои ба чунин мақсад расидан забоншинос Д. Ҳоҷаев таъкид намудааст: «Ҳар як ҳодисаи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ бояд ба асоси маводди суҳансароӣ фозил тавзеҳ дод, вагарна натиҷаи матлуб ба даст намеояд» [91, 28].

Методист Ҳоҷиев С. низ муваффақияти ҳар як дарсро ба сифати маводди дидактикӣ алоқаманд дониста, пешниҳод мекунад, ки муаллим бояд “барои кори мустақилонаи хонандагон машқҳо, матнҳои мазмунан баланд ва аҳаммияти тарбиявӣ доштаре интихоб намояд» [99, 24].

Аммо шартӣ аввал дар ин ҳусус ин аст, ки матнӣ намунавӣ бояд яклухту мантиқан ба ҳам алоқаманд бошад ва ҳар як калима дар он мавқеи ҳудро дошта, истифодаи он ҳадафи омӯзгорро возеҳу равшан ифода карда тавонад. Аз ин лиҳоз, таълими фанни забони тоҷикӣ бидуни матнҳои пурбор ва луғатҳои тоза наметавонад, мувофиқи мақсад анҷом пазирад. Ба ин талабот интихоби намунаҳо аз асарҳои классикон - устодони суҳан мувофиқ аст. Офаридаҳои шоиру нависандагони классикӣ тоҷику-форс зебову дилпазираанд, дар онҳо санъатҳои бадеӣ ҳунармандона истифода шуда, боиси афзудани фасоҳат, мусиқӣ ва ҳушояндӣ суҳан гардидаанд. Дар ашъори бузургони мо маъниҳои олии ниҳоят дилкаш ифода гардида, бо санъатҳои бадеӣ зинат ёфтаанд. Хонанда зимни баррасии чунин матнҳо на танҳо ба маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад. Муҳаммадҷон Шакурӣ ба забони шевоӣ зебои классикӣ баргаштанро таъкид намуда фармудааст: «Кӯдак аз овони ширхорагӣ бояд шеъри классикӣ шунавад, дар ҳар хонадон, дар ҳар ясливу боғча бояд ҳар қадами кӯдак бо шеъри классикӣ гузошта шавад. Барномаи гуманитарии доманадоре бояд тамоми таълими миёнаву олиро фаро гирифта, адабиёти классикӣ муҳимтарин ҷузъи онро ташкил намояд» [112:55].

Бартарии интихоби мисолҳо аз осори классикон дар он ифода мегардад, ки хонандагон бо калимаҳои адабӣ – китобии осори суханварон шинос мегарданд, таркиби луғавиашонро вожаҳои нав ғановат мебахшад. Ниҳоят, ҷанбаи тарбиявии дарсҳо низ тақвият меёбад. Аммо зарур аст, ки барои таҳлили масоили забоншиносӣ, дар навбати аввал, матнҳои дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда интихоб гардад. Зеро маводди таълим ба толибилмон қаблан шинос бошад, хулосабарорӣ аз он бошууронаву саҳеҳ сурат мегирад.

Чунонки аз таҳлили барнома ва китобҳои дарсии фанни адабиёти тоҷик бармеояд, фоизи зиёди маводди онҳоро омӯзиши осори классикон ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, аз эҷодиёти адибони классик барои таҳлили маводди забоншиносӣ истифода кардан мувофиқи мақсад аст. Ҳамчунин, дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и синфҳои 8-9 намунаҳо аз осори адибони классик интихоб шудаанд, ки дар фасли 2-юми боби аввал аз кадом адибон интихоб шудани он матнҳоро дар ҷадвалҳои 1-ум (саҳ. 45) ва теъдоди он намунаҳоро дар иртибот ба мавуъ ва фаслҳо дар ҷадвали 2-юм ва 3-юм (саҳ. 47 - 48) дақиқ нишон додем. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8-9 теъдоди матн ва намунаҳо аз осори классикон нисбат ба намунаҳо аз адибони муосир нисбатан кам аст. Дар маҷмӯъ, теъдоди чунин машқҳо дар китоби дарсии синфҳои 5–9 ҳамагӣ аз 13 то 20 %-ро ташкил медиҳанду бас. Бо назардошти арзиши баланди ҳунари ва маърифативу тарбиявии матнҳои классикӣ хуб мебуд, ки фоизи интихоби матнҳои таълимӣ дар китобҳои дарсӣ зиёдтар гардад.

Эътироф бояд кард, ки матнҳои классикӣ навъи нисбатан мураккаби маводди таълимӣ мебошанд. Ғайр аз ин, муаллим бояд донанд, ки чунин матнҳо аз маълумоти маърифатӣ фаровон буда, на танҳо дар омӯзиши забон кумак мерасонанд, балки ба маънавиёт, эҳтироми арзишҳои ахлоқӣ, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллии хонандагон таъсир мерасонад. Забоншинос ва методист Д. Ҳоҷаев низ бо ҳамин маънӣ чунин афзудааст: «Ҳарчанд мо солҳои охир аз ғизои сухани волои гузаштагонӣ худ дур шудем, вале қорбурди матнҳои ҷолибу пурҳикмат дар таълими самарабахши фанни забони тоҷикӣ дар ин муддат бисёр

имкониятҳоро низ пайдо кардааст. Вазифаи мо хусни забони тоҷикӣ, имконоту боигарии онро нишон додан аст» [91, 167].

Арзиши назариявӣ ва амалӣ доштани матнҳои классикӣ дар асарҳои илмӣю методӣю олимону методистони тоҷик борҳо таъкид шуда, ба паҳлуҳои мухталифи матни хубу пурҳикмат, ҳамчун ба маводди таълимӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд. Афзалият доштани истифодаи матни классикони тоҷику-форс дар дарсҳои забони тоҷикиро забоншинос, профессор Д. Хоҷаев ин тавр таъкид намудааст: «Ба фикри мо, то шуруи таълими илми наҳв хонандагон бояд калому сухани амалиро дар асоси осори суҳанварони асилу бузурги ҳам гузашта ва ҳам муосир омӯзанд. Ин амал онҳоро водор месозад, ки дар пайравӣ ба осори суҳанварон нафосату салосати каломро ёд гиранд. Вақте ки онҳо ба маънии калому суҳан сарфаҳм рафтанд, навиштаи адиби асилро аз сухани хушку урёни нависандаи дигар чудо карда метавонанд. Аз ибораориву ҷумлапардозии адибони алоҳида огаҳӣ ёфта, ба фаҳмиши қонуниятҳои наҳв, тарзи қорбасти он омода мешаванд» [91, 170].

Офаридаҳои пурғановати классикон саршор аз мазмунҳои ахлоқӣ ва саршор аз ҳунари волои суҳанпардозӣ буда, дар қалбу зеҳни хонанда таассуроти амиқ мегузорад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон вазифадор ҳастанд, ки шогирдонро аз ин ганҷи бебаҳову шойгон шодоб намояд. Агар аз ҷониби омӯзгори фанни забони тоҷикӣ ин равиш пайваста роҳандозӣ гардад, бешак, маҳорати суҳансанҷиву шеърфаҳмии муҳассилин тақмил меёбад ва муҳаббати эшон ба сухани воло афзуда, зиндагиашон аз ғояву муҳтавои андарзҳои ҷовидона шодоб хоҳад гашт. Матнҳо аз осори классикон аз маъниҳои баланди пандуандарзӣ бархурдор буда, эшонро ба сӯи камолоти маънавӣ ҳидоят мекунанд. Ҷунонки методисти рус С. Н. Иконников таъкид намудааст: «Тарбияи хонандагон бояд бо таълим алоқаи зич дошта бошад, ки он тавассути усулҳои маъмули таълим ва машқҳои гуногун ба роҳ монда мешавад. Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиррасонии тарбиявӣ ба қор равад. Омӯзгор метавонад, аснон фаҳмонидани маънои калимаҳо, таҳлили услубии матнҳо, сохтани ҷумлаҳо инкишофи нутқи мураббабро дар хонандагон тарбия намояд» [150, 23].

Дарвоқеъ, панду ҳикматҳои ниёгонро барои тавзеҳу омӯзиши ҳодисаҳои забон, таълими сарфу наҳв истифода бурда, ба ин васила дар рушди камолоти маънавии шогирдон комёб шудан имконпазир мегардад. Аммо баъзе омӯзгорон бар он андешаанд, ки идроку фаҳмидани матнҳои классикӣ барои хонандагон душворӣ пеш меорад, ки ин аз камҳавсалагии онҳо гувоҳӣ медиҳад, чунки матнҳои мазкур зиёда кор бо луғат, завқу дониш ва ковишу ҷустуҷӯро талаб мекунад. Л. М. Фридман дар ин маврид иброз медорад: «Агар мундариҷаи мавод аз талабагон тафаккур кардан ва дарки мазмуну муҳтавои онро талаб накунад, он гоҳ ин гуна маводди таълимӣ хонандагонро қонъ карда наметавонад, дар онҳо ҳиссиёти мусбат ё манфиро бедор намегардонад, аз ин лиҳоз, маводди таълимии сабук ва одӣ ба инкишофи талаботи нав мусоидат намекунад» [68, 167]. Бинобар ин, дар доираи иҷрои машқҳои эҷодӣ ва инфиродӣ бештар зина ба зина душвортар гаштани онҳо ба назар гирифта шавад. Барои ҳамин ҳам, методист А. С. Каримова дар ин бобат чунин таъкид кардааст: «Муҳим аст, ки мундариҷаи маводди таълимӣ дар баробари дастрас будан, дар як вақт бо мушкилиҳояш фарқ кунад» [120,13].

Дар асоси гуфтаҳои боло меёрҳои интиҳоби матн, аз ҷумла, матнҳои классикиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои илмӣ-методӣ пешниҳод менамоем, ки, асосан, инҳоянд:

1. Ҷанбаи мазмунӣ:

- матн маълумоти нав дошта бошад (масалан, оид ба рӯйдодҳои таърихӣ, фарҳанги миллӣ, расму ойин, табиат, одоби ахлоқ, фарҳанги гуфтор ва ғ.);
- муҳтавои матн (мазмуну мундариҷаи он) бояд барои тафсири масъалаи норавшане, ки дар матн гузошта шудааст, имкон диҳад;
- мазмуни матн набояд одамонро аз рӯйи аломатҳои динӣ, миллӣ, ҷинсиёт ва ғ. таъйид намояд;
- матн набояд бо унсурҳои иттилоотӣ: истилоҳот, номҳои хос, маълумоти воқеӣ ва ададӣ пур бошад.

2. Ҷанбаи мантиқӣ:

– дар матн бояд талаботи мантиқ (робита ва пайдарҳамии фикр, таносуби маъниҳо, хулосаҳои мантиқӣ ва ғ.) риоя гардида бошад.

3. Ҷанбаи забонӣ (грамматикӣ):

– матн бояд ба талаботи қоидаву қонунҳои грамматикӣ омӯхташаванда мувофиқ бошад;

– дар доираи он луғатомӯзӣ низ дар мадди назар бошад;

4. Ҷанбаҳои услубӣ:

– матнҳо бояд фарогири ҳама гуна шохаҳои услубӣ (функционалӣ) бошанд;

– матн метавонад мансуб ба услуби умумӣ ва ё ба услуби ҳуди муаллиф ва ё гӯянда иртибот дошта бошад;

– матн бояд ифодагари эҳсосоти равшан бошад;

– забони матнҳои аз услубҳои бадеӣ интихобшуда бояд навъҳои санъатҳои бадеиро дар бар гиранд. Чунки чунин матнҳо воситаи муассири нутқи даҳонӣ ва хаттӣ маҳсуб меёбанд.

5. Ҷанбаи дидактикӣ:

–матн бояд ба амалӣ гардидани яке аз мақсадҳои дарси забони тоҷикӣ – барои санҷидани дараҷаи азҳудкунии маводди таълимӣ мусоидат намояд;

–матнҳо бояд марбут ба масъалаҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва дигар ҷиҳатҳои муҳимми иҷтимоӣ ё шахсӣ интихоб гардида, дар хонандагон хоҳиши баён кардани андешаи худро ба миён оранд;

6. Ҷанбаи тарбиявӣ:

–матн ҷанбаи қавии тарбиявӣ дошта бошад;

–ба татбиқи ҳадафҳои маънавию ахлоқӣ ва ватандӯстии хонандагон мусоидат кунад.

Дар заминаи ҷанбаҳои илмӣ–методии матн метавон дар бораи хусусиятҳои матн ҳамчун аломат ва ё принципҳои қорбурди он дар таълими забони модарӣ суҳан ба миён овард ва ин маъниро метавон дар доираи асосҳо ё худ принципҳои зерин пешниҳод намуд:

1. Принципи иртиботӣ. Мувофиқи ин принцип, матн ҳамчун воҳиди асосии пешниҳоди маводди забонӣ, воситаи ташаккули малакаҳои нутқӣ ва шакли муайяни интиқоли иттилоот баррасӣ мегардад. Истифодаи принципи иртиботӣ дар таълими забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки хонандагон воҳидҳои забониро на ҷудогона, балки дар робита бо вазъияти муошират, мазмун ва мақсади баён аз худ намоянд. Дар чунин раванд қобилияти интихоби дурусти воситаҳои нутқӣ ташаккул ёфта, тафаккури мантиқӣ ва фарҳанги муоширати хонандагон инкишоф меёбад.

2. Принципи ба назар гирифтани донишҳои фарҳангии хонандагон. Дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба ҳисоб гирифтани таҷрибаи фарҳангӣ, ҷаҳонбинӣ ва дониши қаблии хонандагон аҳаммияти муҳим дорад. Ин принцип ба омӯзгор имкон медиҳад, ки маводди таълимиро бо арзишҳои миллӣ, анъанаҳои фарҳангӣ, намунаҳои адабиёти классикӣ ва воқеияти зиндагии хонандагон пайванд диҳад. Дар натиҷа омӯзиши забон танҳо аз худ кардани қоидаҳои грамматикӣ набуда, ба ташаккули шахсияти фарҳангӣ, нутқи маънодор ва муносибати бошуурона ба забони модарӣ мусоидат мекунад.

3. Принципи ба инобат гирифтани воситаҳои образнок ва ифоданоки забон, ки хусусиятҳои грамматикӣю услубии мавзӯро муайян мекунанд. Муҳимтарин хусусияти услубҳои бадеӣ ин аст, ки дар онҳо истифодаи фаровони санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, истиора, муболиға, тавсиф, маҷоз, таҷнис, ташҳис, сачъ, талмех, такрор ва монанди инҳо зиёда ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, аҳаммияти корбасти санъатҳои адабиро дар осори бадеӣ муҳаққиқон чунин иброз доштаанд: «Онҳо (санъатҳои бадеӣ – Р.М.) воситаи бебадали тасвири ҷоннок, баёни пурэхтирос, офариниши образҳои бадеӣ маҳсуб мешаванд. Аксари ин санъатҳои бадеӣ предмети тасвирро ба зайли оинаи булур равшан ва ба қаратҳо бузург карда нишон медиҳанд» [8, 34].

Тавсия мегардад, ки омӯзгор бояд дар баробари кор бо матнҳо аз адабиёти муосири тоҷик ҳамчун илова аз мероси суҳанварони классик интихоб ва истифода намоянд. Ин усул дар дарсҳо робитаи ду давраи таърихи забони

адабии тоҷик – классикӣ ва муосир таъмин карда, самаранокии дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои ғоявӣ бадеии порчаҳои пурмазмун ва дилангези мероси суҳангустарони бузург низ афзун мегардад. Таълими синтаксис дар асоси порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ тахминан бист ғоизи машқҳои китобҳои дарсии синфҳои 5-9-умро фаро мегирад, ки истифодаашон дар таълими забони тоҷикӣ яке аз масоили ҳалталаб дар ин раванд маҳсуб меёбад. Мутаассифона, асоси иҷрои машқҳо аз осори классикон омӯзгорон танҳо бо муайян кардани ҳодисаҳои забонии он иктифо менамоянду ҳалос. Аммо зарур аст, ки ҳар омӯзгор, агар хоҳад, ки шогирдонашро аз асолати ғасоҳати забони модарӣ бархурдор гардонад, бояд таълими забони тоҷикиро тавҷам бо маънишиносӣ ҳам ба роҳ монад. Дар асоси шарҳу тавзеҳи қавоиди грамматикӣ ва рӯнамо кардани порчаҳои манзум аз осори ниёгон, ки дар китобҳои дарсӣ пешниҳод шудаанд, ўро лозим аст, ки ба шарҳи маънӣ ва вожаҳои барои хонандагон душворфаҳм низ рӯ оварад.

Аз бар кардани матнҳои манзум барои ҳар фард барои хонандагон арзиши маҳсус дорад. Он барои сайқал додани зеҳни хонандагон муфид аст. Тавассути азбаркунии матнҳои манзум хотираи хонандагон қавӣ мегардад ва онҳо (хонандагон) дар вақтҳои зарурӣ аз онҳо истифода мебаранд. Яъне, порчаҳои манзум дар нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон ба ҳайси санад ба хотир гирифта мешаванд, минбаъд дар инкишофи нутқи шифоҳиву хаттии онҳо, ҳамчун манбаъҳои захиравӣ, аҳаммияти маҳсус ва нақши хотирмон доранд. Барои ин, шинос намудани хонандагон бо намунаҳои беҳтарини осори манзуми суҳанварон, алалҳусус, классикон ҳамеша ба манфиати кор аст. Ба ақидаи М. Ҳабибуллоева: «Дар адабиёти тоҷику-форс шеър мартабаи волотаринро дорост ва ягона равзана, дариҷаест музайяну мунаққаш, ки тавассути он офарандагони суҳан хонандаро ба олами беҳудуди адаб ошно месозанд». [97, 6].

Методистон низ бар онанд, ки «забондониро ба шогирдон тавассути санъати шеърӣ омӯзонидан лозим аст. Шиносӣ бо шеър на танҳо захираи

луғавии хонандагонро ғанӣ мегардонад, балки онҳоро аз муҳити якрангӣ, такрори бемавқеъ, суханҳои хушк раҳо мекунад» [91, 5].

Гузашта аз ин, мавзунияту ҷаззобият, оҳангнокӣ ва ғасоҳату балоғати осори манзум наметавонад касеро бетараф гузорад. Аз ин рӯ, омӯзгори хушсалиқаву боистеъдодро зарур аст, ки ин ҳама ғасоҳату балоғати каломӣ мавзунро дар назари шогирдон ҷилвагар намуда тавонад. Ба қавли Ардамеҳр: «Офият ва азамат, мустақбал ва абадияти миллат қабл аз ҳама бастаи он аст, ки таълиму тадриси забону адабиёт дар дабистонҳо – ин кӯраҳои ҳамешагии миллатгудозӣ ва миллатсозӣ чӣ навъ сураат мегирад» [139, 170].

Сатҳи саводнокӣ ва маданияти сухани шахс яке аз нишонаҳои салоҳиятнокӣ буда, аз тарзи баёнаш муайян мегардад. М.Шакурӣ қайд менамоянд, ки «ба вучуд овардани ҷомеае, ки аз ҷеҳраи инсонии он нури маънавият меборад, аз саводи баланд ва хушсаводӣ шуруъ мешавад, ки низ бо аз худ кардани адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ даст хоҳад дод. Агар хушсаводии маънавӣ дар ҷомеа реша давонад, бесаводон низ аз он бебаҳра нахоҳанд монд, тамоми ҷомеа нур хоҳад гирифт» [112, 58].

Барои ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гардидан зарур аст, ки омӯзгор пайваста аз болои худ кор кунад, ҳамеша ба дарсҳо омодагии ҳаматарафа дошта бошад, зеро маҳз «муаллим шогирдони худро зина ба зина ба шохроҳи маърифат пеш мебарад, шеърхонии онҳоро такмил медиҳад, ҷавҳари сухангустариашонро суфта карда, маданияти нутқро баланд мебардорад». [97, 11].

Бояд таъкид намуд, ки нахустин қадам асосӣ таҳлили порчаҳои манзум дар дарси забони тоҷикӣ қироати ифоданок ва андаке орому бешитоби он мебошад. Дар ҳолати зарурат ду-се маротиба қироат кардани матнҳои шеърӣ барои дарки саҳеҳи мазмуни он мусоид аст. Ба ҷуз ин, барои идроки афкори мақсади шоир такроран ва ҳатман оҳиста хондани шеър барои он зарурат дорад, ки дар раванди он хонандагон ҳам дар худ маҳорати мутолиаи бошууронаро ташаккул медиҳад. Дар раванди чунин хониш малакаи шеърхонӣ ва фаҳмиши мазмуни он дар хонандагон ташаккул меёбад.

Азхудкунии порчаҳои манзум назар ба матнҳои мансур мушкилоти хосро дорост ва мо чунин мепиндорем, ки иҷрои талаботи зерин маърифати шеърро барои шогирдон осон менамояд:

- а) кироати ифоданоки порчаҳои манзум;
- б) тафсири вожаҳои ба хонандагон ношинос;
- в) муайян кардани санъатҳои бадеӣ ва шарҳи онҳо;
- г) тафсир ва маъникушӣ;
- д) муайян кардани хусусиятҳои забони назм (вазни шеър, қофия ва радиф).

Ба алоқамандони соҳа маълум аст, ки матни бадеӣ, агар дар қолаби назм таҳия шуда бошад, хусусияти наҳвии муайянеро ҳам доро аст. Дар таълифи шеър чун дар наср қоидаҳои маъмули ҷумласозӣ риоя карда намешавад. Аъзои ҷумла дар шеър метавонад, вобаста ба талаботи вазну қофия ва дигар ҳолатҳои таълиф мавқеъ ва ё ҷойи худро дигар кунанд, ба қисматҳо ҷудо ва ғоҳе ихтисор шавад ва ғайра. Аз ин лиҳоз, маҳз таҳлили пайваستاи порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки шогирдон аз қолабҳои гуногуни наҳвии осори манзум оғаҳӣ пайдо кунанд. Ин амал дар ниҳоди онҳо оид ба маърифати шеър заминаҳои қавӣ мегузорад, вагарна ноогоҳии онҳо (хонандагон) аз чунин хусусияти матни манзум барояшон ба дарки матлаби шоирон монеаҳо эҷод мекунад. Масалан, дар китоби дарсии синфи 9-ум зимни такрори мавзӯи «Ҷумлаи ҷидааъзо ва воҳидҳои ҳулосакунанда дар он» [93, 18] дар қатори ҷумлаҳо аз асарҳои бадеии адибони муосир ҳамагӣ як байт аз Ҷалолуддини Балхӣ оварда шудааст:

«Илму молу мансабу ҷоҳу қирон

Фитна орад бар кафи бадгавҳарон» [93, 18].

Аснои иҷрои шартӣ машқ, ки аз ҷумлаҳои додашуда «мубтадо ва хабари ҷидаро ёфта, сабаби гузошта шудани ин ё он аломати китобати байни онҳоро фаҳмонед» [93, 18] талаб карда мешавад, омӯзгорро зарур аст, ки дар навбати аввал, ба маънӣ ва муҳтавои байти мазкур диққати махсус зоҳир намояд. Зеро муҳтавои ҷумлаҳои дигар («Иди якуми май - иди меҳнат, иди баҳори бахт, иди саодати одамизод. (А.Ш.). Маркаб метарсид, гӯшҳояшро хобонда, гашташро

суст мекард (С.Т.). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо—ҳама ба назар метофтанд (Ҷ.И.). Фирӯза, Шамсия, Оймуллои Танбӯр ва Муҳаррами Ғарч низ гӯё симоҳои зиндаанд (Ф.М.)»[93, 18], ба назари мо, ба шарҳу маънидод эҳтиёҷ надоранд. Аммо қимати байти ғавқуззикрро, ки шомили маънии баланди тарбиявӣ ва дорои вожаҳои тоза (ҷоҳу қирон, ғитна, бадғавҳарон) аст, нодида гирифта, танҳо бо муайян кардани аъзоҳои ҷидаи он иктифо кардан камоли безътиборист. Аз ин рӯ, омӯзгор бояд талаботи муносибати салоҳиятноки ба таълимо мадди назар гирифта, аз ғурсати дастдода моҳирона истифода барад. Асолату зебоии забони назми классикӣ, маъниофарӣ, ҳунари шоир ва ғояи тарбиявии байти мазкур ва амсоли инҳоро намоиш диҳад, то дар зиндагӣ барои шогирдон роҳнамо гарданд.

Мебояд афзуд, ки зинаи дуҷуми ғаҳмидани маънову муҳтавои осори манзум ва маърифати бадеии он ба наср баргардонидани он аст. Яъне ҳангоми таҳлили сарфиву наҳвии байтҳои адибони классик мувофиқи маслиҳати мутахассисони варзида он абёт бояд ба наср баргардонида шавад ва сипас, таҳлил гардад. Ин амал аз ду ҷиҳат аҳаммият дорад: якум, ҳонандагон қолаби наҳвии баёни андешаи муаллифро ҳубтар мефаҳманд; дуюм, мазмуни байт ва мақсади гуяндаро ба осонӣ дарк мекунанд. Муҳаққиқи шаҳир Абдулманнони Насриддин доир ба масоили заминаҳои асосии пайдоиши шарҳнависӣ, мактабу ҷараёнҳои шарҳу тафсири китобҳои нафисаи ғорсӣ-точикӣ, роҳу усулҳои классикии баёни маонӣ ва шинохти асли матлабҳо паҷуҳишоти судманде анҷом дода, се роҳи кашфи маънӣ аз шеъри пурмуҳтавои классикиро иброз доштааст:

«1. Аниқ дониستاني маънои калимаю ибораҳо, қатъи назар аз он ки маънои асли аст ё ба маҷоз баён шудааст. Агар андаке шубҳа дар маънои калима пайдо шавад, ҳатман ба луғатномаҳои боэътимод муроҷиат бояд кард. То маъно ва тобишҳои ҳамаи калимаҳо дар байт ё қитъаи мансур маълум нагардад, дар шарҳу баёни матлаби суҳанвар иқдом набояд кард.

2. Қабл аз баёни маъно бояд байтро ба наср баргардонем, яъне насри он байти навишта ё дар фикри мо ҳосил шавад. Ба наср овардани байт гиреҳи мушкилотро боз хоҳад кард.

3. Аммо, агар маънишиноси хушманд асли матлабро доништан хоҳад, бояд баъди ба наср овардан омили аслии пайдоиши он маъноро ҷустуҷӯ намояд, ки аз ин ҷиҳати савуми маънишиносӣ ба зуҳур мерасад...» [68, 211].

Аз муҳаққиқони рус В. Я. Стоюнин чунин маслиҳат медиҳад: «Бо мақсади ҳифзи хусусиятҳои бадеӣ ва эҳсоси зебоипарастӣ порчаҳои манзумро ба наср баргардонидан ва аз рӯйи он анҷом додани машқҳои грамматикӣ мумкин нест; бо шарҳу тафсири калимаву ифодаҳои душворфаҳм бояд иктифо намуд» [87, 121]. Аммо мо чунин меҳисобем, ки тафсир дар шакли асл ё баъди табдили порчаи шеърӣ ба наср ба салоҳияти омӯзгор низ вобаста аст. Баъзе аз осори манзуми шуарои классик, ки хеле содаву фаҳмо баён гашта, мавқеи аъзоҳои ҷумла низ нигоҳ дошта шудааст, эҳтиёҷ ба шарҳи маъно ва ба наср баргардонидан надоранд. Масалан, дар байти зерини Абдурраҳмони Ҷомӣ:

Мағрур машав ба мол чун беҳабарон,

Зеро ки бувад мол чу абри гузарон [203, 211].

Дар ҳолати баръакс бо ифодаи байт дар қолаби ҷумлаи фасеҳ на танҳо дониши грамматикӣ хонандагон қавӣ, инчунин завқи бадеиву маънифаҳмӣ онҳо низ бештар рушд меёбад. Мушкил дар он аст, ки бо иҷрои кори чандзинагӣ дар матн, сохтори грамматикӣ ва забонӣ, аҳаммияти бадеӣ ва асолати шеър набояд гум шавад. Бо муқоисаи назму наср ва хусусиятҳои онҳо, ки танҳо ба назм хос аст, муайян намуда, ба чунин натиҷа бояд расид, ки хонандагон аз ҳазинаи суҳаншиносии ниёкони ҳештан дурдонаҳое ба каф оранд ва бардошти маънавӣ ҳосил кунанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон муваззаф ҳастанд, ки шогирдони худро аз ин ганҷи боарзиш шодоб намоянд. Дар ин бобат мақсад ва ё матлаби мо бар он асос аст, ки матн, ҳамчун маводди дидактикӣ, дар баробари инъикос намудани ҳодисаи забонӣ, дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ ҳам бошад. Педагоги рус Болдирев Н.И. дар асари худ «Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб» ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, таъкид мекунад: «Таълимро танҳо

дар доираи дарс ва тарбияро танҳо бо чорабиниҳои берун аз дарс маҳдуд кардан дуруст нест. Дар дарсҳо масъалаҳои таълимӣ ва тарбиявӣ баробар ҳал карда мешаванд» [28, 36].

Тарбия ва таълим бо ҳам робита ва вобастагии зич доранд ва таълим воситаи муҳимми тарбия маҳсуб меёбад, аммо тарбия шартӣ зарурии баландшавии сифати таълим мебошад. Дар Консепсияи миллии тарбия низ таъкид гардидааст: «Тарбия аз рӯйи мақсаду вазифа ва мазмуну мундариҷа нисбат ба таълим муқаддамтару васеътар аст» [2]. Дар раванди таълим бояд мазмунӣ маводди таълимӣ ба тарбияи ахлоқиву маънавии хонандагон нигаронида шуда, донишҳои дар раванди он ҳосилшуда асоси ташаккули ҷаҳонбинӣ ва инкишофи зеҳнии хонандагон гардад.

Хулоса, дар ҷараёни таълими ҷанни забони тоҷикӣ нуқтаи муҳим он аст, ки коркарди осори манзум ҳам аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам таҳлили маъноӣ сурат гирад. Бартарияти ин усул дар он ифода меёбад, ки хонанда ба идрои фикру ҳиссиёти дар шеър ифодаёфта завқу хоҳиш пайдо намуда, шеърро ҳифз ҳам мекунад. Омӯзгор низ имкон пайдо месозад, ки андешаҳои ба миён омадари ҷамъбаст намуда, хонандагонро ба самти зарурӣ равона созад, ба асосҳои таҳлили забоншиносӣ шинос ва одат кунанд, то ки ба шарофати ҷунин амалҳо хонандагон тавонанд, мафҳумҳои мураккаби назариявиро нисбатан осон ва табиӣ дарк кунанд.

Дар натиҷаи корбасти усулҳои пешниҳодшуда дар ҷараёни ҳар дарс хонандагон вигаҳои шеъри алоҳидари пурратар ва муфассалтар фаҳмида, тавзеҳ медиҳанд, нутқашон дар ин раванд ташаккул меёбад, малакаи хониш, маҳсусан, хониши бошуурони инкишоф меёбад. Ба таври маҷозӣ «бо як тир чанд нишон мезанад», яъне ҳам масоили забоншиносӣ ба шогирдон муаррифӣ карда шавад ва низ дар ин раванд нутқи мураббаҷ рушд дода шавад.

Зарур аст, ки масоили забон бояд ва ҳамеша дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар доираи маводди адабиёти пурғановати классикон сурат бигирад. Ҳамгиро намудани таълими ин ду ҷанни меҳварии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ зарурати беҳадро тақозо мекунад, ки мақсади нисии таҳқиқоти

мо низ ба ҳамин нукта нигаронида шудааст. Зарур аст, ки дар ин бобат суханони муҳаққиқ Ардамеҳр (Фотех Абдулло) - ро ин ҷо таъкид созем: «Чойиз нест, ки миёни дарсҳои забону адабиёт сарҳад ва марзбонҳо гузорем, ки марзро вайрон накунам, чаро ки ҳадафи ниҳии ин ду тарбияи инсонест, фарҳефтаю варзида, таъдиди инсонест зиндадори машъали маърифат ва маданият, нафосат ва насафат [139, 175].

Дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 бобати шарҳи маводди назариявии забони тоҷикӣ давра ба давра истифода кардан аз порчаҳои манзум барои баланд бардоштани сатҳи маърифативу ахлоқии хонандагон яке аз усулҳои дар таҷриба санҷидашуда махсуб ёфта, дар ин раванд фаъолиятҳои зерин низ дар мадди назаранд:

- а) нутқи хонандагонро бо калимаю ибораҳои нав ғанӣ мегардонад;
- б) имлои вожаву ибораҳоро, ки бидуни андеша қаблан нодуруст истифода мекарданд, шуурона аз худ мекардагӣ мешаванд;
- в) дар бораи мазмуни маводди кироаткардашон амиқ андешаронӣ карда метавонистагӣ мешаванд;
- г) ба хонандагон дар фаҳмидани сохти грамматикӣ осори классикон ёрӣ мерасонад.

Мо метавонем, ҳулосаи боз ҳам амиқтари ҷамъбасткунандаи ин ҳар се нуктаро дар доираи гуфтаҳои профессор Д. Хоҷаев пеши назар орем, ки фармудааст: «Забони назм аз калима ва таркибҳои латиф, ширин, ки бо ҳиссиёту ҳаяҷон, шодӣ ва лаззат омезиш ёфтааст, ба олами ботинии инсон донаҳои нақӯкорӣ мепарварад. Шоир дар ин жанр калимаҳои дурушт, ноҳамвор, алфози хушк ва носуфтаро кор намефармояд. Калимотеро бармечинад, ки дорои салосату балоғат, ширин, латиф ва равон бошанд. [91, 5]

Баробари ба завқу зеҳни хонанда расонидани ин ҳама муҳассаноти осори манзум рисолати бузурги омӯзгори фанни забони модарӣ, ки забон омӯзонидан, инкишоф додани нутқ, тарбияи насли суханвару сухансанҷ ва хушахлоқ аст, иҷро хоҳад шуд. Ҳамин тавр, мо бояд «бо намунаи ҷумлаву матнҳои олӣ, насру назми пуртароват дар ниҳоди хонандагони насли соҳибистиклол аз аввал

шираву шарбати сухан, лаззати маънӣ ба вучуд орем» [168, 15], ки, бешак, ин вазифаи дарси забони тоҷикӣ ва омӯзгори ҳамин фан аст.

Аз ин лиҳоз, омӯзгорони фанни забони тоҷикиро зарур аст, ки дар доираи китобҳои дарсӣ маҳдуд нашуда, намунаҳоро аз ашъори чеҳраҳои мондагори адабиёти тоҷику форс бештар мавриди таҳлилу омӯзиш қарор диҳад, то ҳам дар забон омӯзиву забондонии шогирдон сахми бориз гузораду ҳам ҳусни дарсро афзояд.

«Маъмулан маводди асосӣ ва муҳимми таълимиро порча ва матнҳои насрӣ ташқил медиҳанд. Ҳақиқати ҳол дар он аст, ки дар наср бештари ҷузъиёти забон чи аз ҷиҳати луғавӣ, чи аз ҷиҳати дастурӣ муҳайё аст ва забон омӯз ба ҷашм мебинад ва ба ақли расо мефаҳмад. Дар назм низ хусусиятҳои муҳимтарини забони тоҷикӣ маҳфузанд ва дар натиҷаи бо шеър сарукор доштан ба он хусусиятҳо амиқтар сарфаҳм рафтан шароити мусоид фароҳам мегардад. Азбаски назм оҳангу мавзуният дорад, диққати забон омӯзонро бештар ҷалб мекунад ва шавқу завқ ба забондонии онро афзун мегардонад» [139, 119].

Аз ин лиҳоз, истифодаи панду андарзҳо аз суханварони асримиёнагӣ, ки бештар дар шакли назм таълиф гардидаанд, дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҳамчун маводди ҳуби дидактикии хидмат менамоянд.

Матни дар ҷараёни дарс баррасишаванда ҳар кадом чун як асари намунавии бадеӣ бошад, то барои азҳудкунии маводди забонӣ ҳам мусоидат намояд. Ба ифодаи дигар, ҳар як матни истифодашуда тибқи татбиқи меъёрҳои дар ҷавб таъкидшуда бояд аз ҷиҳати мазмун ниҳоят баланд бошад, шавқ ба маърифатии хонандагонро бедор созад ва ба хусусиятҳои синнусолиии онҳо низ мувофиқ бошад.

Бояд таъкид дод, ки риояи меъёрҳои зикргардидаи интихоби матн, тибқи боварии мо, метавонад, калиди кушоишҳои қори бомуваффақияти омӯзгор дар рушди салоҳиятҳои забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон гардад. Илова бар ин, маводди тибқи талабот интихобшуда мутаносибан ба инкишофи ҳамаҷонибаи маданияту маърифатии хонандагон (ахлоқӣ, зеҳнӣ, эстетикӣ ва тарбиявӣ) шартӣ зарурӣ ба шумор рафта, дар раванди таҳлили он ҳар як талаба

иштирокчии фаъл ҳама мегардад. Ба вуҷуд овардани муҳити фаъолияти якҷоя ва эҷодии муаллим ва талаба дар дарсҳои забони тоҷикӣ шавқу ҳаваси мактаббачагонро ба коркарди матн, ба омӯзиши осори классикон бедор мекунад.

Хонандае, ки ҳисси забондонӣ ва ҳисси интуитивӣ (ё худ беихтиёрон) -и системаи забонро дар худ инкишоф медиҳад, на танҳо зимни тақлид ба намунаҳо, балки дар натиҷаи худомӯзӣ маҳорати муоширатии худро ҳам тақмил медиҳад. Гуфтан ҷойиз аст, ки нутқи зебо ва мураббаъ насиби шахсе мегардад, ки дар руҳияи нутқи намунавӣ тарбия ёфта, малакаи гуфторро ба даст оварда бошад. Тибқи ин маънӣ, малакаи нутқ, доираи васеи имкониятҳои шахс аст, ки дар нутқи ӯ ифодаҳои гуфториву навишторӣ аз қабili талаффузи дуруст, интиҳоб ва алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва тарзи баҳампайвандии ҷумлаҳо дар раванди баёни фикр ташаккул ёфтааст ва ин тибқи талаботи зерин сурат хоҳад гирифт:

- Нақли пайдарпай ва мураббаъи мазмуни матни хондашуда;
- дарки ғоя ва мақсади асосии нависанда дар асари бадеӣ;
- шарҳу таҳлили маъноҳои калимаҳои сермаъно дар заминаи матн;
- шарҳу тафсири мазмуни порчаҳои манзум;
- ба наср баргардонидани шеър;
- шарҳи вожаҳои душворфаҳм.

Албатта, риояи иҷрои ин ҳама амалҳо касро ба фикр кардан, таҳлил кардан, баҳо додан ва хулоса намудан водор месозанд. Роҳи беҳтарини инкишофи нутқи шахс ба нақл кардани маводди қироатшуда иртибот дорад. Нақл аз воситаҳои баёни сюжети асарҳои бадеӣ буда, аз номи шахси яқум баррасӣ мешавад. Тавассути ин тарзи баён нависанда (ва ё хонанда) оид ба воқеаҳо, рӯзгори кас, саргузашт ва дидаю шунидаи худ хабар медиҳад. Нақл яке аз воситаҳои инкишофдиҳии нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, барои ташаккули малакаи нутқи шахс нақши муҳим мебозад.

Нақл метавонад, мазмунан гуногун бошад: таҳти мафҳумҳои он баёни ҳикояҳои гуногун, тасвири манзара, шарҳи ҳодисаҳои табиат, шарҳи шароити

меҳнат дар чорабиниҳои сиёсӣ, муҳокимаи мақолаҳои публисисти ва ғайра дар мадди назаранд. Набояд фаромӯш кард, ки нутқи ҳар шахс яке аз нишондиҳандаҳои муҳими мавқеи умумии маданият ва савияи донишу забондонии ӯ мебошад. Барои то чӣ андоза дурусту саҳеҳ будани фикрамонро дарк кардан, қолабҳои беҳтарини ҷумласозиро пайдо намудан ва аз баёни ноогоҳона парҳез кардан ҳар кадоми мо бояд пайрави устодони сухану нукоти дилпазири осори адабии классикон бошем.

Адабиётшиноси маъруф, академик М.Шукуров таъкид намудааст: «Зебоиву равонӣ, тавоноӣ ва матонати забони адабиёту илми классикӣ бояд ҳамеша намунаи ибрати мо бошад ва ҷустуҷӯҳои нави замони мо ба он така кунанд. Робитаи мо бо забони халқ ва адабиёти классикӣ ҳар чӣ бештар бошад, пояҳои халқии забони адабии имрӯза ба ҳамон андоза устувор хоҳад буд. Яке аз манбаъҳои асосии иқтидори имрӯзаи забони адабӣ иқтидори диҷӯзии он аст» [112, 22].

Бо така ба гуфтаҳои мунаққиди мазкур таъкид мекунем, ки дар ҷодаи забондонӣ ду чизро аз ҳамдигар бояд фарқ кард: дуруст сухан кардан ва зебо гап задан. Омӯхтани зебо сухан кардан вазифаи грамматика нест, балки вай дуруст гап заданро меомӯзад, аммо ёд гирифтани каломӣ зебо ба уҳдаи услубшиносӣ ё фанни ҳусни баён аст. Аз ин лиҳоз, дуруст гап заданро наомӯхта наметавон зебо гуфтанро аз худ кард. Аз ин рӯ, омӯхтани грамматика зарурати маҳзро доро буда, баъдан, аз маданияти баланди кас, чи дар гуфтор ва чи дар навиштан гувоҳӣ медиҳад.

Бузургтарин шоирон ва мутафаккирони давраҳои гуногун, ки имрӯз бо осори гаронбаҳояшон маъруфу маълуманд, забондону зебогуфтор будаанд, ки дар офаридани асарҳои бузургманиш комёб гардидаанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорони фанни забони тоҷикиро лозим меояд, ки порчаҳои беҳтарини осори он устодони суханро барои муаррифӣ намудани қонуну қоидаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ интиҳоб намуда, ҷанбаи тарбиявии дарсҳои худро тақвият бахшанд. Мисолҳо, порчаҳо ва ҷумлаҳои интиҳоб кунанд, ки мазмунашон хонандагонро дар руҳияи ватанпарвариву инсондӯстӣ, дӯстиву рафқат, меҳру

муҳаббат, сулҳдӯстиву ҳамзистӣ, дӯст доштани ҳаёт, ба қадри зиндагӣ ва ба қадри якдигар расидан, зебопараст будан, табиатро ҳифз кардан ва амсоли инҳо ҳидоят намоянд.

Ба мутахассисони ҳамаи соҳаҳои таълиму тарбия маълум аст, ки таҳсилот на танҳо дониш, малака ва маҳорати инсон, балки сифатҳои маънавӣ ва афзалиятҳои ҷаҳонбинию ахлоқии ӯро низ муайян менамояд. Мувофиқати комили дониш бо сифатҳои шахсии инсон дар раванди таълиму тарбия омили муҳим ба шумор меравад. Мебояд афзуд, ки бояд муаллим дар фаъолияти таълимии худ дорои ангеzaҳои мусбат бошад, ки тавассути онҳо хонандагонро ба фаъолияти мустақил ва эҷодӣ ҳидоят намояд.

Муносибати масъулиятшиносонаи ӯ барои он зарурат дорад, ки ба ҳалли масъалаҳои гуногуни зимни омӯзиши синтаксис бамиёномада ва барои сарфакорона ва оқилона истифода бурдани вақт дар ҷараёни дарс барояш имконияти хуб фароҳам оварад. Он масъалахоеро, ки хонандагон дар дарсҳои қаблӣ омӯхтаанд, ба назар гирифта, онҳоро ба зинаи нави азҳудкунии мавод омода намояд.

Инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон имрӯз барои тамоми макотиб яке аз мақсадҳои асосии ҳамаи омӯзгорон махсуб меёбад: баҳусус дар ҷодаи инкишоф додани нутқи мураттаби онҳо. Пеш аз ҳама, дар ин ҷода ба он бояд муваффақ шуд, ки хонандагони синфҳои ҳаштуму нӯҳум дар таълифи ҳамаи ҳелҳои ҷумлаҳо маҳорату малака дошта бошанд. Онҳоро зарур аст, ки ғайр аз дастрасӣ ба сохтори ҷумлаҳое, ки аз синфҳои ибтидоӣ омӯхтаанд, бояд бо дигар навъи ҷумлаҳо низ сарукар гирифта тавонанд. Агар дар раванди таълим зарбулмасалу мақол, панду андарз ё байтҳои пурҳикмат таҳлил шаванд, ба ҷалби диққати хонандагон ва ғановати нутқи онҳо низ мусоидат мекунад ва ин ҳама нутқи хонандагонро бо сохторҳои гуногуни забон рушд бахшида, боиси пуробурангии нутқашон низ мегардад.

Ҳамин тариқ, дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 аз ҳама бештар ба хонандагон пешниҳод намудани иҷрои машқҳои эҷодӣ барои рушди тафаккур ва нутқи хаттиву шифоҳии ба ном мураттаби онҳо нақши муҳимро

доро мебошад. Ба чуз ин, кор бо матн барои пурратар ва амиқтар дарк кардани масоили назариявии забон мусоидат карда ва дар ин раванд бо арзёбии қавоиди забон ба ноил гардидан ба рушди нутқи мураттаби муҳасиллин ҳам мебошанд. Матнҳои баргузида аз осори классикон дар синфҳои 8-9 имкон медиҳад, ки диққати хонандагон дар баробари дарки мавзуи асосии дарс, ҳамчунин, ба мазмуни баланди мисолҳои интихобшуда ҳам ҷалб карда шавад.

Хулосаи боби якум

Аз баррасии масъалаи «Асосҳои лингводидактикии истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои VIII-IX) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мураттаби хонандагон» ба натиҷаҳои зерин расидем:

1. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон яке аз масъалаҳои мубрам дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб ёфта, дар раванди таълими тамоми фанҳо дар маркази диққат ва фаъолияти кулли омӯзгорон қарор дорад.

2. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон дар чараёни дарсҳои фанни забони тоҷикӣ, махсусан, таълими синтаксиси забони тоҷикӣ самараро бештар медиҳад. Дар омӯзиши қисмати наҳв истифода кардан аз осори бадеии пуробуранги суханварони классикии тоҷику-форс ба рушди фарҳанги нутқи хонандагон мусоидат мекунад. Аммо маълум гардид, ки дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и синфҳои 8 ва 9 теъдоди матнҳо аз асарҳои бадеии классикон барои иҷрои машқҳо ҳамагӣ аз 13 то 20 фоизро ташкил медиҳаду бас.

3. Таҳлили матнҳо аз осори классикон дар се ҷанба таъсиргузор аст: баррасии масоили наҳв; инкишофи нутқи мураттаби хонандагон; парваришу тарбияи хонандагон: инсондӯстӣ, зебоипарастӣ, ахлоқи наку, маданияти баланд, худшиносиву худогоҳӣ ва монанди инҳо.

4. Яке аз омилҳои муҳимми инкишоф додани нутқи шифоҳӣ хониши ифоданок (бадеӣ) ва ҳифзи порчаҳои манзуму мансур ба шумор меравад. Дар раванди ин фаъолият толибилмон ибораву ҷумлаҳои зебову пурмаъно, образнок ва маҳорати бадеии нависандаро ба хубӣ эҳсос менамоянд.

Масалан, С. Шербоев матро воситаи муҳимми робитаи фанҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҳисобида, қайд кардааст: «Матнҳо тавре бояд мавриди истифода қарор гиранд, ки дар ҳар дарс алоқамандии фанни забони тоҷикӣ бо фанҳои дигар қомилан эҳсос шавад ва дар дили шогирдон муҳаббати забондонӣ фузун гардад» [179, 23].

БОБИ 2. ТАШКИЛИ КОРҲОИ МЕТОДӢ ДОИР БА ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАҒОНИ СИНФҲОИ 8 - 9 ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ СИНТАКСИСИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ВА МУРАККАБ

2.1. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода

Дар китобҳои дарсии адабиёти тоҷик ба омӯзиши осори классикон ҳанӯз аз зинаҳои аввали таълиму тарбия эътибор дода мешавад, ки ин бозгӯи имконоти густардаи маърифатӣ ва тарбиявии он мебошад. Аҳаммияти омӯзиши осори классиконро олимону методистони маъруф таъкид намуда, бо далелҳо зарурати чунин матлабро дар раванди таълими забони тоҷикӣ низ таъкид кардаанд. Роҳҳои самараноки омӯзонидани забонро ҷустуҷӯ намуда, методисти шинохтаи рус Г. П. Соколова ба чунин хулоса омадааст: «Мутмаинам, ки танҳо классика, танҳо ҳамон намунаҳои нутқи бадеӣ, ки ба хонандагон шаҳомати забони модариро намоиш медиҳанд, ба забонмӯзӣ мадад расонида метавонад» [169, 9].

Мо низ бар онем, ки дар дарсҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 ба роҳ мондани кор аз рӯи матнҳои осори классикон хонандагонро бо имконоти услубӣ ва нахвӣи забони модариашон ошно сохта, ҳамзамон барои ғановати захираи луғавӣ, ташаккули фарҳанги нутқ, рушди салоҳиятҳои забониву коммуникативиашон мусоидат менамояд. Корбасти фаровони осори пандомези классикони форсу тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикӣ боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ин навъи матнҳо беҳтарин маводди дидактикӣ маҳсуб меёбанд. Аз ин лиҳоз, таҳқиқоти ҳозир ба масъалаи инкишофи нутқи мурааттаби хонандагон зимни омӯзиши синтаксис дар синфҳои 8-9 дар заминаи ашъори ҳикматомези классикон ва дар заминаи маводди китобҳои дарсии адабиёти тоҷик бахшида шудааст.

Таълими алоқамандонаи фанни забон ва адабиёти тоҷикро Абдуманнони Насриддин чунини таъкид намудааст: «Дарсҳои забон бояд ҷойи холии дарси адабиётро пур намояд ва ин холигиро мо дар таълими ғасоҳату балоғат ва матонатӣ салосати калом мебинем» [161, 83]. Муаллифи китоби дарсии фанни

«Забони тоҷикӣ» дар синфи IX Д. Хочаев ҳамгироии фанҳои мазкурро дар омӯзиши қисмати наҳв муҳимтар мешуморад: «Дар илми забон як баҳше, ки маҳз барои таъмини ҳамин салосату фасоҳати забон равона мебошад, илми наҳв аст» [91, 167].

Таъкид бояд намуд, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ (манзури мо синфҳои 8-9) намунаҳо аз осори адибони классик, ки ба таълими мавзӯҳо мувофиқанд, оварда шудаанд. Аммо теъдоди машқҳо аз осори мондагори классикон, баҳусус, порчаву абёти пандуандарзӣ дар муқоиса аз намунаҳои осори адибони муосир кам мебошад. Фаровонии санъатҳои лафзӣ маънавӣ, вожаҳои муассиру дилнишин ва андарзҳои судманд дар адабиёти классикӣ водор месозад, ки дар ин масъала таносуб барқарор гардад, зеро вазифаи дарси забони тоҷикӣ ва омӯзгорон «хусни забони тоҷикиро, имконоту боигарии онро нишон додан» [91:167].

Бино ба таъкиди профессор Абдуманони Насриддинов низ, «сайқал додани хирад, тарбияи тафаккури бадеӣ ва ба ин васила роҳ ёфтани ба камолоти ақлию маънавӣ» [161, 161]-и хонандагон рост меояд. Аммо муаллифони китобҳои дарсии забони тоҷикӣ на ҳамеша ин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифтаанд. Масалан, дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои хонандагони синфҳои 8-ум (соли нашр 2020) дар саҳифаҳои 62, 65 ва 79 чунин ҷумлаҳо дарҷ гаштааст: «Имшаб дугонаҳо ба театр рафтанд», «Занҷир суханони ӯро шунид», «Иброҳим аз телевизор филм тамошо кард», «Ошпаз пиёз реза кард», «Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой меҳурданд» ва монанди инҳо ба назар мерасад.

Ҳарчанд сохтори грамматикӣ ҷумлаҳои мазкур нуқсон надорад, лекин барои тарбияи завқи зебоипарастиву бадеӣ ва ахлоқии хонандагон аз онҳо суде нест ва барои салоҳиятнокии онҳо ҳеҷ таъсире намегузорад. Зеро «ба театр рафтани дугонаҳо», «сухани касеро шунидани Занҷир», «аз телевизор тамошо кардани филм» ягон хабари муҳим набуда, дар рафъи ягон муаммои зиндагӣ ё мушқилоти маънавӣ ба кор намеояд; хонанда хуб медонад, ки пиёзро ошпаз реза мекунад, на ронанда ё кафшергар; онҳо кистанд ва дар хонаҳои худ нону чой хурдан навагоние нест...

Албатта, ин чумлаҳо дар дохили матне, ки аз он интиҳоб шудаанд, дар айни ҳамон матн қурбе доранд ва зикри амалҳои иҷрошуда сабабҳои худро дорад. Аммо берун аз матн дар кадом вазъият ба амал омадани ҳодисаҳои дар чумлаҳои боло баёншударо хонандагон тасаввур карда наметавонанд. Аз ин лиҳоз, дар китоби дарсӣ ба ҷойи ин гуна мисолҳо овардани чумлаҳо ва байту порчаҳои борвар аз афкори ахлоқӣ, ки баъзан ҳамвазни як асаранд, беҳтар ба назар мерасад.

Бархурдор намудани хонандагон аз ганҷи бебаҳои матнҳои классикӣ дар раванди таълими забони тоҷикӣ аз ҷумла таълими синтаксис дар синфҳои 8 ва 9 басо муҳим арзёбӣ мегардад. Дар чараёни дарсҳои адабиёт таҳлили ҷанбаҳои сохтори осори адибони классикӣ дар доираи вақти ҷудошуда ҷандон қифоя нест ва баҳраёб гаштани муҳассилин аз вежагиҳои забони ҷумлаву матнҳо ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, дарсҳои забони тоҷикӣ низ дар ин ҷода метавонад василаи расидан ба умқи маъниҳои бикр ва созандаи он суҳансароёни мумтоз гардад.

Дар доираи гуфтаҳои боло бояд зикр кард, ки дар таълифоти мо технологияи истифодаи осори манзуму мансури классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ, ки дар ин раванд ҳамгироии ду ҷанба: забони тоҷикӣ бо ҷанбаи адабиёт амалӣ мешавад, пешниҳод гардида, масъалаи мазкур дар боби I мавриди таҳлили муфассал қарор дода шудааст. Мақсади пешниҳоди ин амсиларо бори дигар таъкид намуданием, ки сайқал додани маҳорати суҳанварӣ, бой намудани таркиби луғавӣ, ҷумлаорӣ ва баёни озоди фикр маҳсуб меёбад ва амалӣ намудани ин ҳадафҳо дар раванди омӯзиши синтаксиси чумлаҳои сода ва мураккаб имконияти бештар дорад.

Бояд ёдовар шуд, ки омӯзиши ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, мувофиқи барномаи таълимӣ, дар се марҳала: дар синфҳои ибтидоӣ (3-4), дар синфи 5 ва дар синфҳои 8-9 пешбинӣ гардидааст. Таҳқиқоти мо барои ҳалли ҷанбаи марҳалаи ниҳони таълими ҷумла, яъне синфҳои 8-9 аст, ки давраи асосии омӯзиши курси системаноки синтаксис маҳсуб меёбад.

Раванди таълими синтаксис дар ин марҳала аз ҷониби методист С. Шербоев чунин изҳор гаштааст: «Дар ин давра (яъне дар раванди таълими курси системаноки синтаксис. - Р. М.) имкониятҳое фароҳам меоянд, то ки доир ба назарияи ҷумла тавассути мисолҳои барҷастае, ки табиати онро (ҷумларо) намоиш диҳанд, маълумот дода, алоқамандии он бо маводди пештар омӯхташуда таъмин карда шавад» [108:200].

Дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои сода (дар синфи 8) дар таркиби фасли «Ибора ва ҷумла» маҷмуан 6 соат ҷудо шудааст. Аз ин миқдор мутаносибан ба таълими ибора ва ҷумла сесоати ҷудо кардан рост меояд ва номгӯии мавзӯҳо барои соатҳои алоҳида дар ҷадвали 8-ум дақиқан пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 8.

Номгӯии мавзӯҳо	Соат
Мафҳуми ибора. Ибора ва хусусиятҳои асосии он. Фарқи ибора аз калима ва ҷумла.	1
Навъҳои асосии ибора: номӣ ва феълӣ.	1
Алоқаи калимаҳо дар ибора: изофӣ, вобастагӣ (пешояндиву пасояндӣ) ва ҳамроҳӣ.	1
Мафҳуми ҷумла. Хусусиятҳои асосии ҷумла ва фарқи он аз калима ва ибора.	1
Навъҳои ҷумлаи : хабарӣ (ҳикоягӣ), саволӣ, амрӣ ва хитобӣ	1
Алоқаи калимаҳо дар ҷумла. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантиқӣ, таваққуф, суръат, мавзуният)	1

Азбаски хонандагон бо мафҳуми ҷумла аз синфҳои поён шинос мебошанд, омӯзгор метавонад, зимни таълим ба донишҳои қаблӣ онҳо баёни мавзӯи навро бо муаммогузорӣ оғоз намояд, ки дар ин раванд андешаҳои хонандагон бо усули «Ҷарҳи андешаҳо» [66:17] ҷамъоварӣ карда мешавад. Намуна:



Таваҷҷуҳи хонандагонро ба аломатҳои зерини ҷумла ҷалб кардан низ ба манфиати таълим хоҳад буд:

- а) аз алоқамандии гурӯҳи калимаҳо ташкил меёбад;
- б) як калима ҳам ҷумларо ташкил дода метавонад;
- в) фикри баохиррасидаро ифода мекунад;
- г) аломати предикативӣ доштани ҷумла.

Дар муқаддимаи дарси аввал - таълими мавзӯи «Ибора» тафовут ва умумияти он аз калима ва ҷумла баррасӣ мегардад. Сарраввал, лозим меояд, ки дар бораи маҳфуми синтаксис маълумот дода шавад. Дар ин бобат онҳо бояд донанд, ки **синтаксис** илм дар бораи қонуниятҳои сохтории ибора ва ҷумла буда, роҳҳои ташаккули ин ду мафҳумро фаро мегирад.

Ҳар қадар ки хонандагон роҳҳои ибора ва ҷумласозиро хуб аз худ намоянд, фикру андешаашонро ба таври хаттӣ ва шифоҳӣ дурусту беғалат баён карда метавонанд, салоҳиятҳои маърифативу иртиботӣ ва забониашон ташаккул меёбад. Шогирдон бояд донанд, ки донишу фаҳмиши кофӣ имконият медиҳад, ки фикру андешаҳои дигаронро низ хуб идрок намоянд ва дар зиндагӣ ба кор баранд.

Методикаи баргузори дарсҳоро зимни омӯзиши синтаксис метавон ба нуктаҳои зерин муртабит донист:

1. Барои он ки дарси омӯзгор дарси забонмӯзӣ ва дарси инкишофи нутқи хонандагон бошад, бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки асоси таълим бо калимаву таркибҳои нав шинос шуда, тарбияи хуб ҳам гиранд. Бояд ба онҳо намунаҳои хуби ҷумлаҳои ҳикматнок аз осори бузургони сухан тавассути фановариҳои муосири техникӣ, слайдҳои омӯзишӣ ва ё ҷадвалҳо пешкаш карда шаванд. Масалан:

Худписандони нописандида

Мӯйи афзунианд бар дида (Абдурахмони Ҷомӣ) [203:7].

Накарданд рағбат ҳунарпарварон,

Ба шодии хеш аз ғами дигарон (Саъдӣ) [203:99].

Раванди баррасии ҷумлаҳо чунин аст:

1. Ҷумлаҳои мазкурро омӯзгор (ё ягон нафар аз хонандагон) қироат намуда, мепурсад, ки дар ин байтҳо кадом калимаҳо барояшон нофаҳмост. Шояд омӯзгорро зарур ояд, ки маънии калимаву ибораҳои «**афзунии мӯйи дида**» (тори мижғони дарози ба чашм даромада, ки касро нороҳат мекунад) ва ё **рағбат** (хоҳиш)-ро шарҳ диҳад, то ки муҳтавои байтҳо - ҷумлаҳо ба хонандагон фаҳмотар гардад.

2. Баъди шарҳи вожаҳои номафҳум диққати хонандагон ба мазмуни абёт бо пешниҳоди саволҳои зерин ҷалб карда мешавад?

а) Байтҳои мазкур ба кадом мавзӯ бахшида шудаанд?

б) Дар бораи худписандӣ ва зарари он ягон зарбулмасал ё байт гуед.

в) Калимаҳо дар ин байтҳои шоир чӣ тавр бо ҳам алоқаманд шудаанд?

Дар маҷмуъ, хулосаи умумии омӯзгору шогирдон тақрибан бояд чунин бошад: Дар байти аввал шоир аз зиндагӣ хулоса бароварда хабар медиҳад, ки мардуми худписанд ба монанди мӯйи зиёдатии болои чашм афтода ҳастанд ва ин хислати номақбул ба касе писанд намешавад. Калимаҳои **худписанд** ва **нописандида**, **мӯй** ва **афзунӣ** ба ҳам бо бандакҳои изофӣ алоқаманд шудаанд ва пешоянди **бар** низ барои алоқаманд шудани калимаи **дида** бо калимаҳои пеш аз ҳудаш истода ёрӣ расонидааст.

Байти дуввумро низ мавриди таҳлил қарор дода, омӯзгор таъкид менамояд, ки Саъдӣ хулосаи пандомези худро аз зиндагӣ дар як ҷумла (байт) хеле моҳирона баён кардааст: ҳунарпарварон – мардуми боақлу ҳуш ҳаргиз аз ғами дигарон шодӣ намекунанд. Ҳамчунин, муайян намудани воситаҳои алоқа дар байти мазкур: бандакҳо (-и) ва пешояндҳо (ба, аз), ки барои робитаи калимаҳои мустақилмаъно (накард, рағбат, шодӣ, ғам) хидмат намудаанд, ҷанбаи амалии дарсро қавитар месозад.

3. Хулоса бароварда мешавад, ки ду ва ё зиёда калимаҳо тавассути воситаҳои гуногун (бандакҳо, пешоянду пасоянд пайвандакҳо) ба ҳам алоқаманд шуда, як фикри пурраро ифода мекунанд. Чунин фарзия бароварда мешавад: маҷмуи калимаҳое, ки бо воситаҳои гуногун алоқаманд шуда, фикреро ифода мекунанд, ҷумла номида мешавад. Сипас, аз хонандагон талаб карда мешавад, ки таърифи матраҳгардидаро бо таърифи дар китоби дарсӣ муқоиса намоянд.

4. Фарзия ё худ фикри хонандагон бо таърифи китоби дарсӣ қиёс ва хулосабарорӣ карда мешавад.

5. Ба хонандагон супориш дода мешавад, ки ба ҳамин монанд ҷумлаҳоро таҳия ва таҳлил намоянд. Дар методикаи муосир чунин усули таълимиро **зинаҳои ташаккули тафаккур** ном бурдаанд.

Ҳамин тариқ, бо тай намудани ин панҷ зина: **муаммогузорӣ, роҳнамоӣ, пешниҳоди фарзия, муқоиса, ташаккули тафаккур** талаботи дарси муосир ва муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим роҳандозӣ карда мешавад.

Намунаи осоре (ниг. ба сах. 101), ки барои баррасии мавзуъ истифода бурда шуд, дорои мазмуни баланди тарбиявӣ-ахлоқӣ мебошад. Танҳо ҳамин мемонад, ки омӯзгори ботаҷриба ин навъ намунаҳоро аз осори классикон дарёфт намуда, пешкаши шогирдон гардонад ва маҳз бо ҳамин дар ташаккул додани салоҳиятҳои иртиботиву забонии шогирдон ва азхудкунии мавзуъҳо саҳми назаррас гузорад. Омӯзгорон намунаҳои осори классиконро дар лаҳзаи баёни мавзӯи нав ё мустақамкунии мавзуъ истифода баранд ва шарҳу эзоҳ диҳанд, ба манфиати кор аст.

Дар раванди таълими наҳв истифода аз осори пандомези классикон ҷанбаи тарбиявии дарсро таъмин намуда, рангорангиву самаранокии онро таҳким мебахшад.

Боз мисоли дигар. Ба таълими мавзуҳои «Алоқаи калимаҳо дар ҷумла. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантиқӣ, таваккуф, суръат, мавзуният) ва «Ҷумлаҳои дутаркиба» дар синфи 8-ум 13 машқ пешниҳод шудааст. Ҳамаи машқҳо фарогири намунаҳо аз адибони муосири тоҷик аст [13, 37-43]. Имкон ҳаст, ки аснои баёни ин мавзуъҳо ва мустақамкунии онҳо аз ин намунаҳои мазмунан ибратбахши классикон низ оқилона истифода карда шавад. Масалан:

Говону харони борбардор,

Беҳ з-одамиёни мардумозор (Саъдӣ) [203:159].

Дар байти мазкур қариб ҳамаи намуди алоқа: пайваст (-у), изофӣ (-и), вобастагӣ (дар шакли таҳфифёфта) дида мешавад. Зимни муайян намудани задаи мантиқӣ хоҳу ноҳоҳ фикри хонандагон ба муҳтавои байт равона мегардад, ки он бе шарҳи омӯзгор ҳам чун ойина рӯшан аст ва ҳоҷат ба тавзеҳ надорад.

Ҳамчунин, дар таълими фасли 4, ки «Сараъзоҳо - асоси грамматикӣ ҷумла» унвон дорад, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои хонандагони синфи 8-ум ҳалли чунин масъалаҳо дар мадди назар аст:

“Фасли 4. Сараъзоҳо – асоси грамматикӣ ҷумла (5 соат)

1. Асосҳои грамматикии ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он. Мубтадо аз ҷиҳати сохт. Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ. Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ.

Мувофиқати хабар бо мубтадо. Тире дар байни мубтадо ва хабар.

II. Мақсадҳо: Асосҳои грамматикиро дар ҷумла муайян кардан; аниқ сохтани мавҷудияти аъзоҳои ҷумлаи содаи дутаркиба; роҳҳои ифодаи мубтадоро шарҳ додан; муқаррар сохтани мубтадо аз ҷиҳати сохт; хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навъҳои хабарҳоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадоро дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан.

III. Салоҳиятҳо: Салоҳиятҳои забонӣ: Шинохтан ва дар матн ҷудо карда тавоништани ибора, ҷумла, ҳелҳои ҷумла, аъзоҳои ҷумла» [7:101]

Барои таълими мавзуи мазкур дар барнома 5 соат ҷудо шуда, таснифоти он тақрибан чунин бояд сурат гирад:

Ҷадвали 9.

Номгӯии мавзӯҳо	Миқдори соат
Асосҳои грамматикии ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он.	1
Мубтадо аз ҷиҳати сохт ва таркиб.	1
Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ.	1
Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ.	1
Мувофиқати хабар бо мубтадо. Тире дар байни мубтадо ва хабар.	1

Мавзӯҳои мазкур зимни таъя ба донишҳои пешини шогирдон таълим дода мешавад. Зеро ин мавзӯҳо дар синфи 5 низ ба таври мухтасар омӯхта шудаанд. Зарур аст, ки дар дарси якум, пеш аз ҳама, хонандагон ба мафҳуми истилоҳи «асосҳои грамматикии ҷумла» сарфаҳм раванд. Бобати ҳалли ин

мавзуъ мо корбасти усули «Ангезиши зеҳн» [77, 15]-ро, ки бо пешниҳоди саволҳои зерин, ки ба фаҳму зеҳни хонандагон мувофиқанд, муносиб донистем:

1. Ба фикри шумо, дар ҷумла кадом аъзои он асосӣ аст, ки бе он маъно хоҳиш меёбад?

2. Ҷумлаеро гӯед, ки ҳамаи аъзоҳоро дошта бошад. Сипас, бо истисно (хориҷ) намудани ҳар яке аз аъзоҳои пайрав ҳамон ҷумлаи тартиб додаатонро кироат кунед.

Маълум карда мешавад, ки бидуни аъзоҳои пайрав дар сохтори ҷумла фикр хоҳиш намеёбад, вале аз набудани мубтадо ва, махсусан, хабар ҷумла нуқс пайдо мекунад. Ҳамин тавр, зимни таъя ба донишҳои дар синфи 5 гирифтаи хонандагон хусусиятҳои муҳимми ҷумла шарҳ дода мешавад: маълум карда мешавад, ки ҳар ҷумла дорои ахбор ё маълумоте буда, инсон онро дар нутқ барои хабар додан ё нақл кардан дар бораи ҳодисаву воқеа ва ё чизе истифода мебарад.

Хусусияти хабаррасонӣ (предикативӣ) доштани ҷумларо шарҳ дода, метавон дар доираи ҷумлаи махсус интиҳобшуда назарияро дар амал татбиқ кард. Масалан, ҷумлаи «**Шамшери кӯтоҳ дар дасти диловарон дароз гардад**». [207, 120]-ро мисол оварда, омӯзгор бояд ин тавр шарҳ диҳад: Дар ин ҷумла сухан дар бораи чӣ меравад? - Шамшер. Амали ҷумла (дароз гардад) ба кадоме аз ин аъзоҳо равона шудааст? – Ба шамшер. Акнун биёед, қоидаи мубтадоро ба хотир оварем, ки он чунин аст: Сараъзои ҷумлае, ки сухан дар бораи он меравад ва амали ҷумла ба он нигаронида мешавад, **мубтадо** ном дорад.

Лаҳзаи асосии дарс шарҳи маънии ҷумла буда, салоҳиятнокии омӯзгор ба таври равшан эҳсос карда мешавад. Бояд таъкид кунад, ки ин ҷумла аз «Қобуснома»-и Кайковус интиҳоб шудааст. Муаллиф таҷрибаи рӯзгор андӯхта, аз дидаву санчидаҳо ба хулоса омадааст, ки ҷанговару муҳофизи нотарсу часур дар майдони муҳориба бо шамшери кӯтоҳ ҳам алайҳи душмани мусаллаҳ фотех, яъне ғолиб шуда метавонад. Хулоса, мақсади нависанда ин аст, ки шахси бомаҳорат ва устои касби худ дар ҳама ҳолат аз уҳдаи босифати иҷрои коре мебарояд. Танҳо инсонро часорат ва хоҳишу кӯшиш зарур аст.

Бо шарҳи нуктаи охир иктифо намуда, омӯзгорро зарур аст, ки мувофиқи талаби муносибати салоҳиятноки ба таълим ва корбурди усули ҳамкорӣ ба ҳалли муаммоҳо (саволҳо)-и зерин комёб гардад:

1. Калимаи **мубтадо** чӣ маънӣ дорад?
2. Мубтадо бештар дар кадом қисмати ҷумла меояд?
3. Чаро мубтадоро **ибтидо** ҳам меноманд?

Баъди шунидани андешаҳои хонандагон омӯзгор бо мақсади ҷалб намудани онҳо ба таҳлили таркиби ҷумла, муайян намудани асосҳои грамматикии он ва муаррифии сараъзоҳо аз намунаҳои хуби пешакӣ омода кардаи худ (дар ҷадвал бояд сабт намояд) идомаи мавзӯро баён карда, бо ҷалби хонандагон ба мисолҳои зерин мавзӯро мустақкам менамояд:

а) Як гули мақсуд дар ин бўстон

Чида нашуд бе мадади дӯстон (Саъдӣ) [203, 79].

б) Нақӯӣ бо бадону беадабон тухм дар шӯрабун коштан аст
(Саъдӣ) [203, 271].

в) Ҷавони хирадманду бартарманиш

Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш (Фирдавсӣ) [196, 13].

г) Шукргузорӣ сабаби зиёдии неъмат аст (Кошифӣ) [209, 126].

ғ) Ба ҷанг андар хирадманди нақӯрой

Бимонад оштиро лахтаке ҷой (Гургонӣ) [203, 80].

е) Бе азми дурусту саъйи комил

Касро нашавад мурод ҳосил (Саъдӣ) [203, 123].

Намунаҳои мазкур ҷумлаҳои содаи дутаркиба буда, барои тамоми мавзӯҳои марбут ба ҷумлаҳои дутаркиба ва аъзоҳои ҷумла метавонанд маводди асосӣ бошанд. Аз мазмуни онҳо метавон хулосаҳои тарбиявӣ омӯзандаро ҳам баён кард, яъне дар рафти муайян кардани таркиби ин ҷумлаҳо таваҷҷуҳи хонандагон ба маънии байтҳои мазкур низ ҷалб карда мешавад. Дар таркиби ҷумлаҳои мазкур калимаҳои мушқилфаҳм вучуд надорад.

Ҳамаи вожаҳои фавқ дар забони адабии ҳозираи тоҷик роиҷанду меарзад, ки онҳоро на танҳо дар нутқи хаттӣ, балки дар нутқи гуфтугӯӣ низ фаровон

истифода барем. Мутаассифона, ба сабаби камҳавсалагиву безавқии баъзе омӯзгорон ин гуна ҳикматҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ басо кам истифода мегарданд.

Инак, чун нуктаҳо ё худ фарзияи мазкур бо таърифу қоидаҳои дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда муқоиса карда мешавад, маълум мегардад, на танҳо амали ҷумла (хабар), балки аъзоҳои дигари он низ дар ифодаи мақсад нақши созгорро моликанд. Дар ин бобат, таҳлили намунаҳое, ки дар онҳо аъзоҳои пайрав барои таҳким бахшидан ба вазифаи асосии мубтадо мусоидат мекунанд, зарурат доранд. Масалан:

а) Сабр сифати бағоят мақбул аст (Кошифӣ) [209, 127].

б) Зи хуршеду обу зи боду зи хок

Нагардад табаҳ ному гуфтори пок (Фирдавӣ) [196, 394].

Дар ҷумлаи аввал хабар (мақбул аст) бо сифат ифода ёфта, на амал, балки аломати мубтадои ҷумла (исми «сабр») ифода ёфтааст. Муайян карда мешавад, ки ба саволи **чӣ хел аст?** ҷавоб мешавад. Дар ҷумлаи дувум «табаҳ нагардад» ба маънои тағйир наёфтани хабарест, ки ҳолатро ифода мекунад. Аз он ба мубтадо - ному гуфтор - бо саволи **чӣ?** бояд мурочиат кард.

Дар маҷмӯъ, ин ҷумла мазмуни «ному гуфтори пок аз офтобу обу боду хок тағйир намеёбад» ифода карда, дар он (ҷумла) сухан дар бораи **ному гуфтори пок** меравад ва хабари ҷумла - «табаҳ нагардад» ҳолати мубтадоро дар худ таҷассум намудааст.

Ҳамин тавр, ҳар як унсур (таъриф ва ё қоида)-и грамматикӣ бояд ба хонандагон чун дар мисолҳои таҳлилшуда дақиқ шарҳ дода шавад, то ки дарки маънӣ ва фаҳмиши мантиқӣ дар онҳо ташаққул ёфта, ҳар қоида дар хотирашон на қориёна, балки бошууро нақш бандад.

Ҳамин тавр, аз шарҳи ин ду мисоли баррасишуда ба хонандагон ду мафҳум амиқ дастрас мешавад:

а) мубтадо предметест, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад;

б) мубтадо, баамаловарандаи амалу ҳолату ҳаракат ва ҳам ифодакунандаи аломатест.

Дар мавриди таълими мавзуи «Мубтадо ва ифодаи он» методист С. Шербоев маслиҳат медиҳад, ки ба вазифаи мубтадо омадани ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба хонандагон тавассути таблитса ва бо овардани мисолҳои ҷолибу пандомӯз шарҳ додан маҳсулнокии дарсро меафзояд:

Ҷадвали 10.

Мубтадо ва ифодаи он	
Бо чӣ	Намунаи мисолҳо
Бо исм	Ҷавони хирадманду бартарманиш Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш (Фирдавӣ) [196, 13].
Бо ҷонишин	Ту агар айби худ намедонӣ, Най аз омма, бал ҷаҳонбонӣ (Ганҷавӣ) [203, 215].
Бо сифат	Қонеъ аз ранҷи талаб осудааст, Томеъ андар талаби беҳуд аст (Ҷомӣ) [197, 15].
Бо масдар	Аз ҳадди худ гузаштан лозим нест ва аз таври худ зиёда лоф задан ба аҳли хирад номувофиқ аст. (Кошифӣ) [209, 67].

Ба ин монанд ҷадвал ва мисолҳо аз андарзҳои бузургонро дар раванди таълими мавзуи «**Мубтадо аз ҷиҳати сохт**» низ метавон истифода кард. Барои мубтадоро аз ҷиҳати сохт муаррифӣ намудан омӯзгор метавонад бештар аз методи таҳлил истифода намояд. Барои ин, зарур аст, ки ба дарс бо тайёрии пухта ояд: аз намунаи мисолҳои дорони маъниҳои тарбиявӣ, ки дар онҳо мубтадо бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфта бошад, муаррифӣ менамояд. Масалан, байти зеринро, аввал, ба наср баргардониди, сипас, таҳлил намудан мувофиқи мақсад мебошад:

Куханҷомаи хеш пиروстан

Беҳ аз ҷомаи орият хоستان (Саъдӣ) [203, 421].

Яъне, байти мазкурро ба гунаи «Куханҷомаи хеш пирустан аз ҷомаи орият хоستان беҳтар аст» баргардониди, баъдан таҳлили наҳвӣ анҷом додан самараноктар аст. Ин амал, пеш аз ҳама, барои ба мазмуни байт сарфаҳм рафтани хонандагон кӯмак мерасонад. Ба ҷуз ин, мувофиқи пешниҳоди методистон, таҳлил бояд аз муайян намудани хабари ҷумла оғоз гардад. Дар ин ҷумла (байти мазкур) - хабар калимаи **беҳ** (таҳфифи **беҳтар аст**) мебошад. Аз хабар саволи **чӣ беҳтар аст?** бармеояд ва ба ин савол мубтадои таркибии *куханҷомаи хеш пирустан* ҷавоб мешавад.

Вале аз таҳлили байти «Сухан аз арши барин омадааст, Баҳри покони ба замин омадааст (Ҷомӣ) [197, 9] бармеояд, ки вожаи *сухан* мубтадои сода аст.

Баробари баррасии мавзуи мазкур дар ҳамин дарс мухтасар дар бораи ҷойи мубтадо дар ҷумла низ маълумот додан лозим меояд. Дар ин бобат бояд донист, ки дар наср ё худ дар забони адабии ҳозираи тоҷик мубтадоҳо бештар дар аввали ҷумла меоянд. Аммо аз таҳлили осори манзуми классикон ва адибони муосир маълум мешавад, ки мавқеъ ва ҷойи мубтадо чун дар наср устувор буда наметавонад.

Барои дар сатҳи зарурӣ таълим додани ду мавзӯ: **«Хабар ва ифода шудани он», «Хабарҳои феълӣ ва номӣ»**, пеш аз ҳама, мақсади таълими онро муайян намудан шарт аст. Дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ чунин омадааст: **«хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навиҳои хабархоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадори дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан»** [7, 101] аст. Мақсадҳои инкишофӣ ва тарбиявӣ дарс ба маҳорату малакаи омӯзгор вобаста аст. Аз ин лиҳоз, омӯзгор бояд ба мазмуну муҳтавои маводди таҳлилшаванда бештар таваҷҷуҳ намояд.

Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи 8 [13] пеш аз овардани таърифи хабар як зумра саволҳо пешниҳод шудааст, ки ҷавоб ба он саволҳо зехни хонандагонро ангезиш медиҳад. Барои ба хотир овардани донишҳои дар синфи панҷум гирифтаи онҳо низ замина мегузорад.

Баъди шунидани андешаи хонандагон бо иҷрои машқҳои китоби дарсӣ мавзӯи мустаҳкам карда мешавад. Хонандагон ҷумлаҳои пешниҳодшударо хонда, тавассути саволгузорӣ мубтадо ва хабарро муайян менамоянд, бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани мубтадою хабарро низ шарҳ диҳанд: «Садриддин ба меҳмонхона даромад; Ё ба Садриддин бодикқат нигоҳ карда истод».

Омӯзгор метавонад, илова ба ҷумлаҳои мазкур чанд ҷумлаву байтҳои маъниҳои баланди тарбиявӣ доштаро истифода барад. Ҳангоми таҳлили забони намунаҳо аз адибони классик, агар онҳо дар шакли манзум бошанд,

хуб мешуд аввал ба наср баргардонида, сипас, аз рӯи онҳо таҳлили синтаксисӣ анҷом диҳанд, мо ин усулро қаблан ҳам пешниҳод кардаем. Ин амал аз ду ҷиҳат муҳим аст: якум, хонандагон ба қолаби наҳвии баёни андешаи муаллиф шинос мешаванд; дуюм, мазмуни байт ва мақсади адибро ба хубӣ дарк мекунанд. Ҳангоми таълиму таҳлили аъзоҳои ҷумла омӯзгор метавонад аз чунин мисолҳо - байтҳо истифода барад, ки ҳам донишҳои грамматикӣ хонандагонро қавӣ ва ҳам завқи бадеиву маънифаҳмӣ онҳо баланд гардад. Масалан:

Парастандаи озу чӯёи кин

Ба гетӣ зи кас нашнавад офарин (Фирдавсӣ) [196, 17].

Пеш аз ҳама, ифоданок кироат кардани байт, шарҳи вожаҳои нав ва ба наср баргардонидани он мавқеи муҳим дорад. Инак, қолаби мансури байти мазкур бояд ин тавр сурат гирад: Парастандаи **оз** (хирс, тамаъ)-у чӯёи **кин** (душманӣ, кинаву адоват) ба **гетӣ** (дунё) зи кас офарин нашнавад. Чунонки мушоҳида мекунем, дар як байт (ҷумлаи содаи тафсилӣ) чанд вожаҳои тоза вомехуранд, ки тафсиру такрори он (шояд дар синфҳои поёнӣ бо ин вожаҳо дучор омадаанд) аз манфиат холӣ нест.

Қадами навбати муайян кардани хабари ҷумла ва сохти он мебошад, ки барои сарфаи вақт дар ин кор омӯзгор бояд шогирдонро раҳнамоӣ кунад. Баробари муайян кардани хабари ҷумла (**нашнавад**), ки дар забони адабии ҳозира дар шакли **нашунидан** роиҷ аст, бояд таъкид намуд, ки он **хабари феълии сода** маҳсуб меёбад.

Барои мавзуи хабарҳои номӣ низ чунин намунаҳо зиёданд:

Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст,

Дидори ёри номутаносиб ҷаҳаннам аст (Саъдӣ) [205, 88].

Таҳлили мисраи аввал - ҷумлаи содаи якум чунин сурат мегирад: **Чӣ аст?** – **бихишт аст** (хабар), **чӣ** бихишт аст? – **суҳбати ёрони ҳамдам** (мубтадо) аст. Омӯзгор ба хонандагон мефаҳмонад, ки вожаи **суҳбат** дар ҷумлаи мазкур танҳо ҳудаш мубтадо шуда наметавонад. Зеро аз рӯи маъно ҳама гуна суҳбатро ба

биҳишт ташбеҳ додан мумкин нест, балки маҳз суҳбати ёрони қарину ҳамдам метавонад чун биҳишт гуворову дилпазир бошад.

Бояд тазаккур дод, ки ғангоми таҳлили грамматикӣ хонандагон бештар мубтадоро дар аввали ҷумла ва хабарро дар охири ҷумла меҷӯянд. Аз ин рӯ, онҳо таркиби «**ҳамдам аст**»- ро дар ҷумлаи мазкур хабар мепиндоранд, Гурӯҳе вожаҳои «**моро**»-ро ва баъзеашон «**биҳишт**»-ро мубтадо меҳисобанд. Дуруст аст, ки: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷойи аъзои ҷумла муайян ва устувор мебошад. Вале ғангоми таълиму тадриси адабиёти классикии тоҷику форс ҷумлаҳоеро дучор кардан мумкин аст, ки дар онҳо ҷойи сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав нисбатан озод аст» [144:18]. Чун омӯзгор мисраи аввалро ба наср баргардонда, онро дар қолаби: «**Суҳбати ёрони ҳамдам барои мо биҳишт аст**» – пешниҳод менамояд, барои дарку фаҳмиши ҳам мазмун ва ҳам дуруст муайян намудани хабару мубтадо заминаи мусоид муҳайё месозад. Пас аз таҳлили ҳаматарафаи мисраи аввали байти мазкур таҳлили мустақилонаи мисраи дуюм: «Дидори ёри номутаносиб ҷаҳаннам аст» аз тарафи хонандагон ба осонӣ анҷом меёбад. Дар ин сурат, таваҷҷуҳи муҳассилин ба мазмуни байт зиёдтар шуда, дар хотирашон нақш ҳам мебандад. Ба ҷуз ин, байти мазкурро ғангоми таълими мавзӯҳои «Муайянкунанда» ва «Пуркунанда» низ чун мисоли барҷаста истифода бурдан мумкин аст.

Боз як намунаи таҳлилро аз осори Саъдии Шерозӣ пешниҳод мекунем:

Тани одамӣ шариф аст ба ҷони одамият,

На ҳамин либоси зебост нишони одамият (Саъдӣ) [205, 3].

Дар мисраи аввали ин байт таркиби **шариф аст** - хабар, **тан** - мубтадо, **одамӣ** - муайянкунанда, **ба ҷон** – пуркунанда ва вожаи **одамият** - муайянкунанда мебошад. Ҷумлаи дуюм низ ҳамин гуна аз ҷониби хонандагон бояд таҳлил шавад. Аммо барои ба хонандагон дастрастару осонтар гардидани таҳлили он омӯзгор метавонад онро ба ин шакл пешниҳод намояд: **Ҳамин либоси зебо нишони одамият нест**. Дар чунин ҳолат ҷавоби хонандае дуруст аст, ки дар ин ҷумла таркиби **нишони одамият нест** - хабари ҷумла ва вожаи

либос - мубтадо, калимаҳои - **ҳамин ва зебо** муайянкунанда буда, ба саволи кадом? ҷавоб мешаванд. Байти мазкур барои омӯхтани мавзуи «Ибора» (тани одамӣ, ҷони одамият, ҳамин либоси зебо, нишони одамият) мавзуи «Ҷонишинҳои ишоратӣ» (ҳамин) низ маводди ҷолиб ба ҳисоб меравад.

Ба ҳамин минвол, интиҳоб ва таҳлили ҷумлаҳо аз осори классикон дар раванди таълими мавзуи синтаксис, ҳамзамон, барои назокати забонро пай бурдани хонандагон мусоидат намуда, онҳоро ба шавқ меорад ва ба ҳазинаи бойи забон раҳнамун менамояд. Дар ҷараёни таълими ҷумлаҳои сода низ бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки бештар барои намоиш додани табиат ва ё хусусиятҳои барҷастаи навъҳои чунин ҷумлаҳо аз намунаи осори классикон истифода карда шавад. Зеро ин қабил мисолҳо дар баробари ба ҳайси маводди дидактикӣ хизмат намудан, инчунин дар тарбияи тафаккури бадеӣ ва тарбияи ахлоқии хонандагон таъсиргузор хоҳанд буд.

Бояд ёдрас намуд, ки ба таълими мавзуи «Ҷумла ва ҳелҳои он аз ҷиҳати маъно» дар нашри соли 2007-уми китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» [12, 38-59] 35 машқ оварда шуда, дар машқҳои 1, 3, 5 матнҳо аз осори классикон барои таълими мавзӯҳои «Ҷумлаи саволӣ», «Ҷумлаҳои амрӣ» ва «Ҷумлаҳои ҳитобӣ» пешниҳод шудааст. Аз ҷумла, дар иртибот ба мавзуи «Ҷумлаи саволӣ» ҳикояте аз «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ бо чунин талаби машқ оварда шудааст: «Ҳикояро ифоданок хонед, аз рӯйи ифодаи мақсад ҷумлаҳои саволиро муайян кунед ва нависед» [12, 44]. Бо мутолиаи матни мазкур ва матнҳои ба ин монанд хонандагон бо зарофату ҳозирҷавобӣ ва лутфи сухани адиб низ шинос мешаванд. Ҳалли ҳикояҳои кӯтоҳи пурмазмун назар ба ҷумлаҳои парокандаи аз дохили асарҳои калонҳаҷм ҷудокардашуда дар дарсҳои забони тоҷикӣ аз он ҷиҳат бартарӣ доранд, ки оғозу анҷоми нақл ва тасвир маълуми фаҳмост ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надоранд. Иҷрои машқҳои мазкур аз он ҷиҳат муҳим аст, ки муҳассилин бо вожаҳои адабии камистеъмол шинос мешаванд, маънои онҳоро аз поварақи китоб, фарҳангномаҳо ё кумаки омӯзгор аз худ менамоянд ва ин барои бой шудани таркиби луғавии онҳо мусоидат мекунад. Бар замми ин, ба нақшҳо ҷудо карда хондани ҳикояҳо низ манфиатбахш аст, зеро шартҳои

якранги машқҳо хонандагонро дилгир мекунад. Аз ин лиҳоз, ин усули кор барои бедор намудани шавқу рағбати хонандагон ба дарсҳо бештар мусоидат мекунад.

Бояд таъкид сохт, ки дар иртибот ба матни дар боло овардашуда метавон маводди фаровонеро аз адабиёти классикӣ барои таълими забони тоҷикӣ доир ба мавзӯҳои наҳв (синтаксис) дарёфт намуд. Ҳарчанд бештари мисолҳо дар қолаби назм бошанд ҳам, фаҳмидани мазмуни на ҳамаи онҳо ба хонандагон мушкил мегардад, агар омӯзгор дар ин ҷода онҳоро андаке роҳнамоӣ намояд. Масалан, барои таълими ҷумлаҳои ҳикоягӣ аз сах. 40-и китоби дарсӣ пас аз мавзӯ ва пеш аз овардани таърифи ҷумлаи ҳикоягӣ иҷрои машқи 1 бо чунин шарт: **«Порчаро хонед ва ба оҳанги он диққат диҳед. Гӯед, ки оҳанги хониши ҷумлаҳои ҳикоягӣ чӣ гуна аст?»** пешниҳод шудааст. Матни мазкур аз осори С.Улуғзода буда, дорои ҷанбаи тарбиявии хуб ҳам мебошад. Ин дарс бо истифода аз усули индуктивӣ сар мешавад, омӯзгор ҳамроҳ бо шогирдон ҷумларо шифоҳӣ аз назар гузаронида, ба шартҳои он ҷавоб мегӯянд. Баъдан таърифи ҷумлаи содаи ҳикоягӣ баён ва чунин хулосабарорӣ мешавад:

1. Дар ҷумлаи ҳикоягӣ фикр ба таври хабар ё ҳикоя баён мешавад.
2. Гӯянда ба воситаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ воқеаҳоро нақл мекунад, фикреро тасдиқ ё инкор мекунад.
3. Оҳанги гуфтор дар аввали ҷумлаҳои хабарӣ баланд шуда, дар охир паст мегардад.
4. Дар охири ҷумлаи ҳикоягӣ нуқта гузошта мешавад.

Баъди баёни таърифи ҷумла ва хулосабарорӣ аз матни пешниҳодшуда хуб мебуд, агар омӯзгор тавассути видеопроектор (агар бошад) намунае чанд аз осори классиконро намоиш дода, дар заминаи он хулосаҳои баррасишударо бори дигар таъкид намояд. Масалан, байтҳои зерин:

Андар балои саҳт падид ояд

Фазли бузургмардию солорӣ (Рӯдакӣ) [194, 120].

Дидани дӯст дӯстро гаҳ-гаҳ

Чехраи дӯстӣ биорояд (Ҷомӣ) [203, 113].

Мурувват набошад зи озодагон

Лагадкӯб кардан бар афтодагон (Дехлавӣ) [203, 275].

Чунонки мебинем, ҳар кадоме аз ин порчаҳо иборат аз ду мисраъ бошанд ҳам, ҳамагӣ ҷумлаҳои сода мебошанд. Аммо аксари хонандагон одат кардаанд, ки баъди мисраи аввали ҳар байт аломати вергул гузоранд. Аз фурсат истифода бурда омӯзгор бояд фаҳмонад, ки аломатҳои китобат мавқеи корбурди худро доранд. Дикқати асосӣ бояд ба мазмуни ҷумла раван карда шавад. Ба ҷуз ин, бояд омӯзгор бо ҳамкорӣ бо шогирдон байтҳои мазкурро аввал ба наср баргардонда нишонаҳои асосии ҷумларо, ки дар боло (дар сах.115) номбар шуданд, ба хотир оранд. Нагузоштани аломати истро (вергул) дар охири мисраъҳои аввали ин байтҳо, ки ба ҷумлаҳои сода мансубанд, таъкид намояд. Баёни дарси навбатӣ - таълими ҷумлаҳои амрӣ ва хитобиро бо истифода аз ҷадвали зерин ифтиҳ бахшидан мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Ҷадвали 11.

Ҷумлаҳои амрӣ	Ҷумлаҳои хитобӣ
Чун шер ба худ сипаҳшкан бош, Фарзанди ҳисоли хештан бош! (Низомии Ганҷавӣ)	Говону харони борбардор Беҳ з-одамиёни мардумозор! (Саъдии Шерозӣ)
Зи нодону зи ночинсу зи нокас Ба шаб бугрезу мангар ҳеч бар пас! (Носири Хисрав)	Коҳилӣ шогирди бадбахтӣ аст! (Унсуролмаолии Кайковус)
Ба ҳар кас раҳи ошноӣ мапӯй, Зи ҳар ошно рӯшноӣ маҷӯй! (Абдурахмони Ҷомӣ)	Давлати ҷонпарвар аст суҳбати омӯзгор! (Саъдии Шерозӣ)
Зи чизи касон даст кутоҳ кун, Равонро сӯи ростӣ роҳ кун! (Абулқосим Фирдавӣ)	

Истифода аз ҷадвали мазкур аз он ҷиҳат самарабахш аст, ки омӯзгор тавассути мисолҳо донишҳои ҳанӯз дар ҷараёни курси муқаддимагии синтаксис дар синфи V бадастовардаи хонандагонро доир ба ин навъи ҷумлаҳо метавонад ба хотирашон орад. Мувофиқи талаботи усулҳои таълим ҳар як мавзӯи нав зимни таърих ба дониши пешинаи хонандагон бояд оғоз гардад. Фарқи байни

чумлаҳои хитобӣ ва амриро, ки, одатан, шогирдон омехта мекунанд, бояд мушаххас ва бо овардани мисолҳои барҷаста фаҳмонад. Хонандагон мефаҳманд, ки созмони чунин навъи чумлаҳо аз сохти наҳвии даврони классикӣ фарқи зиёд надорад ва таҳлили забони осори классикӣ он қадар ҳам мушкил нест. Хушбахтона, «забони мо хеле устувор аст, мо имрӯз ҳам ашъори Рӯдакиро аз нусхаи аслаш мутолиа мекунем» [93:7].

Агар бо чунин усул мисолҳои фаровон аз эҷодиёти классикон таҳлилу баррасӣ гардад, ба ҷуз таҳлили наҳвӣ масъалаи маънидоди байт низ ба миён меояд ва бо ин диққати хонандагон дар мадди аввал ба мазмуну муҳтавои абёт равона хоҳад гашт. Боварӣ ҳаст, ки тадриҷан ба ин амал онҳо малака пайдо карда, аз маъниҳои баланди ҳикмати бузургон бархурдор мешаванд. Хулосаи дигар ин аст, ки чун онҳо ба қироат ва дарки маънии чумлаҳои пурмазмуну сухани баланд одат мекунанд, ба маърифати каломи бадеъ роҳ меёбанд ва сатҳи фарҳанги нутқашон боло меравад. Мақсад аз таълими забони модарӣ ҳам ин аст, ки баробари ба хонандагон омӯзонидани қоидаву қонунҳои сарфу наҳв рушди завқ ва тафаккури бадеии онҳо дар мадди назар бошад, то ки нутқи хаттиву шифоҳии онҳо инкишоф ёбад. Маънавиёташон низ бой гардад, назокату зебоии забони модариро сарфаҳм раванду парастииш кунанд ва худашон низ ба тартиб додани чумлаҳои фасеҳу ори аз нуқсу ғалатҳо одат кунанд, нутқи хаттиашон низ такмил ёбад. Роҳи ҳалли ин масъалаи раванди таълимиро пажӯҳишгарон низ чунин нишон додаанд: «Барои мардуми мо омӯзиши сарфу наҳв аз воҷибот набуд, вале тарбияи тафаккури бадеӣ ва бад-ин васила ба камолоти ақлию маънавӣ расидан воҷиб буд, зеро медонистанд, таҳлили тафаккури бадеӣ худ ба ҳазинаи забон роҳ ёфтан аст» [161, 179].

Дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ барои ташаккули малакаву маҳорати забондонии хонандагон ва ошно нмудани онҳо бо имкониятҳои услубии забон бо хонандагон дар дарсҳо аз чунин намуди машқҳо истифода бурдан мувофиқи мақсад аст:

1. Таҳлили грамматикӣ воҳидҳои забонӣ;

2. Тағйир додани сохтори чумлаҳо (масалан, аз чумлаҳои сода сохтани чумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ, аз назм ба наср баргардонидани байтҳои пешниҳодшуда);

3. Аз як намуд ба намуди дигар баргардонидани чумлаҳо (масалан, чумлаи содаи умумишахсро ба чумлаи содаи бешахс, чумлаи хулласро ба тафсилӣ ё чумлаи дутаркибаро ба яктаркиба баргардонидан, ва ғ.);

4. Мустақилона сохтани чумлаҳо (сода ва мураккаб) ва ҳелҳои гуногуни онҳо;

5. Навиштани нақл аз рӯйи расм, навиштани эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;

6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Бояд таъкид сохт, ки таълими «Чумлаҳои содаи яктаркиба ва ҳелҳои он» дар синфи 8 бо таълими мавзуи «Унсуралмаолии Кайковус ва «Қобуснома»-и ӯ» дар дарсҳои адабиёти тоҷики ҳамин синф дар як вақт сурат мегирад. Бинобар он, мувофиқи пешниҳоди А.Д.Дейкин [145, 17] амал намуда, таълими чумлаҳои яктаркибаро бо намунаҳо аз матни «Қобуснома» баррасӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Масалан, ҳикоятро аз ин асар интихоб намуда, тибқи пешниҳоди методист Ф. Олимова [77, 55] синфро ба гурӯҳҳо (масалан, ба чор гурӯҳ) ҷудо намуда, ҳикоятро низ ба чор қисмат карда, ба ҳар гурӯҳ пешниҳод менамоем. Аз чумла, ба **гурӯҳи аввал** қисмати якуми ҳикоя: Шунидам, ки дар он рӯзгор, ки Мутаваккил халифа дар Бағдод буд, ӯро бандас буд Фатҳ ном, бағоят хубрӯю рӯзбеҳ ва ҳама ҳунарҳову адабҳо омӯхта. Мутаваккил ӯро ба фарзандӣ пазируфта ва аз фарзандони худ азизтар доштӣ. Ин Фатҳ хост, ки шино кардан омӯзад. Маллоҳон биёварданд ва ӯро дар Дачла шино кардан ҳамеомӯхтанд ва ин Фатҳ ханӯз кӯдак буд ва бар шино кардан далер нагашта буд. Ва, аммо, чунонки одати кӯдакон бувад, аз худ менамуд, ки шино омӯхтаам.

Як рӯз пинҳонӣ устод ба Дачла рафт ва андар об част. Ва об тез ҳамеомад. Фатҳро бигардонид. Фатҳ чун донист, ки бо об басанда наёяд, худро ба об гузошт ва бар рӯйи об ҳамерафт, то аз дидаи мардум нопадид гашт. Чун вайро

обпорае бибурд, бар канори Даҷла сурохиҳои обхӯрда буд. Чун ба канори об ба сурохи бирасид, ҷаҳд кард ва даст бизад ва худро андар он суроҳ андохт ва он ҷо бинишаст ва бо худ гуфт, ки то Худой чӣ хоҳад.

Давоми ҳикоя, ки ба **гурӯҳи дувум**, пешниҳод мешавад: Бад-ин вақт боре худро аз ин оби хунхор ҷаҳонид ва ҳафт рӯз он ҷо бимонд. Ва аввали рӯз, ки хабар доданд, Мутаваккило, ки Фатҳ дар об ҷасту ғарқ шуд, аз тахт фуруд омад ва бар хок нишаст ва маллоҳонро бихонд ва гуфт: – Ҳар кӣ Фатҳро мурда ё зинда биёрад, ҳазор динораш бидиҳам. Ва савганд хӯрд, ки то он гоҳ, ки вайро бар он ҳол, ки ҳаст наёранд, ман таом нахӯрам.

Маллоҳон дар Даҷла рафтанд ва ғӯта меҳӯрданд ва ҳар ҷой талаб мекарданд то сари ҳафт рӯз. Иттифоқо маллоҳе бад-он суроҳ расид. Фатҳро бидид. Шод гашту гуфт: – Ҳамин ҷо бош, то заврақе биёрам. Аз он ҷо бозгашт ва пеши Мутаваккил рафт ва гуфт:

– Ё амирулмуъминин, агар Фатҳро зинда биёрам, маро чӣ диҳӣ?

Гуфт: – Панҷ ҳазор динори нақд бидиҳам.

Маллоҳ, гуфт:

– Ёфтам Фатҳро зинда. Заврақе биёварданд ва Фатҳро бибурданд.

Гурӯҳи 3: Мутаваккил он чӣ маллоҳро гуфта буд, бифармуд то дарвақт бидоданд. Вазирро бифармуд ва гуфт, ки дар ҳазинаи ман рав, ҳар чӣ ҳаст, як нима ба дарвешон деҳ. Он гоҳ гуфт: – Таом оред, ки вай гуруснаи ҳафтрӯза аст. Фатҳ гуфт: – Ё амирулмуъминин, ман серам. Мутаваккил гуфт: – Магар аз оби Даҷла сер шудӣ? Фатҳ гуфт: – На, ки ман ин ҳафт рӯз гурусна набудам, ки ҳар рӯз бист нон бар табақе ниҳода бар рӯйи об фуруд омадӣ ва ман ҷаҳд кардаме то ду-сето аз он нон баргирифтаме ва зиндагонии ман аз он нон будӣ ва бар ҳар нон навишта буд: «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф». Мутаваккил фармуд, ки дар шаҳр мунодӣ кунед, ки он мард, ки нон дар Даҷла афканд, кист ва бигӯед то биёяд, ки амирулмуъминин ба ӯ некуӣ хоҳад кард, то натарсад.

Идома ва ё охири ҳикоя, ки ба **гурӯҳи чаҳорум** пешниҳод мешавад:

Чунин мунодӣ карданд. Рӯзи дигар марде биёмад ва гуфт:

– Манам он кас.

Мутаваккил гуфт:

– Ба чӣ нишон?

Мард гуфт:

– Ба он нишон, ки номи ман бар рӯйи ҳар ноне навишта буд, ки «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф».

Мутаваккил гуфт:

– Нишон дуруст аст. Аммо чанд гоҳ аст, ки ту дар ин Дачла нон меандозӣ?

Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн гуфт:

– Як сол аст.

Мутаваккил гуфт:

– Ғарази ту аз ин чӣ буд? Мард гуфт:

– Шунда будам, ки некӣ куну ба об андоз, ки рӯзе бар диҳад. Ва ба дасти ман некии дигар набуд. Он чӣ тавонистам кардан, ҳамекардам то худ чӣ бар диҳад.

Мутаваккил гуфт: – Он чӣ шундӣ, кардӣ, бад-он чӣ кардӣ, самара ёфтӣ.

Мутаваккил вайро дар Бағдод панҷ деҳ мулк дод. Мард бар сари мулк рафт ва муҳташам гашт ва ҳанӯз фарзандони ӯ дар Бағдод мондаанд. Ва ба рӯзгори Ал-Қоим Биамриллоҳ ман ба ҳаҷ рафтам. Эзиди таоло маро тавфиқ дод, то зиёрати хонаи Худой бикардм ва фарзандони вайро бидидам ва ин ҳикоят аз пирони Бағдод шундам [207, 45].

Ба гурӯҳҳо супорида мешавад, ки матнро дар байни худ хонда, мазмуни онро ба ёд гиранд. Сипас, аъзои гурӯҳ ҷойҳои худро иваз намуда, дар гурӯҳи нав мазмуни ҳикоятро нақл мекунанд. Бо ин роҳ ҳамаи хонандагон аз муҳтавои пурраи ҳикоят шинос мешаванд. Дар ин раванд ҳар як хонанда фаъолият нишон дода, кӯшиш мекунад, ки қисмати ба ҳудашон дахлдорро хуб ба хотир гиранд. Ба ҳамгурӯҳони нав бо эҳсоси масъулияти баланд, ки бархурдории як гурӯҳ аз мазмуни пурраи ҳикоят маҳз ба ӯ вобаста аст, нақл намояд. Баъди он, аз ҳар

қисмати ҳикоят, ки пешорӯйи хеш доранд, ҷумлаҳои яктаркибаро ҷудо созанд. Омӯзгор дар байни гурӯҳҳо гашта назорат мекунад ва дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ гаштани шогирдон ба онҳо ёрӣ мерасонад. Ҷумлаҳои содаи интиҳобшударо намоёндаи гурӯҳҳо ба тахтаи синф сабт мекунанд.

Барои таълими мавзӯи ҷумлаҳои ҷидаъзо дар синфи 8-ум дар барномаи таълимӣ 4 соат ҷудо шуда, профессор Шербоев С. бо назардошти мавзӯҳои фарогири он нуктаҳои зеринро таъкид намудааст:

1. Дар дари якум дар асоси маълумоти ибтидоии дар синфи 5 гирифтаи хонандагон оид ба ҷумлаҳои ҷидаъзо ва хелҳои он маълумоти муфасссал дода мешавад.

2. Дари дуум ба мустаҳкамкунии ҳамин дари аввал ба воситаи саволу ҷавоб ва иҷрои машқу супоришҳои гуногун бахшида мешавад.

3. Дар дари савум маълумот оид ба калимаҳои ҳулосакунада дар ҷумлаҳои ҷидаъзо дода шуда, дар ин радиф, оид ба воситаҳои грамматикӣ алоқа, мавқеи пайвандакҳо дар ҷумлаҳои ҷидаъзо, истифодаи аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои ҷидаъзо маълумот дода мешаванд.

Дар радифи мисолу машқҳои китоби дарсӣ барои омӯхтани мавзӯи «Ҷумлаҳои ҷидаъзо» намунаҳои барҷастаро аз андарзҳои классикон низ метавон овард, ки барои фаҳмондани мавзӯ маводди хеле мувофиқ буда, ҳамзамон, ҷиҳати банақшагирии мақсади тарбиявии дарсҳо мусоидат менамоянд. Дар ин маврид аз слайдҳои омӯзишӣ ва чунин ҷадвал(таблитса)-ҳо истифода кардан ба мақсад мувофиқ мебошад. Мисолҳои онро аз ҷадвали зерин ба мушоҳида мегирем:

Ҷадвали 12.

Аъзоҳои ҷида	Намунаи мисолҳо
Мубтадо	Андешаву тадбир аз қуввати шумора муқаддамтар аст. Ҳ.В.Кошифӣ [210, 37] Бузургию афзунӣю ростӣ Ҳама гирад аз ҳӯи бад костӣ. Фирдавсӣ [203, 279]
Ҳабар	Якдилу якҷиҳату якрӯ бош В-аз дурӯёни ҷаҳон як сӯ бош! Рост ҷӯ, рост нигар, рост гузин,

	Рост гӯ, рост шунав , рост гузин ! А.Чомӣ [203, 132]
Муайянкунанда	Сар битоб аз ҳасаду гуфтаи пурмакру дурӯғ , Чӯби тармағз махар, чомаи пуркесу уреб . Н.Хусрав [203, 193]
Пуркунанда	Зи нодону зи ночинсу зи нокас Ба шаб бигрезу мангар ҳеч бар пас. Н.Хусрав [203, 173] Боғи биҳишту сояи тубиву қасри хур Бо хоки пойи дӯст баробар намекунам. Ҳ.Шерозӣ [203, 112]
Ҳол	Ба хангоми барноию кӯдакӣ Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ А.Балхӣ [203, 265]

Мухотабҳое, ки дар панду андарзҳои ниёгон истифода шудаанд, хеле фаровонанд ва бо овардани онҳо хонандагон эҳсос мекунанд, ки адиб маҳз ба онҳо мурочиат карда истодааст. Чунончи, иддае аз калима ва таркибҳо, аз қабилҳои **чавоно, эй писар, чоно, эй азиз, эй бародар** бештар бо мақсади ҷалби диққати хонанда ба матлаби гӯянда истифода шудаанд: Чунончи, дар абёти зерин:

Хотири касро маранҷон, **эй писар**

В-арна хӯрдӣ захм бар ҷон, **эй писар**!

(Аттор) [203, 156].

Насиҳат гӯш кун, **чоно**, ки аз ҷон дӯсттар доранд,

Чавонони саодатманд панди пири доноро

(Ҳофиз) [203, 210].

Эй тифл, ки дафъи магас аз худ натавонӣ,

Ҳарчанд ки болиғ шудӣ, охир на ту онӣ.

Шукронаи зӯроварии рӯзи чавонӣ,

Он аст, ки қадри падари пир бидонӣ

(Саъдӣ) [203, 159].

Чавонмардо, чавонмардӣ биёмӯз,

Зи мардони ҷаҳон мардӣ биёмӯз!

Дарун аз кини кинҷӯён ниғаҳ дор,

Забон аз таъни бадгӯён ниғаҳ дор!

(Ҷомӣ) [197, 55].

Омӯзгор бо така ба матнҳои мазкур таъкид мекунад, ки дар ҳамаи ин мисолҳо мухотаб танҳо бо исми шахс ва ҳиссаҳои дигари нутқи ба исми шахс табдилёфта ифода ёфтаанд. Дар осори классикон низ мухотабҳо дар қисматҳои гуногуни ҷумлаҳо дар аввал, мобайн ва охири он омада, дар ҳамаи ин ҳолатҳо бо вергул ҷудо карда шудаанд. Мухотаб дар матн ва ё гуфтор ҳамеша предметеанд, ки мурочиати ғўянда ба он нигаронида шудааст. Бинобар ин, асосан, онҳо ба шахс нигаронида мешаванд. Мухотаб чун воҳиди иловагӣ бо аъзоҳои ҷумла муносибати синтаксисӣ надорад, яъне аз онҳо ба мухотаб савол гузошта намешавад. Сарфи назар аз ин, мухотаб ба тамоми ҷумла ва ё ба яке аз аъзои он муносибати мантиқӣ дорад. Ҳамин муносибати маъноӣ истисно намудани онро (мухотабро) аз ҷумла номумкин мегардонад, зеро маънӣ дар ҷумла коста мегардад.

Мухотаб ба таври ғайриграмматикӣ вазифаи иҷрокунандаи амал, яъне мубтадоро ҳам адо мекунад. Дар ин ҳолат, ҳочат ба зикри мубтадо ҳам намеонад. Масалан, дар байтҳои зерин:

1. Бо ҳусну ҷавонӣ, эй писар, ғарра машав!

Бас ғунҷаи нашкуфта, ки бар хок бирехт

(Хайём) [203, 204].

2. Бишӯй, эй хирадманд, аз он дӯст даст,

Ки бо душманонат бувад ҳамнишаст

(Саъдӣ) [203, 109].

3. Сифла зи душман батар аст, эй азиз,

К - ӯ набувад дар дили худ рост низ

(Хусрави Деҳлавӣ) [203, 168].

4. Қаноат сар афрозад, эй марди ҳуш,

Сари пуртамаъ барнаёяд зи дӯш

(Саъдӣ) [203, 200].

5. Макун, ҳоча, бар хештан кор сахт,

Ки бадхӯй бошад нагунсорбахт

(Саъдӣ) [203, 281].

6. Некномӣ хоҳӣ, эй дил, бо бадон сухбат мадор,
Худписандӣ, чони ман, бурҳони нодонӣ бувад
(Ҳофиз) [203, 206].

7. Ёрон, худро даме ба худ боз диҳед,
Накше, ки нухуфтаед, парвоз диҳед!
Дил аз бари мо дур нарафтааст ханӯз,
Ин ойинаро ба сайқал овоз диҳед!
(Бедили Деҳлавӣ) [203, 126].

8. Гар тавозуъ пеша гирӣ, эй чавон,
Дӯст дорандат ҳама халқи ҷаҳон
(Носири Хусрав) [203, 140].

9. Зи хоин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хоинро набошад дил ба як бор
(Носири Хусрав) [203, 190].

Барои омӯхтани аъзоҳои туфайлии ҷумла дар синфи 8-ум дар Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ 3 соат муқаррар карда шудааст. Мавзуи мазкур барои хонандагони синфи 8-ум тамоман нав аст ва дар китоби мазкур ба ҷуз таълифу қоидаҳои меъёрӣ, барои дар амал мустаҳкамкунии донишҳои назариявии хонандагон дар ҳудуди 22 машқ матнҳои гуногун ва ҷумлаҳои сода интиҳобшуда низ пешниҳод гардидааст. Намунаҳо ҳамагӣ аз адибони муосир интиҳоб шудаанд, ки дар раванди таҳлил тобишҳои маъноӣ, вазифа ва мавқеи истифодаи калимаву ибораҳои туфайлиро тавассути он машқҳо шарҳ додан имконпазир аст. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки мавқеи осори классикон, баҳусус, панду андарзҳои ибратомӯзи ниёгонамон низ дар таълими мавзуи мазкур мувофиқи мақсад доништа мешавад. Дар ин раванд ҳам хонандагон бо калимаҳои мустаъмали осори адибони классик шинос гардида, таркиби луғавиашон бо вожаҳои нав бой ва ҷанбаҳои ба мавзуи мазкур бахшидаи ҳар як дарс қавитар мегардад.

Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод мекунем, ки барои таҳлили грамматикӣ аз он маводе, ки хонандагон дар раванди дарсҳои адабиёт шинос шудаанд низ истифода бурда шавад. Масалан, хонандагони синфи 8-ум то оғози таълими калима ва ибораҳои туфайлӣ дар дарси забони тоҷикӣ бо ҳаёт ва ғайрияти эҷодии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ шиносӣ пайдо намудаанд ва боварӣ ҳаст, ки рубоии зеринро аз эҷодиёти ӯ азёд кардаанд:

Морро ҳарчанд беҳтар парварӣ,

Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ.

Сифла табъӣ мор дорад, **беҳилоф**,

Чаҳд кун, то сӯйи сифла нангарӣ А. Рӯдакӣ [203, 165].

Дар ин рубоӣ калимаи туфайлии **беҳилоф** тобиши маъноии боварӣ ва катъиятро ифода намуда, муродифи калимаҳои дигари туфайлӣ: **бешак** ва **бешубҳа** мебошад, ки донишмандон чунин синонимҳои он (беҳилоф) низ барои хонандагон аз манфиат холӣ нест. Омӯзгор баробари маънидоди вазифаи ин калимаи туфайлӣ маънии калимаҳои **кайфар**, **сифла**, **табъ**ро ҳам шарҳ дода, диққати хонандагонро ба мазмуни рубоӣ ҷалб мекунад. Шогирдон бо ёрии омӯзгор маънии ин мисраъҳоро, ки аз дарси адабиёт ҳам фаҳмида буданд, ба хотир меоранд ва онҳо чунин хулоса мебароранд: «Мардуми бадтинату пастфитрат мисли моранд, ки ба қадри некиву хубӣ намерасанд. Бинобар он, аз чунин ашхос дур будан беҳтар аст». Гузашта аз ин, тақрори рубоии мазкур ва таҳлили вежагиҳои забонии он ба мустаҳкам гардидани дониши хонандагон доир ба мавзӯи наҳв ва барои дар хотири онҳо нақш бастанӣ панди мазкур мусоидат мекунад. Ба ин васила, масъалаи дар доираи ҳамгироӣ таълим додани ду фан – забон ва адабиёт боз ҳам беҳтар сурат хоҳад гирифт.

Калимаҳои туфайлии **беҳилоф**, **бешак** ва дигар муродифоти онҳо, ки боварибахш ва катъӣ гуфта шудани фикрро далолат мекунанд, дар осори классикон зиёд ба назар мерасанд. Чунончи:

Бад на нек аст, **беҳилоф**, валеқ

Мард холӣ набошад аз бадӯ нек (Саъдӣ) [203, 250].

Имрӯз озори кас маҷӯй, ки фардо

Ҳам зи ту, **бешак**, ба чони ту расад озор (Н. Хусрав) [203. 257].

Ҳамин тариқ, дар муддати се соат мувофиқи Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ вобаста ба зермавзӯҳои фасли мазкур («Калима ва ибораҳои туфайлӣ») тавассути интихоби намунаҳо аз осори классикон метавон паҳлуҳои гуногуни таълими калима ва ибораҳои туфайлиро матраҳ намуд. Бахусус, дар соати аввал маълумоти умумӣ доир ба калима ва ибораҳои туфайлӣ дода мешавад ва барои ба хонандагон дақиқтар фаҳмондани мавқеъ ва аҳаммияти истифодаи воҳидҳои мазкур дар нутқ хуб мешуд, агар дар тахтаи синф дар ду сутун мисолҳо – ҷумлаҳои якхела сабт карда шаванд. Вале он мисолҳо дар сутуни аввал бояд бидуни воҳидҳои туфайлӣ ва дар сутуни дуюм бо иловаи воҳидҳои туфайлӣ пешниҳод гардад, то ки бо чунин усул вазифаи калимаву ибораҳои туфайлӣ ба таври аёнӣ шарҳ дода шаванд.

Дар ин маврид ҳам, аз осори классикон метавон моҳирона истифода бурд. Барои ин лозим аст, ки абёти дорои калимаҳои туфайлӣ якҷоя бо хонандагон ба наср баргардонида, баъдан, дар тахтаи синф, тибқи пешниҳоди дар ҷадвали 13 ироашуда сабт гардад. Масалан, чунин байтҳо:

1. Макун зоеъ инъоми худ, **зинҳор**,

Ба ҳақношиносони ноҳақгузор (Ҷомӣ) [203, 58].

2. Аз ҳамнафасе, ки ранҷи дил хоҳӣ бурд,

Ҳаққо, ки ҳазор бор танҳой беҳ (Фирдавӣ) [203, 119].

Ин байтҳо дар шакли ҷумлаҳои зерин «Зинҳор, ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ макун» ва «Ҳаққо ки аз ҳамнафаси дилдор ҳазор бор танҳой беҳ» ба наср баргардонида, дар сутунҳои алоҳида пешниҳод намудан лозим аст. Чунончи:

Ҷадвали 13.

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо воҳидҳои туфайлӣ
Ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми	Зинҳор , ба ҳақношиносони ноҳақгузор

худро зоеъ макун.	инъоми худро зоеъ макун.
Аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.	Ҳаққо, ки аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.

Ин амалро метавон танҳо бо роҳи интиҳоби мисраъҳои алоҳида аз шохбайтҳо баррасӣ намуд. Масалан, аз ин қабил байтҳо:

Воқеан, нест чуз китоб анис,

Гуфтаанд: «Ал-китобу хайру чалис» (Биной) [203, 232].

Хоҳӣ, ки зи ҳар сӯ назаре сӯи ту бошад,

Зинҳор, маранҷон дили соҳибназаронро (Ҳилолӣ) [203, 160].

Чадвали 14.

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо иловаи воҳидҳои туфайлӣ
Чуз аз китоб анисе нест.	Воқеан , чуз аз китоб анисе нест.
Дили соҳибназаронро маранҷон.	Зинҳор , дили соҳибназаронро маранҷон.

Дуруст аст, ки аз осори мансур маводди фаровоне барои таълими ин мавзӯ метавон пайдо намуд, аммо ҳолат барои ба наср баргардонидани байту мисраъҳо аз адабиёти классикӣ аз он иборат аст, ки бо ин роҳ муаллим метавонад чунин ҳадафро ба иҷро расонад:

а) хонандагонро бо қолабҳои сарфиву нахвии осори классикон ошно сохта, аз фасоҳату балоғат ва маъниҳои баланди осори ниёгон бархурдор месозад;

б) кор бо луғат пайваста роҳандозӣ мешавад ва беҳтар дар хотирашон нақш мебандад;

в) ба тарбияи ахлоқиву худшиносии насли наврас низ мусоидат менамояд.

Дар соати дуюм зимни омӯзиши хелҳои воҳидҳои туфайлӣ ва тобишҳои маъноии онҳо намунаҳо аз осори классикон ва таҳлили онҳо низ ба манфиати кор аст. Дар раванди таълими ин мавзӯ аснои овардани мисолҳо бо воҳидҳои туфайлӣ метавон муродифи классикии онро низ дар таркиби мисолҳои барҷаста шарҳ дод: Масалан:

Қонеъ ба як устухон чу каргас будан

Беҳ 3-он, ки туфайли хони нокас будан.

Бо нони ҷавини хеш, **ҳаққо**, ки хуш аст,

К-олуда ба полудаи ҳар кас будан. Хайём [203, 339].

Дар рубоии фавқ вожаи **ҳаққо** варианти классикии воҳидҳои туфайлии **дар ҳақиқат, ҳақиқатан** буда, дониستاني он барои хонандагон, ки меросбарони забони нобу пурғановати тоҷикианд, воҷиб аст.

Чунонки мушоҳида мекунем, тамоми абёти дар боло овардашуда мансуб ба қалами шоирони машҳури классиканд ва мазмунан хеле оливу пандомез хастанд. Бешак, ин маъниҳои баланд аз таҷрибаи рӯзгор ҳосил шудаанд ва барои салоҳиятнокии шогирдон дар муносибат бо инсонҳо дар зиндагӣ метавонанд ба кор раванд. Дониستاني маънӣ ва ҷойгоҳи истифодаи калимаҳои туфайлии мазкур барои фаҳмидани мазмуни байтҳои овардашуда созгор буда, хонандагонро бо имкониятҳои фаровони забони тоҷикӣ ошно месозад. Ҳамин нуктаро ҳам бояд таъкид сохт, ки мавқеи калимаву таркибҳои туфайлӣ дар назм устувору доимӣ набуда, дар аввал, дар мобайн ва ҳатто дар охири мисраъҳо ҳам омадани онҳо эҳтимол дорад.

Ҳамин тариқ, намунаҳои беҳтарин аз осори классикон на фақат барои муваффақона таълим додани воҳидҳои туфайлӣ, балки барои кулли мавзӯҳои наҳви ҷумлаҳои сода низ фаровон мебошанд ва барои амалӣ намудани ҳадафҳои таълимиву тарбиявӣ инкишофии дар назди худ гузоштаи омӯзгорон дар ин қисмати синтаксис мусоидат карда метавонанд.

2.2. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб

Инсон мавҷудест, ки аз хурдӣ ба тарбияи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад ва таҳти мафҳуми тарбия, парасторӣ (нигоҳдорӣ, дастпарварӣ), интизом (истодагарӣ, таҳаммулпазирӣ, тамкин), омӯзиш ва маърифатнокӣ фаҳмида мешавад. Тарбияро дар доираи масъулият ва мафҳуми аслии наметавон масъалаи шахсӣ номид. Ҳадаф аз он манфиати ҷомеа аст. Соҳаи илм, фарҳанг, маориф, таълим ва тарбия пойдевори аслии таъмини амнияти давлати милли мебошад. Бино бар ин, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ омадааст: «Муҳтавои таълим ба рушди шахсияти хонанда ва тарбияи шахси бофарҳанге нигаронида шудааст, ки меъёрҳои забони адабии тоҷикиро фаро

гирифта, қобилияти озодона баён кардани фикр ва ҳиссиёти худро дар шакли шифохӣ ва хаттӣ бо назардошти меъёрҳои ахлоқии муомила дорад» [7, 8] Мутаассифона, на ҳамеша омӯзгорони мо ба ин натиҷаҳо ноил мегарданд. Ҳол он ки омӯзиши забони модарӣ дар ташаккули шахсият, дунёи маънавии инсон, ахлоқ, тафаккур, эҳсосот, нутқ ва сарчашмаи эҷоди ӯ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Бо ин роҳ дар хонандагон муҳаббат ба забон, ба ватан ва маънавиёти баланд тарбия карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, дар таълими забони тоҷикӣ омӯзгор бояд барои ноил шудан ба ҳамин натиҷаҳо тамоми маҳорату малакаи худро сарф намояд. Ба ибораи дигар, «Қараёни таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба такмили суфта гардидани нутқ ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, ҷаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон ҳислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзеҳнӣ, зуд пайҳас кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суҳанро тарбия намояд» [61, 19]. Ин нуктаҳоро дар таълими ҳамаи бобу фаслҳои забон, баҳусус, дар раванди омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ яке аз масъалаҳои раванди таълимаш басо дарозмуддат ҳам барои омӯзгорон ва ҳам хонандагон маҳсуб меёбад, бояд ба назари эътибор гирифт.

Чунонки ба омӯзгорон маълум аст, таълими ҷумлаҳои мураккаб мувофиқи талаби Стандарт ва барномаи таълимӣ дар ду давра: дар синфҳои 5-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад. Дар синфи 5-ум дар раванди курси муқаддимаии «Синтаксис ва аломатҳои китобат», ки ба таълими он ҳамагӣ 14 соат муқаррар гаштааст, ба хонандагон оид ба ҷумлаҳои мураккаб дар доираи як-ду соат маълумоти мухтасар дода мешавад. Аммо таълими системанок ва ҳам дарозмуддати он дар синфи 9-ум роҳандозӣ мегардад. Дар синфи IX 33 соат дар ҷаҳор фасл муқаррар карда шудааст:

Фасли 3. Ҷумлаи мураккаб (1 соат)

Фасли 4. Ҷумлаи мураккаби пайваст (7 соат)

Фасли 5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ (22 соат)

Фасли 6. Ҷумлаи мураккаби бепайвандак (3 соат)

Дар раванди умумии таълими ҷумлаҳои мураккаб бартарӣ бештар ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (дар ҳаҷми 22) соат дода шудааст. Сарфи назар аз ин, мақсад ва вазифаи таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум чунин таъкид карда шудааст: «Мафҳуми ҷумлаи мураккабро доништан ва шарҳ додан; фарқ кардани ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаи сода; асосҳои грамматикӣ ҳар як ҷумлаи содaro муайян кардан ва яктаркиба ва дутаркиба будани онҳоро шарҳ додан; воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккабро пайдо кардан ва ҷумлаҳо тартиб додан» [7, 108].

Бар замми ин, мебоҷад зикр намуд, ки дар раванди таълими ҷумлаҳои мураккаб масъалаи дар хонандагон ташаккул додани малакаҳои дар онҳо огоҳонаву бамаврид истифода кардани ҳелҳои ҷумлаи мураккаб дар нутқи хаттӣ ва гуфторӣ низ ҳамеша бояд дар мадди назари омӯзгорон бошад.

Гуфтан ҷоиш аст, ки дарси аввал дар ҳамаи мавридҳо дар курси методикаи таълим дарси муқаддимаӣ унвон дошта, муваффақияти аз худ намудани мавзӯҳои баъдина ба комёбиҳои дар ҳамин дарси аввал ба дастовардаи хонандагон вобастагии калон дорад. Дар ин соат омӯзгор бояд кӯшиш намояд, ки дар дили хонандагон шавқи омӯختани ҳамин фасл ва гирифтани маълумоти бештар доир ба он афзун гардад.

Усули судманди таълими мавзӯ ба таври қиёс сурат мегирад. Дар ду сутун – дар яке ҷумлаҳои сода, дар дигаре ҷумлаҳои мураккабро сабт намуда, ба шарҳи хусусиятҳои барҷастаи ҷумлаҳои мураккаб ва фарқи онҳо аз ҷумлаҳои сода ҷалб намудани диққати хонандагон аз беҳтарин усули таълим маҳсуб меёбад. Дар ҷадвали зерин мисолҳоро (ҷумлаҳои сода ва мураккабро) аз осори классикон барои баёни мавзӯ пешкаш мекунем.

Ҷадвали 15.

Ҳелҳои ҷумла аз ҷиҳати сохт	
Ҷумлаҳои	Ҷумлаҳои мураккаб
Ҳеҷ шодӣ нест андар ин ҷаҳон Бартар аз дидори рӯи дӯстон. (Рӯдакӣ) [194, 36].	Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад (Кайковус) [207, 104].
Шукргузорӣ сабаби зиёдии неъмат аст. (Кошифӣ) [092, 126]	Ҳар кӣ насиҳати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад. (Кошифӣ) [210, 70]

Сабр сифати бағоят мақбул аст. (Кошифӣ) [209, 126]	Қадри офият касе донад, ки ба мусибате гирифтор ояд. (Саъдӣ) [203, 254].
Миёни ду кас маънии зиракӣ Бувад мояи иттиҳоду якӣ. (Ҷомӣ) [203, 231].	Ба чизи касон даст ёзад касе, Ки баҳра зи дониш надорад басте. (Фирдавсӣ) [203, 14].

Баробари ҷалб намудани диққати хонандагон ба ҷумлаву байтҳои болоӣ, чунин амалҳоро бояд иҷро кард:

а) Аз хонандагон талаб карда мешавад, ки мисолҳои дар ҷадвал сабтшударо бурро ва ифоданок қироат кунанд. Зеро бурро қироат кардани байту ҷумлаҳо шартӣ аввали дарки маънӣ ва сохтори ҷумла мебошад.

б) Лозим аст, ки тибқи зарурат баъзе байтҳо ба наср баргардон карда шаванд. Масалан, ҷумлаи сода будани байти Ҷомиро на ҳамаи хонандагон ба зудӣ дарк мекунанд. Онро ба наср баргардонидан зарурат дорад. Чунончи: Миёни ду кас маънии зиракӣ (якдигарфаҳмӣ) мояи (шартӣ, бойси) дӯстиву якдилӣ ву якразӣ бувад (аст, мебошад).

в) Шарҳи маъноӣ байту ҷумлаҳо ва ба ин васила огоҳ гардидан аз мақсади адиб низ барои хонандагон зарурат дорад. Дар раванди шарҳу тавзеҳ ва ё маъникушоӣ ҳар чӣ бештар ҳуди хонандагон фаъолона ширкат намуда, фикри ҳудро баён намоянд, беҳтар аст.

г) Шарҳи вожаҳои нав (аз қабилӣ **саъӣ, офият**) набояд аз мадди назар дур монад.

д) Фикру мулоҳизоти дар раванди таҳлил баёншуда (омӯзгор ва хонандагон) аз тарафи омӯзгор ҷамъбаст мегардад, ки тахминан чунин аст:

– Дар ҷумлаҳои сутуни якум фикри том баён гардидааст, ки чунин ҷумлаҳо сода меноманд. Масалан, Рӯдакӣ мегӯяд, ки «Дар ҷаҳон ҳеҷ шодӣ беҳтар аз дидори рӯи дӯстон нест». Аммо дар ҷумлаҳои сутуни дуюм дар ҳар қадам ду фикр дар як ҷумла ифода гардидааст. Масалан: Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад. Дар байни ин ҷумлаҳо алоқаи пайвасти хилофӣ дар мадди назар аст. Бинобар ин, ин ду ҷумла тавассути пайвандаки **аммо** ба ҳам алоқаманд шудаанд.

Хонандагони синфи 9 ҳанӯз аз синфи 7-ум доир ба пайвандакҳо иттилоъ доранд. Пайвандакҳо ба ду гурӯҳи калон чудо карда шудаанд: **пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда**. Аз ҷумла, пайвандаки **аммо** ба гурӯҳи пайвандакҳои пайваस्तкунанда дохил мешавад. Маҳз ҳамин пайвандак дар мисоли аз «Қобуснома» овардашуда ду ҷумлаи содaro ба ҳам алоқаманд карда, як ҷумлаи мураккабро, яъне **ҷумлаи мураккаби пайвастро** ташкил кардааст. Дар таркиби он ҳар ду ҷумла баробарҳуқуқ мебошанд. Мустақилияти ҷумлаҳои содaro дар таркиби ҷумлаҳои мазкур аз рӯйи он, ки дар навишт пас аз ҳар кадом аломати нуқта гузоштан мумкин аст, метавон исбот намуд. Тариқи шиғохӣ ҳар як ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро аз сутуни дуюм бо соқит намудани пайвандакҳо бояд тавре қироат шавад, ки дар навишт пас аз ҳар кадоми онҳо гузошта шудани аломати нуқтарo хонандагон эҳсос намоянд.

е) Дикқати хонандагон ба ҷумлаи дигари сутуни дуюм «Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад», ҷалб гашта, сарҳади ҷумлаҳо муайян карда мешавад. Ҳар як ҷумлаи содаи таркиби онро як – як қироат карда, сипас, ин тавр ба шарҳи масъала мегузарад: ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб мустақил нестанд, балки онҳо ҳамдигарро аз ягон ҷиҳат пурра мекунанд. Масалан, пас аз ҷумлаи «Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад» нуқта гузоштан имкон надорад. Зеро фикр ё худ ҷумла дар ин ҳолат нотаом мемонад. Ё ин ки ҷумлаи содаи дуюм: «дар ҳалоки худ саъй намуда бошад»- ро қироат кунем, фаҳмида наметавонем, ки кадом кас сабаби ҳалоки худ мегардад. Аз ин хулоса бармеояд, ки аз ин ду ҷумла яке дигарero, масалан, ҷумлаи якум эзоҳдиҳанда, вале ҷумлаи дувум эзоҳшаванда маҳсуб меёбад. Дар ин маврид ҷумлаи эзоҳшавандарo ҷумлаи асосӣ ва сарҷумла меноманд. Ҷумлаи эзоҳдиҳандарo ҷумлаи пайрав меноманд, ки дар ин бора дар дарсҳои баъдина муфассалтар маълумот медиҳем.

Ҳамин тавр, ҷумлаҳои дигар низ мухтасаран аз муоина гузаронида шуда, ба кадом хели ҷумлаи мураккаб (аз рӯйи воситаи алоқа) иртибот доштанишон муайян карда мешавад. Барои мустаҳкам шудани мавзӯ машқҳои 35 ва 36 (сах.

20) аз китоби дарсӣ иҷро карда шуда, иҷрои талаби машқи 37 ба ҳайси вазифаи хонагӣ супорида мешавад.

Дарси навбатӣ ба таълими мавзуи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» бахшида мешавад, ки таълими ин мавзӯ дар як вақт бо таълими мавзуи рӯзгору осори Ҷалолиддини Балхӣ аз ҷанми адабиёти тоҷик дар синфи 9 баробар сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон метавонанд, намунаи мисолҳоро барои шарҳи мавзӯҳои забонӣ аз осори мондагори Мавлони интиҳоб намоянд.

Масалан, дар соати аввали таълими мавзуи «Маълумот дар бораи ҷумлаи мураккаби пайваст ва фарқи он аз ҷумлаи содаи» унвон дорад, байтҳои зеринро намуна овардан мувофиқи мақсад аст:

Аз насиҳат ноқисон комил шаванд

В-аз насиҳат мудбирон муқбил шаванд.

Аз насиҳат тоза гардад ҳар диле

В-аз насиҳат ҳал шавад ҳар мушкиле [203, 54].

Намунаи мазкур аз он ҷиҳат мувофиқи мақсад аст, ки, аввалан, аз маънии баланд бархурдор аст. Дигар он аст, ки ҷанбаи тарбиявӣ дорад ва хонандагонро дар руҳияи хушкӯ атвори нек ва сифоти ҳамидаи инсонӣ тарбият мекунад. Чанде аз калимаҳо (ноқисон, мудбирон) барои муҳассилин нав буда, шарҳи онҳо барои бой гардидани таркиби луғавии хонандагон мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, баробари пешниҳод намудани мисоли мазкур омӯзгор шогирдонро водор менамояд, ки порчаи назми (шеърӣ) мазкурро ба наср баргардонанд, ки ин бе кӯмаки омӯзгор тӯл мекашад. Инак, зимни ёрии муаллим, хонандагон байтҳои мазкурро ин тавр ба наср баргардон мекунанд: **Аз насиҳат ноқисон (нуқсдору нокомил) комил мешаванд ва аз насиҳат мудбирон (бадбахтон) муқбил (хушбахт) мешаванд.**

Омӯзгор диққати аҳли синфро ба тахтаи синф ҷалб намуда, таъкид мекунад, ки ин порчаи шеърӣ аз ду байт иборат аст: ҳар байт аз ду ҷумлаи сода таркиб ёфтаанд, яъне ҳар кадоми ин байтҳо як ҷумлаи мураккабро ташкил

додаанд. Ҷумлаҳои сода дар онҳо тавассути пайвандаки пайвасткунандаи «ва», ки дар қолаби тахфифшуда (в) омадааст, ба ҳам пайваст шудаанд.

Хулоса, чунонки мушоҳида намудем, ҳар байт дар порчаи мазкур аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфтаасту тавассути пайвандаки **ва** ба ҳам алоқаманд шуда, ҳар кадом як ҷумлаи мураккаби пайвастро офаридаанд.

Байтҳои зерин низ намунаи хуби мисолҳо барои ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, ҳамзамон, метавонанд, хонандагонро дар рӯҳияи хислатҳои нек тарбия намоянд.

Баҳри кайе ту гилемеро масӯз

В-аз судои ҳар магас магзор рӯз [203, 71].

На ҳар килке шакар дорад, на ҳар зеро забар дорад,

На ҳар чашме назар дорад, на ҳар баҳре гуҳар дорад [206, 33] .

Ай забон, ҳам оташу ҳам хирманӣ,

Чанд ин оташ дар ин хирман занӣ?

Ай забон, ҳам ганҷи бепоён тӯй,

Ай забон, ҳам ранҷи бедармон тӯй [203, 69].

Дар соати дуҷум, ки мавзӯи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои пайҳам» таълим дода мешавад, барои шарҳи хусусиятҳои асосии мавзӯи мазкур истифода намудан аз қабili мисолҳои дар боло овардашуда басо судманд мебошанд. Бахусус, барои намоиш додани хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои мураккаб аз ҷумлаҳои сода намунаҳои беҳтаринро метавон аз осори Мавлавӣ низ метавон интихоб намуд. Ҳамчунин, истифодаи ин гуна мисолҳо аз осори дигар адибони классик низ барои баррасии мавзӯи фавқ шоистаи таҳлилу баррасӣ ҳастанд, ки ба шарҳи маъноӣ эҳтиёҷ надоранд:

1. Дод ободонӣ буваду бедод вайронӣ (Кошифӣ) [203, 62].

2. Адл бе илм беҳу бар накунад (Аҳвадӣ) [203, 63].

Аснои таҳлили сохтори ин ҷумлаҳо хонандагон огоҳ мешаванд, ки ҷумлаи якум аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфтаасту онҳоро пайвандаки пайвасткунандаи

пайиҳами - у ба ҳам алоқаманд намудааст. Аз ин лиҳоз, ин ду ҷумла дар алоқамандӣ ҷумлаи мураккаби пайвасти пайиҳамро ташкил додаанд.

Вале ҷумлаи дуюм аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфта бошад ҳам, алоқаи он ҷумлаҳо ба ҳам тавассути оҳанги талаффуз амалӣ шудааст. Аз ин рӯ, агар дар байни ҷумлаҳои содаи он пайвандак гузоштани шавем, танҳо гузоштани пайвандакҳои пайвасткунандаи **ва** ё ки - **у** зарурат дораду бас, ки дар ин маврид ҷумлаи мазкурро метавон дар қолаби зерин пешниҳод намуд: Адл бе илм беҳу бар намеораду (ва) ҳукм бе адлу илм асар (таъсир) накунад.

Хулосаи шарҳи боло ин аст, ки ҷумлаи мазкур, яъне ҷумлаи дувум низ мураккаби пайвасти пайиҳам асту вале алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби он на бо яке аз пайвандакҳои пайиҳам, балки танҳо тавассути оҳанги талаффуз сурат гирифтааст, ки чунин қолаби ҷумласозӣ дар забони адабӣ яке аз ҳодисаҳои маъмул маҳсуб меёбад.

Соати сеюми ба таълими ҷумлаҳои мураккаби пайваст бахшидашуда «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҳилофӣ» унвон дорад. Аснои матраҳ намудани мавзуи мазкур низ дар қатори дигар мисолҳо аз осори Мавлавӣ намунаҳои қолибро овардан аз манфиат ҳолӣ нест. Чунончи:

1. Колаи дуздида набвад пойдор,
Лекин орад дуздро то пойи дор [203, 177].
2. Сабр талх омад, валекин оқибат
Меваи ширин диҳад пурманфиат [203, 56] .
3. Худ ҳасад нуқсону айби дигар аст,
Балки аз ҷумла камиҳо бадтар аст [203. 77]

Чунонки дар мисолҳои боло мушоҳида мекунем, онҳо ҳамагӣ ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, тавассути пайвандакҳои ҳилофии **лекин**, **валекин** ва **балки** ба ҳам алоқаманд шудаанд. Ба ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳилофӣ иртибот доштанашон ҳодисаи бебаҳс асту ҳар кадом як ҷузъи ахлоқро тарғиб намудаанд ва истифодаашон як роҳи беҳтарини тарбия дар раванди таълим маҳсуб меёбанд. Ба ифодаи дигар, дар чунин раванди таълим мақоли «бо як тир ду нишон» пеши назар меояд. Зеро муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ҳам маслиҳат

медиханд, ки дар раванди омӯзонидани мавзӯҳои забони модарӣ тарбия ва таълим бояд дар ҳамбастагӣ бо усулҳои ҷадид ба роҳ монда шавад. Масалан, методист С. Н. Иконников дар ин хусус чунин фармудааст: «Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиргузории тарбиявӣ истифода шавад, яъне омӯзгор асноӣ фаҳмонидани маънии калимаҳо, таҳлили услубии матн, таҳлили ҷумлаҳо ва дар раванди инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон ҳам метавонад эшонро тарбия намояд»[150, 23]. Чунки равоншиносон бар он назаранд, ки наврасон насихату мавъизаи зиёдро наменвисанданд. Аз ин лиҳоз, онҳоро на бо насихатгӯӣ, балки бо роҳи пешниҳоди маводди дидактикӣ, ки ҳомили маъниҳои баланди пандуандарзианд, метавон тарбия кард.

Мавзуи севуми ба таълими ҷумлаҳои мураккаби пайваст бахшидашаванда «Ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҷудой» буда, барои баррасии ин мавзӯ низ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ намунаҳои олӣ зиёд аст. Порча аз ғазали дар зер овардашуда намунаи беҳтарини ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо пайвандаки ё...ё... мебошад, ки дар радифи дигар намунаҳои дар китоби дарсӣ омада, мавриди таҳлил қарор додани он бамаврид аст:

Ё Зӯҳраву моҳ аст даромехта бо ҳам,

Ё сарви равон аст зи гулзор расида.

Ё чашмаи Хизр аст равон гашта бад-ин сӯ,

Ё турки хуши мост зи Булғор расида. [211, 152]

Ҳамин тавр, барои мавзӯҳои дигар, аз ҷумла, «Аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст», «Оҳанги талаффуз ва мавқеи ҷумлаи мураккаби пайваст дар нутқ», «Таҳлили наҳвӣ ва аломатҳои китобати ҷумлаи мураккаби пайваст» низ метавон маводди фаровоне аз рубоиёти дилангезу ғазалҳои шӯрангез, аз «Маснавии маънавӣ» ва аз асари дигари ӯ «Фихӣ мо фихӣ», ки саршор аз андешаҳои ахлоқиянд, интиҳоб кард. Чунин намуди кор, бешубҳа, алоқамандии байни фанҳои забон ва адабиётро таъмин менамояд, ки яке аз талаботҳои методикаи таълим маҳсуб меёбад. Ба қавли методист С. Шербоев, «чунин алоқа дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ, сараввал, бо роҳи

интихоби матнҳои гуногуни дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда, ки ба хонандагон шиносанд, бештар корбаст мешавад» [178, 83].

Тибқи талаботи барнома дар синфи 9 пас аз таълими мавзуи «Чумлаҳои мураккаби пайваст» таълими силсиламавзуҳои фасли «Чумлаҳои мураккаби тобеъ» дар доираи 22 соат пешниҳод шудааст. Доир ба таълими ин фасл, яъне «Чумлаҳои мураккаби тобеъ» басте аз методистони ватанию хориҷӣ дар пажӯҳишҳои худ ақидаҳои ҷолибро пешниҳод намуда бошанд ҳам, аммо дар нигоштаҳои онҳо ба масъалаи интихоби мисолҳо дар ин бобат таваҷҷӯҳи ҷиддӣ ирсол нашудааст. Асосан, онҳо омӯзиши самараноки ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар муқоиса бо ҷумлаи мураккаби пайваст бештар авлотар донистаанд. Масалан, профессор С. Шербоев пешниҳод мекунад, ки «дар таблитсае дар ду сутун - дар яке ҷумлаҳои мураккаби пайваст, дар дигаре ҷумлаҳои мураккаби тобеъро сабт намуда, ба муоинаи хонандагон гузоштан лозим аст, то ки мисолҳоро (ҷумлаҳои дар ду сутун сабтшударо) кироат ва муқоиса намуда ҳадашон ҳам дар ин бобат ба баёни мулоҳиза ва ҳулосаҳои шахсӣ пешакӣ омодагӣ бигиранд» [108, 27]. Мо низ, аз рӯйи нишондоди методисти мазкур амал намуда, вале ба ҷойи ҷумлаҳои пешниҳоднамудаи ӯ дар ҷадвали зерин мисолҳоро аз осори классикон интихоб ва сабт намудем, ки ҳам дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ омӯзишӣ мебошанду ҳам муаррифгари қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеанд.

Ҷадвали 16.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст	Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
Ҳаққи устод аз падар беш аст В-аз падар устод дар пеш аст. (Биной) [203, 241].	Оқил он бувад, ки аз қорҳо ҳақиқату рӯҳи он бинад, на сурати он (Ғазолӣ) [203, 196].
Ҳарис ба ҷаҳоне гурусна асту қонеъ ба ноне сер (Саъдӣ) [203, 196].	Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад (Кошифӣ) [210, 127].
Зи доноён бимонад ёдгорӣ, Вале нодон кашад сад ҷавру хорӣ. (Роғиби Самарқандӣ) [203, 101].	Пайафкандам аз назм коҳе баланд, Ки аз боду борон наёбад газанд. (Фирдавсӣ) [196, 17].
Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад. (Кайковус) [203, 104].	

Мисолҳои дар таблитсаи мазкур бударо ба муоинаи хонандагон вогузор намуда, муаллим метавонад, бо саволҳои зерин ба синф муроҷиат намояд:

1. Ҷумлаҳои дар сутунҳои таблитса бударо мулоҳизакорона муқоиса намуда, муайян намоед, ки байни ин ҳар ду гурӯҳи мисолҳо чӣ гуна умумият ҳис карда мешавад?

2. Муайян кунед, ки ҷумлаҳои дар сутуни аввал буда нисбат ба мисолҳои дар сутуни дуюм пешниҳодшуда аз кадом ҷиҳат фарқ мекунанд?

Албатта, дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки мушоҳидакор буда, фарқияти байни ин ҷумлаҳоро қисман муайян ҳам менамоянд. Вале дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ шудани хонандагон дар ҷавоб ба ин саволҳо ва ё ҷавобҳои саҳеҳ дода тавоништанашон омӯзгор шогирдонро то ба ҷавоби дурусту саҳеҳ расидан роҳнамоӣ мекунад. Масалан, ӯ боз бо савол ба синф муроҷиат мекунад. – Чунончи:

–Агар ҳар кадоми ҷумлаҳои дар таркиби ин ҷумлаҳои мураккаб бударо алоҳида – алоҳида қироат намоем, дар мазмун ва оҳанги талаффузи онҳо чиро мушоҳида мекунем? Дар ҷавоб ба ин савол хонандагон ҷумлаҳои таркиби дар ҳар ду сутун пешниҳодшударо хонда, ба хулоса меоянд, ки ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби сутуни дуюм назар ба ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби сутуни аввал дар алоҳидагӣ мустақил нестанд, балки шарҳталаб мебошанд. Аммо омӯзгор «хучуми фикриро» идома дода, боз мепурсад: –Вақте ки гӯянда «Оқил он аст» гӯяду дигар гапашро давом надихад, шунаванда чӣ хел савол медиҳад? Албатта, кист? – гӯён пурсон мешавад. Ва боз савол медиҳад: – Кадом аъзои ҷумла ба саволи **кист?** ҷавоб мешавад? – Ҷавоб: Хабар. Супориши навбатии омӯзгор: – Муайян кунед, ки ба ин савол (**оқил кист?**) кадом қисмати ҷумла ҷавоб медиҳад? Ҷавоб: – **аз корҳо ҳақиқату руҳи он бинад, на сурати он** ҷавоби мувофиқ буда, хабари ҷумлаи якумро шарҳ додааст. Пас, ин ҷумла нисбат ба ҷумлаи якум ҷумлаи пайрав, аниқаш, ҷумлаи пайрави хабар аст, ки табиатан чунин ҷумлаҳо бар эзоҳи хабари ҷумлаи бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта меоянд.

Ҳамин тавр, тибқи саволҳои додашуда, навъи ҷумлаҳои пайрав муайян карда шуда, дар интиҳо муаллим чунин илова мекунад: Ҷумлае, ки аз он ба ҷумлаи дигар савол дода мешавад, **сарҷумла** меноманд ва ҷумлае, ки ба он савол ҷавоб мешавад, **ҷумлаи пайрав** меноманд. Сарҷумла, ҳамеша шарҳу эзоҳталаб буда, ҷумлаи пайрав онро аз ягон ҷиҳат пурра ва ё шарҳ медиҳад.

Инчунин, омӯзгор бо мақсади ҷалби таваҷҷуҳи хонандагон ба аломатҳои дигари ҷумлаи мураккаби тобеъ ба хонандагон боз бо чунин савол муроҷиат мекунад: – Пайвандакҳо дар ҷумлаҳои сутуни аввал аз пайвандакҳои дар таркиби ҷумлаҳои сутуни дуюм буда чӣ фарқ доранд?

Хонандагон дар ҷавоб ба ин савол маълумоти дар синфи VII доир ба пайвандак гирифтаи худро ба хотир оварда, пайваस्तкунанда (ва, -у, вале, аммо) ва тобеъкунанда (ки) будани пайвандакҳои дар таркиби ҷумлаҳои сутуни дуюм мушоҳидашударо таъкид менамоянд. Онҳо ба хулоса меоянд, ки бо вучуди аз ҷиҳати сохт мураккаб будани ҷумлаҳои ҳар ду сутун онҳо аз рӯйи воситаҳои алоқа ва имконияти ҷумлаҳои содаи таркибашон фарқ мекунанд.

Пас, саволи навбатии омӯзгор чунин мешавад: Гӯед, ки кадом хусусиятҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумо маълум шуд? Ҷавоб ба ин саволи муаллим аз тарафи хонандагон, тахминан, чунин мешавад: –Онҳо – ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пеш аз ҳама, аз ду ҷумлаи сода ташкил меёбанд; дар алоҳидагӣ, яке аз онҳо, асосан, ҷумлаи асосӣ ва ё сарҷумла, мустақилияти худро гум мекунад; якеро сарҷумла ва дигареро ҷумлаи пайрав меноманд, аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав савол дода мешавад, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда алоқаманд мешаванд. Барои мустаҳкам намудани дониши хонандагон ин ҳама хусусиятҳои ҷумлаи мураккаби тобеъро метавон дар усули «Кластер» [10, 110] ҷамъоварӣ намуд, ки чунин аст:



Акнун, ки хонандагон аз хусусиятҳои муҳимми ҷумлаи мураккаби тобеъ огоҳ шуданд, метавонанд, ҳулоса ё худ фарзияи худро пешниҳод намоянд, ки тахминан чунин хоҳад буд: Ҷумлаҳое, ки аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфта, бо пайвандҳои тобеъкунанда ба ҳам алоқаманд мешаванду яке аз ҷумлаҳои таркибиашон дигареро пурра мекунад, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ном доранд.

Чунин усули ҳулосабарорӣ имкон медиҳад, ки хонандагон таърифи ҷумлаи мураккабро на қориёна, балки бошуурона фаҳмида, ба хотир гиранд.

Ниҳоят, барои то чӣ андоза дар ин кор муваффақ гардидани хонандагон, яъне аз рӯйи аломатҳои муайянгардидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таҳия намудани қоида(фарзия)-и дуруст таърифи эҷодкардаи онҳо бо таърифи дар китоби дарсӣ буда муқоиса карда мешавад, ки ин зинаи чоруми салоҳият мебошад. Ва, инак, таърифи ҷумлаи мураккаби тобеъ дар китоби «Забони тоҷикӣ»-и синфи 9 чунин пешниҳод шудааст: «**Ҷумлаи мураккабе, ки дар он яке аз ҷумлаҳо асосӣ буда, ҷумлаи дигар бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба ҷумлаи асосӣ тобеъ гардида, онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ҷумлаи мураккаби тобеъ номида мешавад**» [95, 29].

Ин ҷо омӯзгор бояд барои руҳбаланд намудани хонандагон ва то ҷӣ андоза муваффақ шудани онҳоро дар таҳияи қоидаи ҷумлаи мураккаби тобеъ нишон додан, қисматҳои ба ҳам мувофиқи ин ду қоидаро баён менамояд, ки он салоҳияти забонии муҳассилинро ташаккул медиҳад.

Ниҳоят, дар зинаи панҷум, ки ба ташаккули тафаккур ироа мешавад, фикру андешаҳо ва хулосаҳои хонандагон оид ба мазмуни ҷумлаҳои дар таблитса овардашуда шунида мешавад, ки онҳо дорои фикрҳои баланди панду ахлоқӣ буда, ҳамагӣ дар раванди омӯختан аз таҷрибаи рӯзгор рӯйи қоғаз оварда шудаанд, то ки мо, имрӯзиён, аз он пандҳо дар раванди зиндагиамон истифода намоем.

Дар барномаи соли 2006 таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар баъди таълими ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва муайянкунанда тавсия шуда, ҳамин тартиб дар охирин китоби дарсӣ низ риоя шудааст. Ба андешаи муаллифони барномаи мазкур, ин тадбир мантиқан дуруст буда, дар бобати ба инобат гирифтани теъдоди истеъмоли хелҳои ҷумлаи пайрав, чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, мувофиқат менамоянд. «Дигар ин, ки зимни ин тариқа иваз намудани тартиби таълими хели ҷумлаҳои пайрав дар барномаи принципи таълими тадричан аз маълум ба номаълум ё худ аз сода ба мураккаб гузаштан ба инобат гирифта шудааст» [108, 393]. Аммо дар барномаи охирин [7] тартиби таълими ҷумлаҳои пайрав аз сараъзоҳо, яъне мубтадо ва хабар оғоз ёфтааст, ки мо андешаҳои худро дар ин бора баён месозем.

Дар иртибот ба таъкиди охир, ҳангоми пешниҳоди андешаҳои хеш оид ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар ба мо маълум шуд, ки таълими ҷумлаҳои пайрави мазкур дар синфи 9 дар як вақт бо таълими ҳаёт ва эҷодиёти Камоли Хучандӣ мувофиқат мекардааст. Аз ин лиҳоз, мо усули таълими мавзуи мазкурро бо истифодаи мисолҳо аз осори ҳамин адиб пешниҳод намуданро лозим донистем.

Ҳангоми муоинаи машқҳои дар иртибот ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда мо матни машқро дарёфт карда натавонистем, ки аз эҷодиёти Камоли Хучандӣ интиҳоб гардида бошад.

Чун аз тадқиқоти забоншиносон огоҳ шудем [8], дар осори Камол намунаҳои арзишманде, ки барои таълим додани ҳамаи шоҳаҳои грамматика мувофиқ бошанд, басо зиёд ба назар расиданд. Аз ин лиҳоз, мо низ аз осори ин шоир мисолҳо - байтҳоеро ҷустуҷӯ намудем, ки ҳам ба таълими мавзӯҳои мазкур мувофиқ бошанду ҳам масъалаҳои гуногуни ахлоқиро матраҳ намоянд. Масалан, аз қабيلي мисоли дар зер овардашуда:

Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист,

Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист [199, 38].

Байти мазкур аз ҷиҳати наҳвӣ ба ҷумлаи мураккаби тобеи ҷумлаи пайраваш мубтадо иртибот дорад. Яъне сарҷумлаи он «Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист» мисраи якуми он: «Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист» - ро ба худ тобеъ намудааст. Азбаски аз сарҷумла саволи **кӣ**? бармеояд ва ҷумлаи дуюм ба он ҷавоб мегуяд, он ҷумлаи пайрави мубтадо унвон мегирад. Яъне ин тавр: Кӣ нақди зиндагонӣ зоеъ карду бисёр зист? Ҷавоб: «Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист».

Ин байт мазмуни баландро дорост: Таъкид мешавад, ки, агар ҳар кас дар ҳаёт аз дӯстон дур зиндагӣ кунад, ҳатто як лаҳзаи дур аз дӯст будан ин чунин маънӣ дорад, ки ӯ ҳаёту зиндагонии худро беҳуда аз сар гузаронидааст. Аниқаш, ғояи асосии ин байт одамонро дар ҳамбастагӣ ва дар ҳалқаи дӯстон зиндагӣ кардан далолат менамояд.

Инчунин, ҳамин нуктаро ҳам мебояд таъкид намуд, ки шарҳу маънидоди аксари он байтҳо, ки аз китоби дарсии фанни адабиёти синфи 9 интиҳоб шудааст, ҳангоми баррасии таълими мавзӯҳои грамматикӣ чандон зарурат надоранд. Чунки мазмуну ғояи онҳо дар дарсҳои адабиёт шарҳ дода шудаанд. Агар чунин намунаҳо танҳо барои шарҳи маводди назариявии ба таълими ин ё он қисмати забоншиносӣ иртиботдошта истифода шаванд ҳам, мазмуну муҳтавои он дар зеҳни хонандагон пайдо ва мустаҳкам мешавад. Дар сурати ба миён омадани зарурати шарҳи мазмун ва баъзе вожаҳои классикӣ иҷрои он ногузир аст, зеро такрори он донишу фаҳмиши хонандагонро сайқал медиҳад.

Ҳамчунин, дар мавриди таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак низ аз осори Камоли Хуҷандӣ метавон мисолҳои басо мувофиқро дарёфт.

Инак намунаи мисолҳо:

а) Оид ба ҷумлаи пайрави сабаб:

Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро [200, 30].

Чун муроди дӯст ҷон афшондан аст аз дӯстон,
Зудтар дарёб, ҷони ман, ризои дӯстро [199, 33].

б) Оид ба ҷумлаи пайрави шарт:

Ҳаваси суҳбати ёрон агарат меафтад,
Бо рафиқони муҳолиф нақунӣ ёрӣ беҳ [199, 295].

Гар ту дар миҷмараи ғам дили мо сӯзонӣ,
Ҳамчунон бӯи ту ёбанд зи хокистари мо [199, 16].

в) Ҷумлаи пайрави ҳилоф:

Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,
Ба лутфу раҳмати ӯ ҳаст умедвории мо [199, 17].

Гар ҷӣ хуш ояд ба ҷашм гулшани ҷаннат, Камол,
Дар назари мо беҳ аз хоки дари ёр нест [199, 177].

г) Ҷумлаи пайрави бепайвандак:

Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ [199, 268].

Камол аз подшаҳ дорад фароғат,

Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст [199, 172].

Манзури мо аз пешниҳоди ин матлаб ҳамгирозии таълими ду фан: фанҳои забон ва адабиёти тоҷик буда, тибқи интиҳоби мисолҳо аз осори Камоли Хучандӣ ҳам шарҳи хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ба ин васила ба шогирдон намоиш додани ғасоҳату балоғати осори ӯ аст, ки дар ин раванд, ҳамзамон, тарбия намудани хонандагон дар руҳияи эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва ё ҳулку одоби ҳамида низ даст хоҳад дод.

Чунонки дар боло таъкид намудем, дар синфи 9, тибқи талаби барномаи забони тоҷикии соли 2006, таълими ҳелҳои ҷумлаи пайрав бо омӯзиши ҷумлаи пайрави пурқунанда оғоз меёбад. Дар ин бобат низ аз осори пандомези классикон, баҳусус, осори манзуми онҳо дарёфт ва интиҳоб намунаи чунин нави ҷумлаҳои пайрав бештар имконпазир аст.

Таълими ин мавзӯ, тибқи тартиби маводди назариявӣ амалии дар китоби дарсӣ додашуда, бо усули дедуксия пешниҳод шудааст. Аз ин рӯ, омӯзгорон низ аз рӯи чунин пешниҳод амал намуда, пас аз диққати аҳли синфро ба ғаҳмидани мавзӯ омода кардан ин тавр бояд афзоянд:

а) ҷумлаи пайрави пурқунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бар эзоҳи хабарӣ сарҷумла омада, онро пурра мекунад.

б) он, яъне ҷумлаи пайрави пурқунанда, ба саволҳои чӣ?, аз чӣ?, чиро?, ба чӣ?, бо чӣ? аз кӣ?, аз чӣ? ҷавоб мешавад. Ин гуна хосиятҳои ҷумлаи пайрави пурқунандаро метавон тавассути таҳлили мисолҳои зерин ба исбот расонд:

1. Ҳар кӣ илм бештар дорад, ўро бузург доред [203, 96].

2. Шунидам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси бурроғу теғи кӯҳан [203, 44].

Вай, яъне ҷумлаи пайрави пурқунанда, бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пурқунандаи сарҷумла омадаанд: Аҳд набастан аз он беҳ, ки бандию напой. (Саъдӣ) [203, 147].

Ҷумлаи пайрави пурқунанда, одатан, хабарҳои феълии сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Чунончи:

Чунон дон, ки бешарму бисёрғӯй

Наёбад ба назди касе обрӯй (Фирдавсӣ) [196, 22].

Чумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ, одатан, ду ҷойи муқаррарӣ дорад, ки дар ҳар ду маврид он аз сарчумла бо аломати вергул ҷудо карда мешавад. Чунончи, мавридҳои омадани он:

1. Пас аз сарчумла:

Шунидам, ки бошад забони сухан

Чу алмоси бурро ну теғи куҳан [203:44].

2. Пеш аз сарчумла:

Ҳар чӣ аз эшон бар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам. (Саъдӣ) [203, 65].

Мо ин ҷо барои исботи ҳамаи вижагиҳои чумлаи пайрави пуркунанда, ки дар китоби дарсӣ баён шудааст, намунаи мисолҳоро танҳо аз осори классикон овардем. Вале бояд таъкид намуд, ки дар китоби дарсӣ низ дар байни мисолҳои пешниҳодшуда оид ба чумлаи пайрави пуркунанда ду чумла аз андарзҳои классикон пешниҳод шудаанд: 1. Ҳукамо гуфтаанд, ки эътимод бар дӯсти ноозмуда набояд кард (Самандархоҷаи Тирмизӣ). 2. Шунидам, ки бар мурғу мӯру дадан, Шавад танг рӯзӣ ба феъли бадан. (Саъдӣ) [95, 49].

Хулоса, зарур аст, ки дар радифи он ҳама маълумоти назариявӣ, ки бо овардани мисолҳо аз осори классикон оид ба хусусиятҳои чумлаи пайрави пуркунанда дода мешавад, ба ҷанбаи тарбиявӣ ахлоқии намунаҳои овардашуда низ бояд таваҷҷӯҳ зоҳир шавад, то ки дар ин раванд, дарс ҳамчун шакли муташаккил, барои ба ҷараёни ягона табдил додани кори таълим ва тарбия равона карда шавад

Ба таълими чумлаи пайрави муайянкунанда дар нашри соли 2018 – и китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи IX 7 машқ дода шудааст, ки, аз чумла, дар машқи 77 [95, 47] намунаҳо аз осори классикон – Низомӣ, Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаасту мавзӯҳои панду ахлоқиро фаро гирифтаанд. Талаботи он машқ чунин аст: **«Байтҳои зеринро бо диққат ва ифоданок хонда, чумлаҳои пайрави муайянкунандаро ҷудо кунед ва гӯед, ки онҳо кадом аъзои сарчумларо эзоҳ додаанд»** [95, 47]. Яъне талаби ин машқ хонандагонро

водор мекунад, ки супориши онро шифоҳӣ ба ҷо оранд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор низ аз хонандагон хоҳиш мекунад, ки байтҳоро, аввал, ифоданок ва бо диққат кироат намоянд. Сипас, зимни така ба он маълумоте, ки дар оғози дарс барояшон дар бораи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дода шуда буд, аз тариқи саволгузорӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, инчунин, воситаҳои алоқаро ҳам дар он мисолҳо (байтҳо) муайян кунанд. Масалан, дар байти зерини Низомии Ганҷавӣ:

Қавле, ки дар ӯ вафо набинам,

Аз чун ту касе раво набинам.

Сарҷумлаи байт: «Қавле аз чун ту касе раво набинам» буда, ҷумлаи пайрави он «дар ӯ вафо набинам» мебошад. Он – ҷумлаи пайрав - бо сарҷумла тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд шудааст. Ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мазкур мубтадои сарҷумларо, ки бо исм ифода ёфтааст, эзоҳ додааст. Дар чунин маврид ба ҷумлаи пайрав бо саволи **кадом қавл?** мебояд мурочиат кард, ки ҷавоби ин савол чунин мешавад: **Қавле ки дар ӯ вафо набошад.**

Байтҳои дигар, ки аз Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаанд, асосан, ба навъи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба иртибот дошта, таҳлилалашон, ё худ шарҳалашон барои хонандагон, ки ҳанӯз ин мавзӯро барояшон таълим дода нашудааст, мушкилӣ эҷод мекунад. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки ин нуктаро ҳудаш ба уҳда гирад. Инак, он байтҳо:

Холе ба рухат бизан, ки беҳол

Чашмест, ки мардумак надорад (Ҷомӣ).

Забонамро ҳаё чун мавҷи гавҳар лол кард, охир,

Зи занцире, ки дар об аст, шеван барнамеояд (Бедил).

Дар ин бобат шарҳи муаллим бояд ин тавр бошад: Ҳар кадоми ин ду байт аз се ҷумлаи сода ташаккул ёфта, дар ҷумлаи аввал ифодаи **мардумак надорад** бар эзоҳи мубтадои ҷумлаи дувум, ки исм (чашм) аст, омадаасту дар байти дувум таркиби **дар об аст** ҳамчун ҷумлаи пайрав бар эзоҳи пуркунандаи ҷумлаи дувум, ки бо исму пешоянд (зи занцире) ифода ёфтааст, омадааст.

Инчунин, бояд тазаккур дод, ки ҳангоми таълими мавзуи мавриди баҳс (ҷумлаи пайрави муайянкунанда) аз ҷанни адабиёт таълими рӯзгору осори Убайди Зоконӣ низ оғоз мегардад, ки аз осори ӯ низ овардани намунаҳо басо ҷолиб мебуд. Бахусус, овардан ва таҳлили байти зерин аз осори ин адиб барои хонандагон басо мондагон хоҳад буд:

Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,

Хуррам диле, ки дар талаби мулк мол нест[206, 34].

Байт ғавқ низ барои дар амал ғаҳмонидан сохтори ҷумлаи пайрави муайянкунанда намунаи хуб буда, ҳар як мисраъ як ҷумлаи мураккаби тобеъ аст ва ҷумлаҳои пайраваш ба сарҷумлаҳои худ: «Хуш хотире» ва «Хуррам диле» тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд гардидаанд. Аз сарҷумлаҳо («Хуш хотире», «Хуррам диле») ба ҷумлаҳои пайрав саволи «кадом хотир?» ё «кадом дил?» бармеояд. Муҳим аст таъкид гардад, ки бо тақозои вазни шеър аз хабари сарҷумлаҳо (хуш аст, хуррам аст) бандаки хабарии **аст** ҳазф гардидааст, аммо ин маънии байтро ҳалалдор накардааст. Яъне муъҷазбаёнӣ яке аз талаботҳо дар назм маҳсуб меёбад.

Инак, нуктаи охирро таъкид намуда, омӯзгор байтро дар шакли мансур пешниҳод ва маънидод мекунад: Шоир дар ин байт таъкид кардааст, ки «Хотири касе хуш аст, ки мансабу ҷоҳ ва ё мансаbero талаб намекунад ва дили касе хуррам аст, ки дар талаби молу мулк набошад». Дар ҳақиқат, касеро, ки дар вучудаш мансабхоҳӣ ва молумулкхоҳӣ реша давонда бошад, ҳеҷ кас эҳтиром намекунад.

Дар асл, шарҳи лафзии ин қабил байтҳо зарурат надорад. Чунки мазмунашонро ҳар як шахси андаке қобилияти маънифаҳмӣ дошта, аз ҷумла, хонандагон дарк ва ҳулосабарорӣ карда метавонанд. Аниқаш, аҳаммияти тарбиявии ҷунин абётро ҳам.

Умуман, аз мушоҳидаи маводди китобҳои дарсии забони тоҷикӣ дар иртибот ба таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол дар қиёс бо маводди таълимии китоби дарсии адабиёти тоҷик дақиқ намудем, ки дар рӯзҳои таълими ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дар раванди дарсҳои адабиёти тоҷик, бахусус, дар

рӯзҳои таълими ҳаёт ва фаъолияти эҷодии адибони муосир: Ибни Ямини Фарюмадӣ, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёваддини Нахшабӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳам мувофиқ меомадааст. Аз ин рӯ, барои шарҳи исботи масоили ҷумлаҳои пайрави ҳол осори ин адибон маводди басо мувофиқу арзанда маҳсуб хоҳад ёфт. Масалан, дар ин китобҳо ҳикояи Муҳаммад Авфӣ бо номи «Панди Аристотелис ба фарзанд» (дар саҳ. 124 – 125) оварда шудааст, ки аз он ба мо дарёфт намудани чанд ҷумлаи пайрави ҳоли шарту ҳоли мақсад даст дод. Чунончи:

1. Агар сад кӯҳ бояд канд фӯлод,

Забун бошад ба дасти одамизод.

2. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда. Пас, илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ.

Чунонки мушоҳида мекунем, ду мисоли аввалро барои шарҳи ҷумлаи пайрави шарт ва мисоли севумро бобати шарҳи ҷумлаи пайрави мақсад истифода бурдан бамаврид аст.

Ҳамчунин, чиҳати интиҳоби мисолҳо доир ба таълими ҷумлаҳои пайрави ҳол, аз ҷумла, барои дарёфти ҷумлаҳои пайрави шарт ва сабабу мақсад, мо ба маснавии «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ низ рӯ овардем. Чунки аз ин асар интиҳоби мисолҳои ҳам ба мавзӯ ва ҳам ба нияту мақсади омӯзгор мувофиқ, ки ҳам барои истифода дар чараёни таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, аз ҷумла, доир ба ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав мусоидат намоянду аз ягон чиҳат ҷанбаи тарбиявӣ ҳам дошта бошанд, бештар имконпазир аст. Ҳамзамон, бояд таъкид намуд, ки дар «Ҳафт авранг» андарзҳои ҳикматомез, хусусан, дар достони «Ҳирадномаи Искандарӣ» дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи дорои ҷумлаҳои пайрави шарт буда бештар ҷашмрасанд. Чунончи:

1 Агар ёбӣ огоҳӣ аз айби кас,

Ба ҳар кас аз он барнаёвар нафас [197, 291].

2. Чу кирдори носеҳ бувад нописанд,

Насиҳат кай афтад зи вай судманд [197, 262].

3. Чу нодон зи доно кунад саркашӣ,

Набинад зи даврони гетӣ х(в)ашӣ [197, 250].

4. Чу шоҳ аз раият бувад комхоҳ,

Гадо бошад, андар ҳақиқат, на шоҳ [197, 259].

Дар ин ҷаҳор байт муаллим аз тариқи саволгузорӣ, то ки мисраъҳои аввали ҳар як байтро ба ҳайси ҷумлаҳои пайрави шарт муаррифӣ намояд, бояд раванди баёни худро ин тавр пайгирӣ намояд: –Ҳамаи ин ҷаҳор байт мазмунан дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи ҷумлаҳои пайравашон шарт офарида шудаанд. Дар ин байтҳо, чунонки шумо аз рӯи ҷойи омадани пайвандакҳо (агар, чу) дарк менамояд, мисраъҳои якум, ки ҳамин пайвандакҳо дар аввали онҳо истифода шудаанд, ба ҷумлаҳои пайрави шарт мансуб буда, он ҳар ҷаҳор мисраъҳои баъдина, ё худ дувум сарҷумла махсуб меёбанд.

Яъне, муаллим бояд тариқи саволгузорӣ аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав исбот кунад, ки ҷумлаҳои мазкур ҷумлаҳои пайрави шартанд. Яке аз нишонаҳои он ба ин нукта мавҷудияти пайвандакҳои **агар, гар, чу (чу ба маънои агар)** мебошад, ки ин нукта дар назм бештар мушоҳида мегардад.

Албатта, чун дар наср дар назм дарҳол муайян кардани сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба осонӣ даст намедихад. Аз ин лиҳоз, барои пеш наомадани чунин душворӣ омӯзгоронро лозим аст, ки тибқи пешниҳодоти дар саҳифаҳои пеш омада ин байтҳоро ба наср баргардонанд. Масалан, он байтҳоро метавон дар қолабҳои зерин ба наср баргардонд:

Байти якум: Агар аз айби касе огоҳӣ дошта бошӣ, (ту) онро (он айбро) ба ҳар кас мағӯй.

Байти дуюм: Агар шахси носеҳ (насиҳатгӯй) ҳудаш кирдори нописанд дошта бошад, насихатҳои ӯ ба касе судманд (фоидаовар) намешавад.

Байти сеюм: Агар одами нодон ба гапҳои шахси доно гӯш наандозад, ӯ дар ҳаёт рӯзи некро намебинад.

Байти чорум: Агар шоҳ аз раият (халқ) ба фоидаи худ чизеро талаб намояд, дар ҳақиқат, ӯ на шоҳ, балки гадо аст.

Инак, чун байтҳои мазкур бо иштироки хонандагон ба наср баргардонидани мешаванд ва шакли матлуби онҳо пайдо мешавад, муаллим метавонад мухтасар

чунин афзояд: Чунонки мушоҳида намудед, ин чаҳор байт ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мансубанду ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҳар яки онҳо аз рӯи маъно ба ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт иртибот доранд. Зеро ҳамаи ин ҷумлаҳои пайрав ба саволи **ба кадом шарт?** ҷавоб мешаванд.

Ҳамин тавр, аснои таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрав истифода намудани осори пандомези классикон ба сатҳи тарбия, забондонӣ ва фарҳанги нутқ, эҳтиром ба забон, таърих ва фарҳанг, ифтихори миллӣ доштан аз адабиёти оламгир, ниҳоят, дар ҷодаи ба худшиносиву ҳудогоҳӣ расидани хонандагон нақши мондагор мегузоранд. Аз ин лиҳоз, ба омӯзгорон маслиҳат дода мешавад, ки дар фаъолияти омӯзгориашон он ҳама таблиғоти дар боло омадари ҳамрадифи доимии касби худ қабул намоянд.

Таълими мавзуи «Ҷумлаи мураккаби омехта» низ аз ҷумлаи масоили душвортарини синтаксис дар синфи IX ба шумор меравад. «Соҳт ва банду бастии ин ҳиссаи грамматикӣ доманадор буда, дар таркиби он миқдори ҷумлаҳои сода ва воситаҳои алоқа ҳам зиёда ба назар мерасанд. Аз ин ҷост, ки муаллимон ҳангоми таълими ин мавзӯ ҳам рӯ ба мушкилӣ мешаванду теъдоди зиёди талабагон низ хусусиятҳои асосӣ ва соҳту навъҳои гуногуни чунин гурӯҳи ҷумлаҳоро ба таври бояду шояд аз худ карда наметавонанд» [160, 17].

Аммо, тибқи талаби барномаи фанни забони тоҷикӣ, перомуни таълими ҷумлаи мураккаби омехта дар доираи фасли 5 – ум, ки «Ҷумлаи мураккаби тобеъ» унвон дорад, доир ба ин мавзӯ танҳо маълумоти умумию мухтасар додан пешниҳод карда шудаасту бас. Аз ин рӯ, омӯзгорон имкон доранд, ки барои таълими мавзуи мазкур ҳамагӣ як соат ҷудо намоянд. Аз ин хотир, то ки дар доираи ҳамин як соат ба хонандагон дар бораи ин навъи ҷумлаҳои мураккаб маълумоти андаке қонеъкунанда баррасӣ карда шавад, лозим аст, ки дар таълими мавзуи номбаршуда аз усулҳои ҷадиди таълим самаранок истифода бурда шавад. Муҳим аст, ки хонандагон, пеш аз ҳама, сабаби чунин (ҷумлаи мураккаби омехта) унвон гирифтани ин навъи ҷумлаи мураккабро дарк намоянду аз намудҳои дигари ҷумлаҳо фарқ карда тавонанд ва дар нутқи хаттиву даҳонии хеш моҳирона истифода баранд. Бо ин мақсад, лозим аст, ки

ин мавзуъ низ бо усули муаммогузорӣ таълим дода шавад. Дар ин бобат, ба хонандагон, пеш аз ҳама, маънои луғавии вожаи «омехта», ки (якҷоя кардан, ҳамгиро кардан аст) шарҳ дода шуда, сипас, диққати онҳо ба тарзи алоқаи ҷумлаҳои содаи таркиби чунин ҷумлаи мураккаб, яъне ҷумлаи мураккаби омехта, ҷалб карда мешавад. Баъдан, омӯзгор бо мақсади санҷидани дониши пешакии хонандагон аз онҳо талаб кунад, ки тарзи ба ҳам алоқаманд шудани ҷумлаҳоро, ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба хотир оранд. Албатта, доир ба ин талаб хонандагон чунин таъкид мекунанд: Алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо роҳи пайвасткунӣ ба вучуд омада, онҳоро пайвандакҳои пайвасткунанда ба ҳам пайваст (алоқаманд) менамоянд. Вале алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегиранд, ки дар ин ҳолат як ҷумлаи сода ба ҷумлаи содаи дигар ба воситаи ин ё он пайвандаки тобеъкунанда, масалан, бо пайвандакҳои **ки, чунки, зеро, вақте ки, агар** ва ғ. ба вучуд меояд.

Сипас, омӯзгор идомаи суҳбатро ба ихтиёри худ гирифта, бояд ин тавр афзояд:

– Шумо, дарвоқеъ, дуруст гуфтед, ки дар ҷумлаи мураккаби пайваст алоқаи ҷумлаҳои сода бо роҳи пайвасткуниву дар ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи ҷумлаҳои содаи таркибашон бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аз ин ваҷҳ, аввалан, бояд донед, ки ҷумлаи мураккаби омехта ҷумлае мебошад, ки ҷумлаҳои содаи таркибаш на камтар аз сето мебошанд. Дар ин ҳолат, дар таркиби чунин ҷумлаҳо, алоқаи ҷумлаҳои сода бо ду роҳ: ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аниқтараш, фарз кардем, агар ҷумлаи содаи якум бо ҷумлаи содаи дуюм бо пайвандаки пайвасткунанда сурат гирад, он гоҳ алоқаи ҷумлаи содаи дувум бо ҷумлаи содаи севум бо пайвандаки тобеъкунанда сурат мегирад. Яъне маҳз, ҳамин гуна ҷумлаи мураккабро, ки дар онҳо алоқаи ҷумлаҳои сода ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо усули тобеъкунӣ сурат гирифтааст, **ҷумлаи мураккаби омехта** меноманд.

Пас аз шарҳи охир, то ки мафҳум ва навъи ҷумлаи мураккаби омехта барои хонандагон боз ҳам дақиқтар фаҳмову дастрас гардад, зарур аст, ки мисолҳои боварибахш аз осори суханварони варзида пешниҳод карда шавад.

Дар ин бобат, то ки дар дарс сарфаи вақт риоя карда шавад, омӯзгор ҷумлаҳоро бояд пешакӣ ё дар таблитса омода созад ва ё тавассути доскаи электронӣ намоиш диҳад.

Байти зерин низ, ки аз ашъори устод Рӯдакӣ баргузида шудааст, ба ҷумлаи мураккаби омехта мансуб аст. Он аз се ҷумлаи сода иборат буда, байни ҷумлаи якуму дуввум алоқаи тобеъ ва байни ҷумлаҳои содаи дувуму севум мавҷуд будани алоқаи пайваст баръало эҳсос карда мешавад. Яъне ин байтро метавон ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта мансуб донист.

Он киро донам, ки ӯям душман аст

В-аз равони пок бадхоҳи ман аст,

Ҳам ба ҳар гаҳ дӯстӣ ҷуям-ш ман,

Ҳам сухан б-охистагӣ гуям-ш ман (Рӯдакӣ) [194, 161].

Барои он ки сохтори ҷумла дар назари хонандагон аёнтару шакли марғуби он дастрас гардад, порчаи манзуми мазкурро ба шакли мансур пешниҳод кардан мақсаднок аст: Касеро(шахсеро) донам, ки ӯ душмани ману бадхоҳи ман аст, ҳам ҳар гаҳ бо ӯ дӯстӣ меҷуям ва ҳам суханамро санҷида мегуям. Пас, ба ҷумлаи мураккаби омехта мансуб будани он ҷойи шубҳа ҳам наместонад.

Омӯзгор метавонад боз чанд ҷумла ба ҳайси намуна оварад, ки ҳуди хонандагон мустақилона таҳлил намуда, ҷумлаҳои мураккаби омехта будани онҳоро (шояд андаке бо кумаки муаллим бошад) муайян намоянд. Чунончи:

1. Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеҷ касро аз ҳеҷ кас шарм набошад, низоми ҷаҳон ҳалал пазирад ва масолеҳи ҳалоиқ аз якдигар фурӯ резад (Кошифӣ), [209, 129].

2. Қуввати раъй он аст, ки дахли фардо имрӯз бикорад ва кори имрӯза ба фардо нагузорад (Саъдӣ), [203, 339].

3. Аз ҳосили дунё ба чуз ном наместонад ва бадбахт касест, ки аз ӯ ин ҳам наместонад (Саъдӣ), [203, 339].

4. Агар чаври шикам набудӣ, ҳеҷ мурғе дар доми сайёд наҷфтодӣ, балки сайёд худ дом наниҳодӣ (Саъдӣ) [203, 426].

5. Мардӣ на ин аст, ки ҳамла оварад, балки мардӣ он аст, ки дар вақти ҳашм худро ба ҷой бидорад ва пой аз ҳадди инсоф берун наниҳад (Саъдӣ) [203, 142].

6. Озори дили заифон сахл нагиред, ки мӯрон бо иттифок шеърӣ жаёнро очиз гардонанд ва пашшаи бисёр пили дамнро аз пой дарорад (Саъдӣ) [203, 142].

Хуллас, дар раванди таълими мавзӯҳои таркибии барномаи забони тоҷикӣ синфи 8-9 марбут ба омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ истифода аз методҳои фаъоли таълим дар ҳамаи равандҳои дарс: баёни мавзӯи нав, мустақкамкунии мавзӯ, ниҳоят, дар доираи дарсҳои такрор, вале бештар зимни интиҳоби матну порчаҳо ва байтҳои ҷудогона зиёда аз осори мондагори классикон тавсия дода мешавад, ки дар раванди баррасии ин ҳама донишҳои наҳвии хонандагон ва хусусиятҳои ахлоқиву тарбиявии онҳо бештар ташаккул ёфта, зиёда аз ин, дар доираи рушди ё худ инкишофи нутқи мураттаби онҳо низ саҳми арзанда хоҳанд гузошт.

Хулосаи боби дуюм

Ҳамин тавр, дар ду фасли боби дувум қорҳои таълимию методиро барои инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб дар заминаи осори пандомези классикон пешниҳод намуда, ба хулосаҳои зерин расидем:

1. Қорбасти осори пандомези классикон фаъолияти фикрӣ ва суҳанварии хонандагонро ташаккул дода, шавқу рағбати онҳоро ба дарсҳои забони тоҷикӣ тақвият мебахшад.

2. Ғановати захираи луғавӣ ва инкишофи нутқи мураттаб таъмин мегардад.

3. Дар истифодаи қолабҳои нахвӣ дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ хонандагон ба малакаву маҳорати баланд соҳиб мегарданд.

4. Шинохт, идрок ва тафсири байтҳо аз осори бузургон тақвият ёфта, ба фасоҳат, балоғат ва салосати нутқи хонандагон мусоидат мекунад.

5. Технология ва амсилаи (модел) пешниҳодгардида, ки ба истифодаи осори пандомези классикон асос меёбад, ба натиҷаҳои таълим таъсири мусбат расонида метавонад.

6. Таълими ҳамгирои фанни забон ва адабиёти тоҷик боиси ҳалли пурсамари омӯзиши масоили нахви забони тоҷикӣ ва рушди неруи баланди эҷодӣ ва зеҳнии муҳассилин мегардад.

БОБИ 3. КОРҲОИ ОЗМОИШИЮ ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ИСТИФОДАИ ОСОРИ АДИБОНИ КЛАССИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН

3.1. Озмоиши таълимӣ-методи истифодаи осори адибони классикии тоҷик дар таълими инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9

Озмоиши таълимӣ-методӣ ҳамчун яке аз марҳилаҳои муҳимми таҳқиқоти педагогӣ, имкон фароҳам овард, ки дурустӣ, асоснокӣ ва самаранокии фарзияи илмӣ, модели пешниҳодшуда, низоми машқу супоришҳо ва тавсияҳои методӣ дар шароити воқеии раванди таълим мавриди санҷиш қарор дода шавад. Дар доираи таҳқиқоти мазкур озмоиши таълимӣ ба муайян намудани имкониятҳои истифодаи осори адибони классикии тоҷик дар таълими синтаксиси забони тоҷикӣ ва инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8–9 равона гардид.

Дар ин фасл натиҷаҳои таълими озмоишию таҷрибавӣ баррасӣ мегарданд, ки вазифаи он таҳлил ва тасдиқи фарзияи пешниҳодгардида мебошад. Барои муайян кардани дурустии он (фарзия) дар доираи истифода аз маводди аз осори классикон интихобшуда дар таълими синтаксис мо озмоиши педагогӣ гузаронидем, ки дар он 193 нафар хонандагони синфҳои болоӣ (аз синфҳои 8 – 98 нафар, аз синфи 9-95 нафар) – и гимназияи №2, мактаби таҳсилоти миёнаи умумии №12, №24 ва ноҳияи Б.Ғафуров, инчунин, аз МТМУ– и № 6 шаҳри Хучанд иштирок доштанд.

Бо фарогирии хонандагони синфи 8 дар соли хониши 2020-2021 ва дар соли хониши 2021-2022 дар байни хонандагони синфи 9 дарсҳои озмоишӣ – санҷишӣ дар иртибот ба омӯзиши ибора ва ҷумлаҳои дар синфи 8 ва таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 гузаронида шуд, ки дар раванди таъсиси ин ҳама 16 нафар омӯзгорон бевосита ба таъсис додани дарсҳои таҷрибавӣ саҳм гузоштанду дар байни 42 нафар муаллимони забон ва адабиёти тоҷик анкетаҳои таъсис дода шуд.

Зарурати баргузори чунин озмоиш аз он бармеояд, ки дар амалияи таълими забони тоҷикӣ матнҳои классикӣ бештар ҳамчун маводи ёрирасон барои пайдо кардани ин ё он воҳиди грамматикӣ, аз ҷумла кардани байт, муайян

намудани аъзои ҷумла ё гузоштани аломатҳои китобат истифода мешаванд. Дар чунин тарзи кор имкониятҳои фароҳи забонӣ, маъноӣ, услубӣ, ахлоқӣ ва коммуникативии осори классикон пурра мавриди истифода қарор намегиранд. Аз ин рӯ, вазифаи асосии озмоиш аз санҷидани чунин равиши таълим аз он иборат буд, ки дар он матни классикӣ на танҳо ҳамчун намунаи сохтори синтаксисӣ, балки ҳамчун заминаи дарки мазмун, таҳлили муносибатҳои маъноӣ, баёни фикр, муҳокима, бозгӯӣ, тағйир, таҳрир ва эҷоди матни мустақил истифода гардад.

Ҳадафи асосии озмоиш аз санҷидани таъсири истифодаи мақсаднок, бонизом ва аз ҷиҳати методӣ асосноки осори классикон барои азхудкунии самараноки мавзӯҳои мансуб ба омӯзиши синтаксис, ташаккули салоҳияти забонӣ ва коммуникативӣ, ғанӣ гардидани захираи луғавӣ ва инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон иборат буд. Барои расидан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин гузошта шуданд: ошкор намудани сатҳи ибтидоии дониш ва малакаҳои синтаксисии хонандагон; муайян кардани қобилияти онҳо дар идроки мазмуну муҳтавои матн, ҷудо намудани фикри асосӣ, пайдарпай баён кардани мазмун ва таҳияи матни мустақил; санҷидани таъсири матнҳои классикӣ ба азхудкунии ҷумлаҳои сода ва мураккаб; таҳияи низоми машқҳои таҳлилӣ, тағйирдиҳӣ, муқоиса ва эҷод; татбиқи марҳилавии модели таълимӣ; муқоисаи натиҷаҳои гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ; ҷамъбасти натиҷаҳо ва таҳияи тавсияҳои методӣ барои омӯзгорон.

Бо ин мақсад дарсҳо мушоҳида карда шуданд, нақшаҳои тақвимӣ ва тавзеҳӣ, китобҳои дарсӣ, дафтарҳои хонандагон ва корҳои хаттии онҳо таҳлил гардиданд. Ҳамчунин бо омӯзгорон суҳбат ва пурсиш гузаронида шуда, муносибати онҳо ба истифодаи матнҳои классикӣ, мушкилоти интиҳоби матн, хусусиятҳои шарҳи калимаҳои душворфаҳм ва роҳҳои пайвастанӣ таҳлили грамматикӣ бо инкишофи нутқи муайян карда шуд. Натиҷаҳои мушоҳида нишон доданд, ки қисми зиёди омӯзгорон аҳамияти осори классиконро дар таълими забон эътироф менамоянд, аммо дар амал истифодаи ин мавод бештар бо хондани матн, ёфтани аъзои ҷумла, муайян кардани навъи ҷумла ва гузоштани

аломатҳои китобат маҳдуд мегардад. Машқи марбут ба шарҳи маъно, таҳрири матн, тағйири сохтор, идомаи фикр, муқоисаи шаклҳои гуногуни баён ва навиштани матни мустақил нисбатан кам истифода мешаванд.

Инкишофи нутқи хонандагон ҳадафи марказии омӯзиши забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад. Дарҷаи инкишофи нутқи нишондиҳандаи сатҳи ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва фарҳангу маънавиёти хонанда аст. Нутқи равшан мураттаб гувоҳи он аст, ки хонанда на танҳо қоидаҳоро азбар кардааст, балки тавонистааст онҳоро дар баёни андеша татбиқ намояд.

Таҳқиқоти методистону омӯзгорони соҳибтаҷриба нишон медиҳанд, ки бисёре аз хонандагон ҳангоми баёни фикр ба мушкилӣ рӯ ба рӯ мегарданд: онҳо дар интиҳоби вожаҳои муносиб, баёни пайдарҳами андеша ва асоснок намудани мавқеи худ душворӣ мекашанд. Ин ҳолат далолат бар он дорад, ки масъалаи инкишофи нутқ бояд дар маркази таваҷҷуҳи раванди таълим қарор гирад.

Инкишофи нутқи мураттаб раванди мураккаби ташаккули малакаҳои баёни мантиқӣ, интиҳоб ва қорбурди дурусти воситаҳои забонӣ, риояи меъёрҳои адабӣ ва фарҳанги гуфтор мебошад. Аз ин лиҳоз, таълими забон бояд ба муҳите табдил ёбад, ки дар он хонанда имкони гуфтан, баҳс кардан, хулоса баровардан ва андешаи худро ҳимоя намудан дошта бошад.

Дар ин раванд истифодаи осори пандуахлоқии классикон нақши муассир мебозанд. Онҳо на танҳо таркиби луғавии хонандаро ғановат мебахшанд, балки ўро ба баёни қутоҳ, равшан ва пурмазмун одат медиҳанд. Панду аңдарзҳо, ки таҷрибаи маънавии наслҳоро таҷассум менамоянд, намунаи равшани нутқи ҳикматомез ва мураттаб мебошанд. Таҳлили онҳо хонандаро ба андешаронӣ, муқоиса ва хулосабарорӣ раҳнамун месозад.

Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ аз омӯзгор талаб мекунад, ки «диққати хонандаро дар ҳар як синф ба нутқи шифоҳӣ ва хаттии гуногун бояд ҷалб кард» [7, 12]. Аз ин рӯй, инкишофи нутқи мураттаб, тарбияи малакаи ибораю ҷумласозӣ ва содаю равшан ифода кардани фикр аз вазифаҳои аввалиндарҷаи машғулиятҳои забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ ба

ҳисоб меравад. «Тамоми мавзӯҳои барномаи таълимӣ бояд барои инкишофи нутқи хаттиву шифоҳии онҳо, умуман барои тарбияи мутахассисони шоистаи замон, ки дар шароити ҷаҳонишавии арзишҳои илму техника дар тамоми ҷабҳаҳои хоҷагии халқ ҳисса гузошта тавонанд, равона гардад» [90, 241].

Ҳамин тариқ, инкишофи нутқ бояд меҳвари тамоми равандҳои таълимии забони тоҷикӣ қарор гирад. Танҳо дар сурате, ки хонанда тавонад фикри худро бо тартиби мантиқӣ, бо вожаҳои муносиб ва бо эҳтироми меъёрҳои забонӣ баён намояд, метавон гуфт, ки ҳадафи таълим амалӣ гардидааст.

Таҳлили натиҷаҳо нишон дод, ки қисми муайяни хонандагон қоидаҳои грамматикиро ба таври назариявӣ медонанд, вале ҳангоми истифодаи онҳо дар нутқи мустақил ба мушкилӣ рӯбарӯ мешаванд. Дар қорҳои хаттӣ такрори калима, номувофиқии шаклҳои грамматикӣ, кандашавии робитаи байни ҷумлаҳо, аз як фикр ба фикри дигар интиқол ёфтани истифодаи нодурусти пайвандҳо, норавшании ҳулоса ва камбудии китобатӣ ба назар расиданд. Ин ҳолат собит намуд, ки донишҷӯи қоидаи синтаксисӣ ҳанӯз маънои ташаккули малакаи истифодаи бошуурона ва коммуникативии онро надорад.

Барои арзёбии натиҷаҳои озмоиш чанд меъёр муайян карда шуд.

I. Меъёри забонӣ: дараҷаи донишҷӯи сохтори ҷумла, аъзоҳои ҷумла, муносибатҳои синтаксисӣ, навъҳои ҷумлаҳои сода ва мураккаб, воситаҳои алоқа ва аломатҳои китобатро дар бар мегирифт.

Мисолҳо:

Байтро хонед:

«Сухан гарчи бошад чу оби зулол,

Зи тақрор хезад ғубори малол».

1. Байтро ба ду қисми синтаксисӣ ҷудо намоед.
2. Сарҷумла ва ҷумлаи пайравро муайян кунед.
3. Ба ҷумлаи пайрав савол гузоред.
4. Воситаи алоқаи байни қисмҳои нишон диҳед.
5. Навъи ҷумлаи пайравро муайян намоед.

6. Сабаби гузоштани вергулро шарҳ диҳед.

7. Байтро ба шакли наср баргардонед.

Байтро хонед:

«Дар замини мардумон хона макун,

Кори худ кун, кори бегона накун».

1. Хабарҳои ҷумлаҳоро муайян кунед.

2. Шакли феълҳои «макун» ва «кун»-ро шарҳ диҳед.

3. Ҷумлаҳоро аз рӯи мақсади баён муайян намоед.

4. Мубтадои ифоданашударо барқарор кунед.

5. Байтро дар шакли ҷумлаи пайрави сабаб ба наср баргардонед.

II. Меъёри маъноӣ-мантиқӣ қобилияти муайян кардани мавзӯ ва ғояи асосӣ, чудо намудани маълумоти асосӣ аз иловагӣ, риояи пайдарҳамии фикр, робитаи сабабу натиҷа ва тартиби мантиқии баёнро нишон медод.

Байтҳоро хонед:

«Илму молу мансабу ҷоҳу қирон

Фитна омад дар кафи бадгавҳарон».

«Молу мансаб нокасе, к-орад ба даст,

Толиби расвоии хеш ӯ шудааст».

1. Мавзӯи умумии байтҳоро муайян кунед.

2. Ғояи асосии ҳар байтро дар як ҷумла нависед.

3. Муайян намоед, ки байти дуҷумла чӣ гуна мазмуни байти якумро идома медиҳад.

4. Калимаҳои «илм», «мол» ва «мансаб» дар дасти шахси неқ ва шахси бад чӣ натиҷа оварда метавонанд?

5. Аз мазмуни байтҳо хулосаи мантиқӣ бароред.

Машқи 2. Муайян кардани робитаи сабабу натиҷа

Байтро хонед:

«Гов агар воқиф зи қассобон будӣ,
Кай пайи эшон бад-он дӯккон шудӣ?»

1. Сабаби ба дӯкони қассобон рафтани говро аз нуқтаи назари мазмуни байт шарҳ диҳед.
2. Муайян кунед, ки надонистан чӣ натиҷа овардааст.
3. Байтро ба шакли ҷумлаи сабабию натиҷавӣ баргардонед.
4. Дар асоси байт як вазъияти монандро аз ҳаёти хонандагон мисол оред.
5. Андешаи «огоҳӣ инсонро аз хатар нигоҳ медорад»-ро бо мазмуни байт пайваст намоед.

III. Меъёри коммуникативӣ ба қобилияти ба назар гирифтани мақсади ифодашуда, вазъияти муошират ва интиҳоби воситаҳои муносиби забонӣ вобаста буд.

Байтро хонед:

«Дӯстии аблаҳ батар аз душманист,
Ў ба ҳар ҳила, ки донӣ, ронданист».

Дар мавзуи «Оё нияти нек ҳамеша натиҷаи нек меорад?» муҳокима гузаронед. Хонандагони гурӯҳи якум бояд андешаи байтро ҷонибдорӣ кунанд. Хонандагони гурӯҳи дуюм бояд шарҳ диҳанд, ки инсонро танҳо барои нодонӣ рад кардан ҳамеша дуруст нест. Ҳар гурӯҳ бояд мавқеъ, ду далел, як мисол ва хулосаи худро пешниҳод намояд.

IV. Меъёри луғавӣ-услубӣ дараҷаи ғановати захираи луғавӣ, истифодаи калимаҳои мувофиқ, ибораҳои рехта, муродифҳо, воситаҳои образнок ва мутобиқати услубии баёнро муайян менамуд.

Байтро хонед:

«Дар ҷаҳон ҳар чиз чизе ҷазб кард,
Гарм гармиро кашиду сард сард».

1. Калимаҳои муқобилмаъноӣ байтро муайян кунед.
2. Нақши тазоди «гарм — сард»-ро дар ифодаи ғоя шарҳ диҳед.

3. Ба калимаҳои «гарм» ва «сард» муродифҳои матнӣ пешниҳод кунед.
4. Бо истифода аз ҷуфтҳои муқобилмаъноӣ «нек — бад», «доно — нодон» ва «дӯст — душман» се ҷумлаи образнок созед.

V. Меъёри таҳияи матн - қобилияти эҷоди матни дорои муқаддима, қисмати асосӣ ва анҷом, нигоҳ доштани ягонагии мавзӯ, пайванди байни ҷумлаҳо ва ҳулосаи мантиқиро фаро мегирифт.

Байтҳоро хонед:

«Рав, касе ҷӯ, ки туро ӯ ҳаст дӯст,
Дӯст баҳри дӯст, лошак, хайрҷӯст».

«Дӯстии аблаҳ батар аз душманист,
Ӯ ба ҳар ҳила, ки донӣ, ронданист».

Дар мавзуи «Дӯсти ҳақиқӣ ва дӯсти нодон» матни муқоисавӣ нависед. Дар муқаддима мафҳуми дӯстиро шарҳ диҳед. Дар қисмати асосӣ нишонаҳои дӯсти ҳақиқӣ ва дӯсти нодонро муқоиса намоед. Дар анҷом меъёрҳои интиҳоби дӯстро ҷамъбаст кунед.

Ҳамин тавр, мувофиқи нишондиҳандаҳои мазкур сатҳи ташаккули дониш ва малакаҳои хонандагон муайян карда шуд. Хонандагони сатҳи баланд қоидаҳои синтаксисиро дуруст шарҳ дода, онҳоро дар матн мустақилона истифода бурданд, фикрро пайдарпай ва мантиқан саҳеҳ ифода карданд, ҷумлаҳои аз ҷиҳати сохт гуногун ва матни нисбатан мукамал эҷод намуданд.

Хонандагони сатҳи миёна қоидаҳои асосиро медонанд, вале ҳангоми таҳлили сохти мураккаби ҷумлаҳо, интиҳоби воситаҳои алоқа, таҳрири матн ва пайвастанӣ ҷумлаҳо ба ёрии омӯзгор ниёз доштанд. Дар сатҳи паст хонандагон дар муайян кардани асоси грамматикӣ, фарқ намудани ҷумлаҳои сода ва мураккаб, барқарор кардани робитаи байни ҷумлаҳо ва баёни пайдарпайи фикр мушкилӣ доштанд.

Марҳилаи ташаккулдиҳандаи озмоиш ба татбиқи модели пешниҳодгашта ва низоми машқу супоришҳо бахшида шуд. Дар ин марҳила барои ҳар мавзуи

синтаксис матнҳои мувофиқ аз осори адибони классикии тоҷик интихоб гардиданд. Мазмуну мундариҷа, мураббаии фикр, арзиши маърифатӣ тарбиявӣ, мутобиқати синнусолӣ, дараҷаи душвории забон, мавҷудияти сохторҳои зарурӣ синтаксисӣ, имкони шарҳу муҳокима ва қобилияти истифода дар нутқи хаттӣ ва шифохӣ ба назар гирифта шуданд. Матнҳо аз осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Носири Хусрав, Саъдии Шерозӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Сайиди Насафӣ ва дигар намояндагони адабиёти классикӣ интихоб гаштанд. Дар баробари матнҳои манзум, намунаи ҳикоятҳо, панду андарзҳо ва порчаҳои дорои муқола низ мавриди истифода қарор гирифтанд.

Қор бо матн дар амсилаи пешниҳодшуда аз чанд амали пайдарпай иборат буд. Шарҳи заминаи таърихӣ, фарҳангӣ ва маъноии матнро ба таври мухтасар шарҳ дода, калимаҳои душвор, шаклҳои кӯҳна ва ибораҳои нофаҳмо аз ҷониби омӯзгор сурат гирифт. Сипас, хонандагон матнро хонда, мавзӯ ва фикри асосиро муайян ва робитаи байни ҷумлаҳо ва қисмҳои онро муайян ва пас аз дарки мазмун таҳлили синтаксисӣ анҷом ёфт. Масалан, ҳангоми омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хонандагон на танҳо сарҷумла ва ҷумлаи пайравро ҷудо, балки шарҳи муносибати сабаб, шарт, замон ё муайянкунанда чӣ гуна ба ифодаи андеша хизмат кардааст.

Низомӣ машқҳои озмоишӣ чанд навъи асосиро дар бар мегирифт. Машқҳои мушоҳидавӣ ва таҳлилӣ ба пайдо кардани воҳидҳои синтаксисӣ, муайян намудани сохтор, муносибатҳои грамматикӣ ва вазифаи маъноӣ услубӣ онҳо равона шуданд. Аз қиёси машқҳо хонанда шакли гуногуни ифодаи фикр, масалан ҷумлаи сода ва мураккаб, нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда ё сохтори пайваст ва тобеъро дарк карданд. Машқҳои тағйир сохтори ҷумла тақмил ё ихтисори он, аз назм ба наср баргардонидан, таъдиди ҷумлаи сода ба мураккаб, иваз намудани воситаи алоқа ва барқарор кардани тартиби мантиқӣ ҷумлаҳоро дар бар гирифт. Машқҳои эҷодӣ ва коммуникативӣ ба шарҳи ҳикमत, идомаи ҳикоят, навиштани хулоса, таҳияи

нақша, бозгӯйии интихобии матн, баёни мавқеи шахсӣ ва офаридани матни мустақил равона гардид.

Дар дарсҳои озмоишӣ усулҳои ғаёл, аз ҷумла суҳбати проблемавӣ, таҳлили муштарақ, қори дунафара ва гурӯҳӣ, муҳокима, саволу супоришҳо, таҳрири дастаҷамъӣ, нақшофарӣ ва пешниҳоди эҷодӣ истифода шуд. Ин усулҳо муҳити ғаёлу коммуникативиро ба вуҷуд оварда, хонандаро аз иҷрокунандаи одии супориш ба иштирокчии мустақили раванди дарк ва баён табдил доданд. Дар қори гурӯҳӣ хонандагон қисмҳои матнро таҳлил намуда, натиҷаро ба ҳамсинфон пешниҳод ва дар таҳрири дастаҷамъӣ камбудии матнро ёфтанд. Роҳҳои беҳтар намудани онро асоснок сохта, дар муҳокимаи мазмуну муҳтавои матн муносибати худро ба рафтори қаҳрамон, андешаи адиб ё масъалаи тарбиявии матн баён намуданд.

Таҳқиқоти ба субут расонидашуда имкон медиҳад, ки мо фарзияи зеринро пешниҳод намоем:

1. Таълими мавзӯҳо агар дар асоси намунаҳо аз осори пандомези классикон ба роҳ монда шавад, омӯзиши забон самарабахш ва сатҳи забондониву инкишофи нутқи хонандагон ба маротиба меафзояд.

2. Таълими самарноки забони тоҷикӣ ба таври назаррас ба интихоби маводди забонӣ ҳам вобаста аст: яъне мазмун, арзиши маънавӣ ва сохтори матне, ки омӯзгор истифода мебарад, дар ташаккули нутқи мураттаб ва тафаккури хонанда нақши ҳалкунанда дорад.

3. Таҳлили ҳамаҷонибаи матн – аз ҷиҳати мавзӯ, ғоя, сохтор ва воситаҳои баён заминаи боэътимоди ташаккули фарҳанги нутқ ва тафаккури эҷодииро фароҳам месозад.

4. Истифодаи усулҳои ғаёли таълим зимни қор бо матн ба ташаккули салоҳияти хонандагон мусоидат менамояд.

5. Ҳамгироии ҳадафҳои таълимӣ ва тарбиявӣ дар қараёни омӯзиши матн имкон медиҳад, ки дар баробари инкишофи нутқ ва маҳорати суҳанварӣ тарбияи маънавиву ахлоқии хонандагон низ анҷом дода шавад.

Ҳадафи дарсҳои таҷрибавӣ – санҷиши натиҷаи таҳқиқот, ҳам дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам дар рафти озмоиши таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда), асосан, дар доираи маводди аз осори классикон баргузида муайян намудани сатҳи забондониву дараҷаи инкишофи нутқи мураттаби хонандагонӣ синфҳои 8 – 9 махсуб меёфт.

Дар марҳалаи аввал, яъне дар раванди таъсиси озмоиши муқарраркунӣ, бахусус, дар асоси пурсишнома (анкетаҳои муқарраркунӣ) вазифа гузошта шуда буд, ки, пеш аз ҳама, саҳми омӯзгорон оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ муайян карда шавад. Аз ин рӯ, дар раванди озмоиш барояшон чунин саволҳо пешниҳод гардида буд:

1. Муносибати шумо оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ чӣ гуна аст?

2. Аснои ҳалли матну мисолҳое, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ аз осори классикон оварда шудаанд, чӣ мушкилӣ пеш меояд?

3. Ба андешаи шумо, пеш аз ҳама, дар машқҳои китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ» пешниҳоди чӣ гуна матну мисолҳо бобати инкишофи нутқи мураттаби хонандагон мусоидат мекунад: аз адибони муосир ё аз осори классикон?

4. Барои расидан ба мақсадҳои тарбиявии дарси худ шумо маводди таълимиро бештар аз осори кадом адибон истифода мебаред: аз осори адибони муосир ё классик?

5. Луғатомӯзиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба роҳ мондан дар раванди осори кадом адибон бештар инконпазир аст: адибони муосир ва ё классик?

6. Ақидаи шумо дар бораи ташаккули нутқи муҳассилин зимни истифода аз осори классикӣ, бахусус, дар чараёни таълими синтаксис чӣ гуна аст?

7. Сатҳи маҳорату малакаи омӯзгоронро аснои баррасии мавзӯҳои марбут ба синтаксиси забони тоҷикӣ зимни истифода аз осори классикон чӣ гуна баҳо медиҳед?

8. Ба андешаи шумо, то чӣ андоза омӯзгорон дар дарсҳои забони тоҷикӣ аснои шарҳи масъалаҳои наҳвӣ бо истифода аз осори классикон ба ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявӣ доштани намунаҳо эътибор медиҳанд?

9. Оё ҳисси худшиносии хонандагонро ҳангоми таҳлили наҳвии осори манзум, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8 ва 9 ироа шудаанд, баланд бардоштан мумкин аст?

10. Бештар таваҷҷӯҳ зоҳир кардан ба мазмуни осори классиконро зимни омӯзиши ҷумлаҳои сода ва мураккаб шумо ҳам дуруст мешуморед?

Инак, натиҷаи ба саволҳои пешниҳодшуда ҷӣ гуна ҷавоб (мусбат ё манфӣ) додаи 42 нафар омӯзгоронро дар ҷадвали зерин меорем:

Ҷадвали 17.

Рақами саволҳо		
Ба саволи 1.	42 нафар	-
Ба саволи 2.	9 нафар	33 нафар
Ба саволи 3.	28 нафар.	14 нафар
Ба саволи 4.	42 нафар	-
Ба саволи 5.	42-нафар	-
Ба саволи 6.	42 нафар	-
Ба саволи 7.	30 нафар	12 нафар
Ба саволи 8.	12 нафар	30 нафар
Ба саволи 9.	9 нафар	33 нафар
Ба саволи 10.	42 нафар	-

Ҳамин тавр, аз натиҷаи анкета ё худ бозпурсӣ доир ба ҳамин 10 саволи пешниҳодшуда метавон нуктаҳои зеринро баррасӣ намуд:

1. Ҷавобҳои додаи омӯзгорон, асосан ба саволҳои 1, 4, 5 ва 6 (нигаред ба номгӯи саволҳои дар ҷадвал пешниҳодшуда) ҳамагӣ мусбат буда, дар маҷмӯъ, 100% - ро ташкил медиҳанд. Аммо ҳама ба саволи 8 – ум ҷавоби манфӣ додаанд, ки ин, дар маҷмӯъ, низ 100% - ро ташкил медиҳад.

2. Ба саволҳои 3 ва 7 аз 28 то 30 нафари онҳо ҷавоби мусбат доданд, ки ин теъдод 35 – 38 фоизро ташкил медиҳад.

3. Аммо дар ҷавоб ба саволҳои 8 ва 9 ҳамагӣ 9-12 нафар ризоияти худро изҳор кардаанд, ки аз теъдоди 42 нафар ин ба андозаи 20-30 фоиз баробар асту бас. Ва ё теъдоди омӯзгороне, ки ба ин савол муносибати манфии худро ибраз доштаанд аз 30 то 33 нафарро ташкил медиҳанд, ки ин баробар ба 70-80 фоиз аст, ки ин нукта минбаъд нигаронӣ карданро тақозо мекунад.

Бояд бо қаноатмандӣ таъкид намуд, ки бобати истифода аз осори классикон ва натиҷаҳои дилхоҳи он дар ҷодаи азхудкунии маводди наҳвӣ забони тоҷикӣ, рушди тафаккур ва, зиёда аз ин, дар бобати ташаккул ёфтани нутқи шифохиву таҳририи онҳо ҷавобҳо, ё худ ақидаи зиёда аз 90 Ҷоизаи омӯзгорон аз шумораи 42 нафар мусбат арзёбӣ шудааст.

Мебояд таъкид намуд, ки барои дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва даст овардани ҳадафҳо пешакӣ ба анҷом расонидани амалҳои зерин зарурат доштанд:

- интихоби намунаҳо аз осори пандомези классикон вобаста ба мавзӯҳои синтаксиси синфҳои 8 ва 9;
- омода кардани мавод барои гузаронидани озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам озмоиши таълимӣ;

Ниҳоят, пас аз таъсис додани ин ҳар ду намуди озмоиш ботаанӣ таҳлил ва ҷамъбасту хулосабарорӣ намудан дар мадди аввал меистод.

Ҳамчунин, мебояд таъкид сохт, ки дар раванди омодагӣ ба таъсиси озмунҳои мазкур ҳадафҳои зерин низ аз мадди назар дур намонда буд:

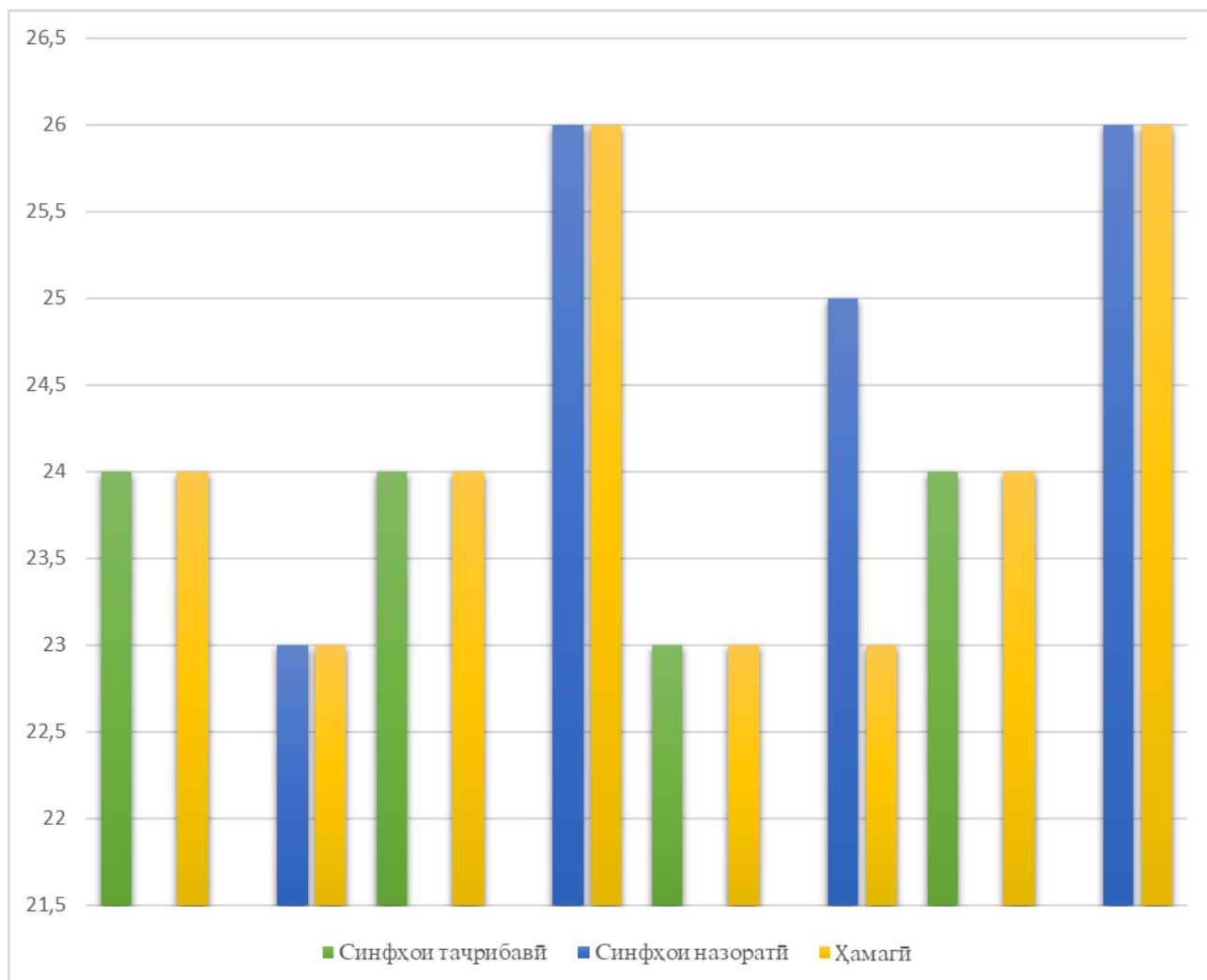
- мундариҷаи супоришҳо бояд қатъиян ба мақсадҳои мушаххаси дидактикии таълиму тарбия мутобиқат мекарданд;
- муҳтавои супоришҳо на фақат бояд самаранокии фаъолияти таълимию маърифатиро таъмин менамуданд, ҳамчунин, ба инкишофи нутқи хонандагон ҳам бояд тақдире меёфтанд.

Инак, мо, аввалан, дар зер дар ҷадвалҳои 18 ва 19 теъдоди хонандагони синфҳои 8 – 9 – ро, ки дар раванди ду намуди озмоиш (муқарраркунӣ ва таълимӣ) солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8 ва дар синфҳои 9 дар ҷаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, намоиш медиҳем.

Ҷадвали 18.

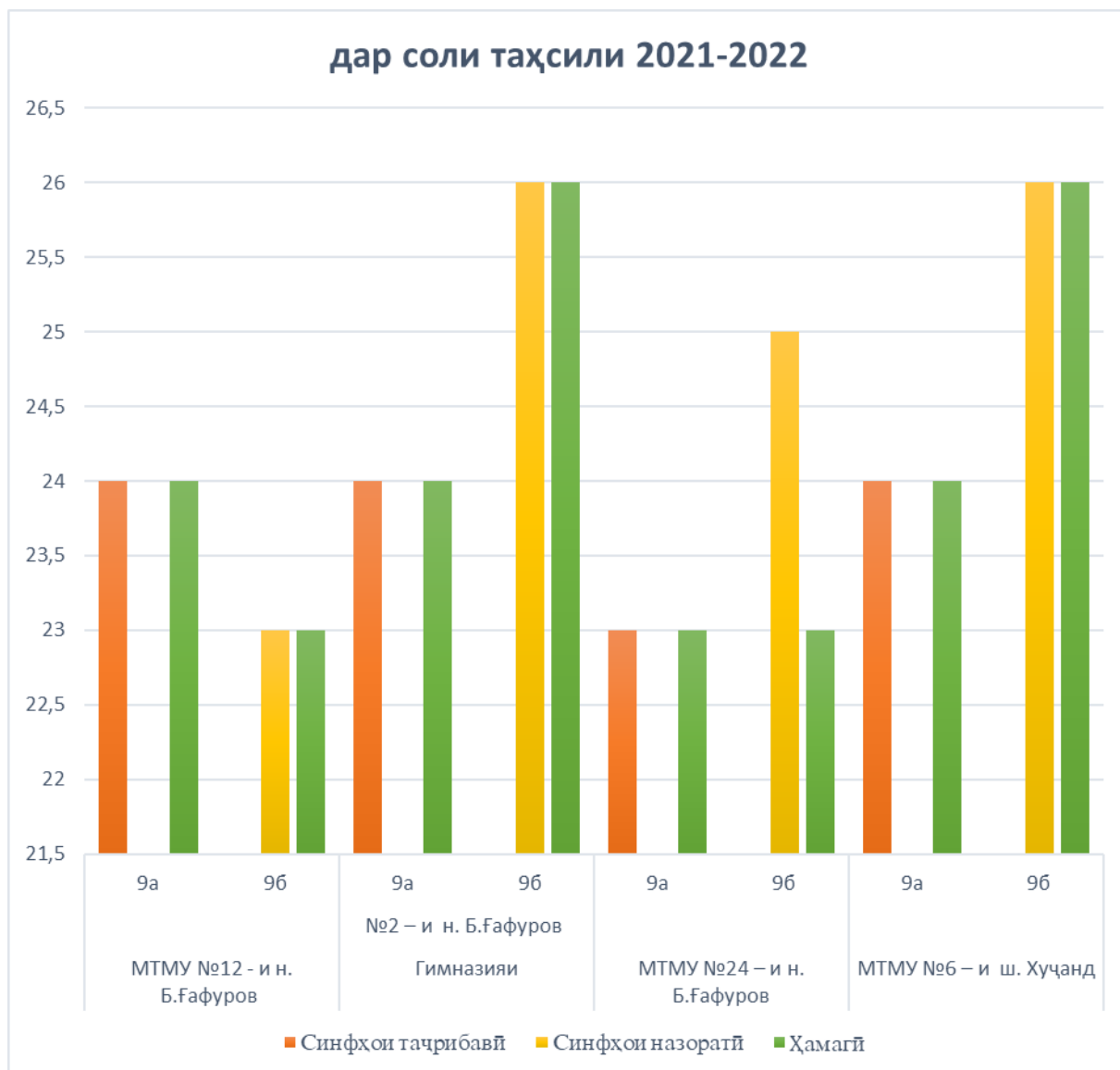
Дар соли таҳсили 2020 – 2021								
Номгуӣи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ-и №12-и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2-и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б. Ғафуров		МТМУ №6-и ш. Хучанд	
Синфҳо	8а	8б	8а	8б	8а	8б	8а	8б

Синфҳои озмоишӣ	21		25		22		30	
Синфҳои назоратӣ		23		27		25		32
Ҳамагӣ	21	23	25	27	22	25	30	32



Ҷадвали 19.

Дар соли таҳсили 2021 – 2022								
Номгуӣи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ №12 – и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2 – и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б.Ғафуров		МТМУ №6 – и ш. Хучанд	
Синфҳо	9а	9б	9а	9б	9а	9б	9а	9б
Синфҳои таҷрибавӣ	24		24		23		24	
Синфҳои назоратӣ		23		26		25		26
Ҳамагӣ	24	23	24	26	23	23	24	26



Чунонки аз муоинаи таблитсаҳо бармеояд, дар раванди он ду озмоиш, дар маҷмӯъ, 398 нафар хонандагон, аз ҷумла, аз хонандагони синфҳои VIII 205 нафар ва аз синфҳои IX 193 нафар хонандагон ширкат варзида буданд, ки ба ин қор 16 нафар омӯзгорон низ ба мо кӯмак расониданд.

Албатта, дар раванди озмоишҳои мазкур ду нукта: якум, муқаррар намудани сатҳи донишҳои хонандагони ҳар ду гурӯҳи синфҳо (синфҳои 8 ва 9) дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб ва дуюм, муайян намудани натиҷаи таҳқиқот дар самти ташаккули фарҳанги нутқ ва инкишофи нутқи мураттаби хонандагон бо истифода аз андарзҳои классикон.

Аз ин лиҳоз, санчиши донишҳои наҳвии хонандагон дар ҳар ду синф, асосан, дар доираи маводди осори классикон, ки бештар дорои ҷанбаҳои

гуногуни тарбиявӣ бошанд, ба роҳ монда шуд. Дар ин раванд нуктаҳои зерин низ ба эътибор гирифта шуд:

- вазъи луғатомӯзӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва сатҳи захираи луғавии хонандагон;
- муайян намудани муносибат ва майлу хоҳиши хонандагон дар иртибот ба омӯзиши осори ниёгон;

Озмоиши муқарраркунӣ мувофиқи пешниҳоди мо, асоси баёни мавзуи нав, дар лаҳзаи мустаҳкамкунии мавзуи нави дарс ва дар лаҳзаҳои санҷиши дониш, маҳорат ва малакаҳои хонандагон аз тариқи гирифтани диктанти санҷишӣ гузаронида шуд.

Ҳамин тавр, дар доираи пешниҳодоти дар боло баррасишуда, чи дар синфҳои 8 (дар соли таҳсили 2020 – 2021) ва чи дар синфҳои 9 (дар соли таҳсили 2021 – 2022), дар як вақт ҳар ду намуди озмоиш – муқарраркунӣ (ё худ назоратӣ) ва таълимӣ (ё худ ташаққулдиҳанда) – ро чунонки дар боло ҳам таъкид намуда будем, дар ҷаҳор муассисаи номбаршуда (ниг.: ба саҳ. 173 – 174) роҳандозӣ намудем. Ва бояд таъкид намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмоиш қобилият ва донишу малакаҳои хонандагони синфҳои мазкур бештар дар доираи қобилиятҳои хонандагони он ҳар ду гурӯҳи синфҳои озмоишӣ масъалаҳои зерин мавриди ташхис қарор гирифта буд:

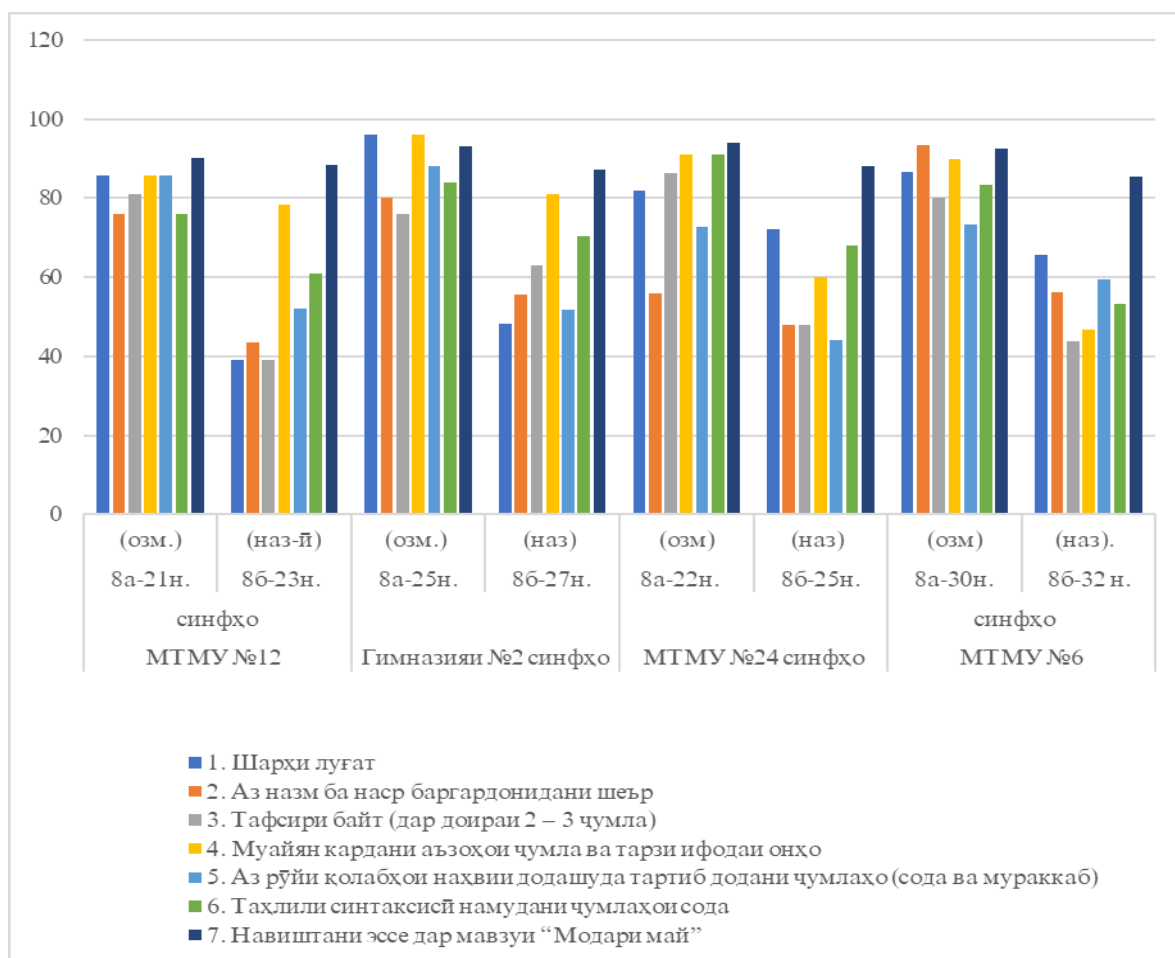
1. Шарҳи луғат;
2. Аз назм ба наср гардонидани байтҳо;
3. Тафсири байтҳо;
4. Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо;
5. Аз рӯи қолаби нахви додашуда сохтани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб).
6. Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода (дар синфҳои 8) ва ҷумлаҳои мураккаб (дар синфҳои 9).

Инак, дар зер дар ҷадвали 20 натиҷаи фаъолияти дар раванди озмунҳо нишондодаи хонандагони синфҳои 8 – ро, ки аз ҳамон ҷаҳор муассисаи

таълимӣ дар раванди ҳар ду санчиш, аз ҷумла, хонандагони синфҳои 8А дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** ва хонандагони синфҳои 8 Б дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзидаанд, пешниҳод мекунем, ки аз мазмуну мундариҷаи ҳар як муоинакунанда ва ё алоқамандони соҳа ба осонӣ сарфаҳм мераванд, ки мо дар ин бобат кадом натиҷаҳоро ба даст овардаем:

Ҷадвали 20.

т/р	Номгӯи саволномаҳо	МТМУ №12 Синфҳо		Гимназияи №2 Синфҳо		МТМУ №24 Синфҳо		МТМУ №6 синфҳо	
		8А-21 н (озм)	8 Б – 23 н (наз-й)	8а-25 н (озм)	8 б – 27 н. (наз)	8 А – 22 н. (озм)	8 б – 25 н. (наз)	8 а – 30 н. (озм)	8 б – 32 н. (наз).
1.	Шарҳи луғат	85,7	39,1	96	48,1	81,8	72	86,6	65,6
2.	Аз назм ба наср баргардони-дани шеър	76,1	43,4	80	55,5	56	48	93,3	56,2
3.	Тафсири байт (дар доираи 2 – 3 ҷумла)	80,9	39,1	76	62,9	86,3	48	80	43,7
4.	Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо	85,7	78,2	96	81	90,9	60	90	46,8
5.	Аз рӯйи қолабҳои наҳви додашуда тартиб додани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб)	85,7	52,1	88	51,8	72,7	44	73,3	59,3
6.	Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода	76,1	60,8	84	70,3	90,9	68	83,3	53,1
7.	Навиштани эссе дар мавзун “Модари май”	90,1	88,3	93	87,2	94	88,2	92,5	85,4



Дарвоқеъ, аз муоинаи ҷадвали мазкур бармеояд, ки ғоизи ҷавобҳои мусбати **гурӯҳҳои озмоишии** синфҳои 8 дар қиёс бо сатҳи дониши **гурӯҳҳои назорати** ҳамин синф хеле назаррасанд, ки инро аз ғоизҳои дар ҷадвал баррасишуда метавон мушоҳида намуд. Аммо дар бобати таълифи эссе мебояд таъкид намуд, ки иштирокчиёни ҳар ду гурӯҳ (озмоишӣ ва назоратӣ) қобилияти маҳорати якхела доштани худро намоиш дода тавонистаанд. Дар ин хусус, чунонки мебинем, натиҷаи иҷрои кор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагӣ аз 2 – 3 то 3 – 4 ғоиз баланд асту бас. Бояд гуфт, ки дар раванди таълифи эссе дар мавзӯи «Модари май» ҳар як иштирокчии озмун кӯшиш ба ҳарч додааст, ки мавзӯи мазкурро бо интихоби калимаву ибораҳои хушоянд ва ҳатто бо овардани порчаҳо аз қасидаи мазкур баррасӣ намояд.

Бояд таъкид намуд, ки дар раванди таъсиси таҷрибаи педагогӣ (ё худ озмун), тайи соли таҳсили 2021 – 2022, ки дар синфҳои 9А ва 9Б дар ҳамон

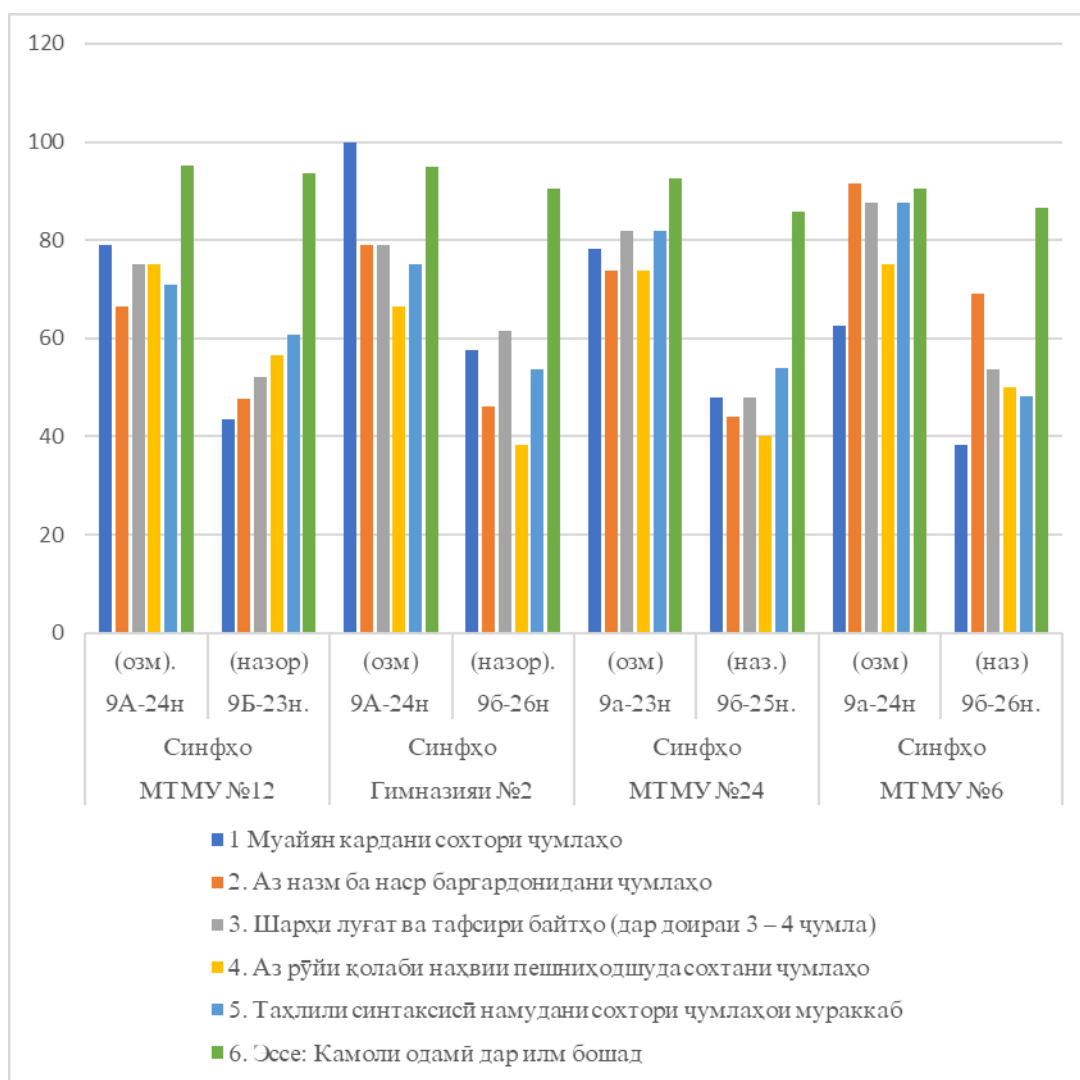
чаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, чи барои гурӯҳҳои озмоишӣ ва чи гурӯҳҳои назоратӣ, 6 номгӯи саволномаҳо пешниҳод гардида буд. Чунончи:

1. Муайян кардани сохтори ҷумла;
2. Аз назм ба наср баргардонидани байтҳо;
3. Шарҳи луғат ва тафсири байт (дар доираи 3 – 4 ҷумла);
4. Аз рӯи қолаби нахвӣ додашуда сохтани ҷумла;
5. Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб;
6. Навиштани эссе дар мавзӯи «Қамоли одаме дар илм бошад».

Таъкид бояд намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмун, ки дар синфҳои 9А ва 9Б – и он чаҳор муассисаи номбаршуда таъсис гардида буд, дар маҷмӯъ, 193 хонандагон, аз ҷумла, 93 нафар дар гурӯҳҳои озмоишӣ ва 100 нафар дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзида буданд, ки натиҷаи фаъолият, ё худ ҷамъбасту ҳулосаи қори онҳо дар ҷадвали 21 ба маърази диққати алоқамандони соҳа пешниҳод карда мешавад:

Ҷадвали 21.

Номгӯи саволномаҳо	МТМУ №12		Гимназияи №2		МТМУ №24		МТМУ №6	
	Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо	
	9А-24н (озм).	9Б-22н. (наз.)	9А-24н (озм)	9Б-26н (наз).	9а-21н (озм)	9б-25н (наз.)	9а-24н (озм)	9б-26н (наз)
Муайян кардани сохтори ҷумлаҳо	79,1	43,4	100	57,6	78,2	48	62,5	38,4
Аз назм ба наср баргардонидани ҷумлаҳо	66,6	47,8	79,1	46,1	73,9	44	91,6	69,2
Шарҳи луғат ва тафсири байтҳо (дар доираи 3 – 4 ҷумла)	75	52,1	79,1	61,5	82	48	87,5	53,8
Аз рӯи қолаби нахвӣ пешниҳодшуда сохтани ҷумлаҳо	75	56,5	66,6	38,4	73,9	40	75	50
Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб	70,8	60,8	75	53,8	82	54	87,5	48,1
Қамоли одаме дар илм бошад	95,3	93,5	94,8	90,5	92,6	85,8	90,6	86,6



Инак, тибқи нишондиҳандаҳои дар ҷадвали мазкур (21) омада дарк намудан мумкин аст, ки ҳазми маводди озмоишӣ дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** нисбат ба **гурӯҳҳои назоратӣ** хеле назаррас аст. Аниқтараш, чунин фарқият доир ба саволномаи якум аз 24 то 42 %, доир ба саволномаи дувум аз 18 то 33%, доир ба саволномаи сеум аз 17 то 34%, оид ба саволномаи чаҳорум аз 18 то 39% ва доир ба саволҳои панҷум аз 10 то 39% муқаррар карда шудааст.

Аз натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки пешрафт ё худ бартарӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ дар қиёс бо гурӯҳҳои назоратӣ назаррас аст. Чунки омӯзгорон дар гурӯҳҳои озмоишӣ тибқи маслиҳат ва маводди барои чунин гурӯҳҳо омоданамудаи мо фаъолият намуда буданд. Мақсад аз пешниҳоди мавзӯи мазкур ба ҳайси яке аз саволномаҳои озмоишӣ санҷидани рушди инкишофи

нутқи мураттаби хонандагон зимни таълими синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб маҳсуб меёфт.

Дар эссеи иштироккунандагони озмун на танҳо ифодаҳои ҷолиб, балки иқтибос аз эҷодиёти ба мавзӯи илму донишандузӣ бахшидаи суҳанварони классик ва муосири тоҷик ба таври фаровон ба қор рафтааст. Боиси қаноатмандист, ғоиз ё худ натиҷаи иҷрои қисми 6 – ӯми саволномаи озмоишӣ, ки таҳти унвони «Навиштани эссе дар мавзӯи «Қамоли одамон дар илм бошад» аз ҳар ду гурӯҳи таҷрибавӣ тақрибан баробар сурат гирифтааст: яъне фарқи ғоизи иҷрои қор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо натиҷаи **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагон аз 2 – 3 то 3 – 4 ғоиз баландтар мебошад.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои ҳар ду озмоиши педагогӣ (солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8-ум ва солҳои 2021 – 2022 дар синфҳои 9 – ӯми ҷаҳор муассисаи таълимӣ) дар ҷаласаи иттиҳодияи методии омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шуд.

Умуман, агар ба натиҷаи эссеҳои таълифнамудаи хонандагон дар давраи дуҷӯми озмоиши педагогӣ дақиқан назар афканем, маълум мегардад, ки ташаккули салоҳиятҳои забонӣ ва иртиботии хонандагон, сатҳи инкишофи нутқи мураттаби ҳатти онҳо боло рафта, пайдарпайии фикр, мавқеи истифодаи ибораҳо ва ҷумлаҳои содаву мураккаб, тақвияти фикр бо овардани мисолҳо аз классикон риоя гардидааст. Эссеҳои хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ назар ба гурӯҳҳои назоратӣ бамаҷоратиб беҳтару ҳубтар навишта шуда, болоравии сатҳи дониш, маҳорат ва малақаҳои хонандагон ба ҳубӣ мушоҳида гардид.

Аз мушоҳидаҳои педагогӣ ва натиҷаҳои қорҳои ҳатти ба ҷунин ҳулоса расидан мумкин аст, ки истифодаи мақсадноки осори классикон дар омӯзиши боби синтаксис ба рушди ҳам донишҳои грамматикӣ ва ҳам инкишофи нутқи мураттаб мусоидат менамояд. Матнҳои классикӣ бо ғановати сохтор, таносуби маъно, воситаҳои таъсирбахши забон ва мазмунҳои ахлоқиву маърифатӣ барои ташкили фаъолияти гуногунҷанбаи таълим заминаи мусоид фароҳам меоранд. Хонанда дар ҷараёни қор бо ҷунин матн на танҳо шакли ҷумла, балки робитаи

забон ва тафаккур, тарзи ташкили фикр ва имкониятҳои услубии нутқро дарк мекунад.

Дар баробари натиҷаҳои мусбат, озмоиш баъзе мушкилотро низ ошкор намуд. Забони қисми муайяни осори классикӣ барои хонандагони синфҳои 8–9-ум душвор буда, бе шарҳи калимаҳо ва заминаи фарҳангӣ дарки матн душвор мегардад. Корбасти матнҳои ниҳоят мураккаб метавонад қисми бештари дарсро гирифта, мақсади грамматикӣ дар мавқеи дуҷум қарор гирад. Аз ин рӯ, дар интиҳоби матн ҳаҷм, дараҷаи душворӣ, равшании мазмун ва мувофиқати онро ба мавзӯи синтаксис ба назар гирифтани лозим аст. Дар мавридҳои зарурӣ матнро метавон бо нигоҳ доштани ғоя ва услуби асосӣ ихтисор намуд, вале ба таҳрифи мазмун ва табдили он ба ҷумлаҳои сунъии таълимӣ роҳ додан мумкин нест.

Озмоиш ҳамчунин нишон дод, ки самаранокии истифодаи осори классикон бештар аз сифати супоришҳои матн вобаста аст. Мавҷудияти байт ё порча аз осори классикон дар китоби дарсӣ ҳанӯз инкишофи нутқро таъмин намекунад. Агар супориш танҳо бо талаботи «аъзои ҷумларо муайян кунед» ё «навъи ҷумларо гӯед» маҳдуд гардад, имконияти матн пурра коркард намешавад. Барои ба воситаи рушди нутқ табдил додани матн зарур аст, ки машқҳо хонандаро ба фаҳмиш, шарҳ, муқоиса, табдил, далеловарӣ, таҳрир ва матнофарӣ раҳнамоӣ кунад.

Ҳамин тариқ, озмоиши таълимӣ-методӣ собит месозад, ки истифодаи бонизом ва ҳадафмандонаи осори адибони классикии форс-тоҷик дар таълими синтаксиси синфҳои 8-9-ум метавонад ба баланд гардидани донишҳои назарӣ, ташаккули малақаҳои таҳлили ҷумла, ғановати захираи луғавӣ ва инкишофи нутқи мураббаи хонандагон мусоидат намояд. Самаранокии чунин таълим дар ҳолате таъмин мегардад, ки матнҳо мувофиқи принципҳои илмӣ-методӣ интиҳоб шуда, таҳлили грамматикӣ бо дарки мазмун ва фаъолияти коммуникативӣ пайваст карда шавад. Хусусияти эҷодии машқҳо, сатҳи омодагӣ ва имкониятҳои инфиродии хонандагон ба назар гирифта шаванд. Натиҷаҳои озмоиш барои такмили мазмуни китобҳои дарсӣ, таҳияи дастурҳои методӣ,

силсилаи машқҳо ва баланд бардоштани самаранокии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ доранд.

3.2. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ

Марҳалаи ниҳоии таҳқиқоти мо ба таҳлили амиқ, муқоисаи нишондиҳандаҳо ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши таълимӣ-методӣ бахшида шудааст. Вазифаи асосӣ дар ин фасл аз он иборат аст, ки тавассути нишондиҳандаҳои оморӣ ва сифатӣ дараҷаи самаранокии методикаи пешниҳодшуда – истифодаи осори адибони классикии тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва ташаккули нутқи хаттиву даҳонии хонандагони синфҳои 8-9 муайян ва фарзияи таҳқиқот ба таври комил тасдиқ карда шавад.

Тавре ки қаблан зикр гардид, озмоиши педагогӣ дар ҷаҳор муассисаи таълимии шаҳри Хучанд ва ноҳияи Б. Ғафуров бо фарогирии 398 нафар хонанда гузаронида шуд. Барои ба даст овардани натиҷаҳои шаффоф ва объективона, раванди озмоиш ду марҳаларо дар бар гирифт: озмоиши муқарраркунанда ва озмоиши таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда). Дар ин ҷараён, гурӯҳҳои озмоишӣ дар асоси маводди таълимии аз осори пандомези классикон баргузида таълим гирифтанд, дар ҳоле ки гурӯҳҳои назоратӣ раванди анъанавии таълимро идома доданд.

Дар ин фасли рисола мо натиҷаҳои бадастомадаро аз рӯйи ҳафт меъёри асосии фаъолияти нутқӣ ва забонӣ, аз ҷумла шарҳи луғат, тафсири байт, аз назм ба наср гардонидани матн ва навиштани эссеи эҷодӣ мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор медиҳем. Таҳлили мазкур имкон медиҳад, ки на танҳо болоравии сатҳи донишу малақаҳои наҳвии хонандагон, балки тағйироти сифатиро дар захираи луғавӣ, пайдарпайии фикрронӣ ва тарзи андешаронии шахсии онҳо дар иртибот бо осори ниёгон мушоҳида намоем.

Барои таъмини воқеият ва эътимоднокии натиҷаҳо дар оғози озмоиш сатҳи ибтидоии дониш ва малақаҳои хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ муайян карда шуд. Супоришҳои таҳлиلى барои ҳар ду гурӯҳ аз ҷиҳати мазмун, ҳаҷм, сатҳи душворӣ ва меъёрҳои баҳогузорӣ ҳамгун интихоб гардиданд. Ин

супоришон муайян намудани асоси грамматикӣи ҷумла, фарқ кардани ҷумлаҳои сода ва мураккаб, муносибатҳои синтаксисӣ, истифодаи дурусти пайвандакҳо, барқарор кардани таносуби мантиқӣи байни ҷумлаҳо, таҳрири матн, бозгӯӣ ва офаридани матни мустақилро дар бар мегирифтанд. Таҳлили натиҷаҳои марҳилаи муайянкунанда нишон дод, ки сатҳи ибтидоии гурӯҳҳои муқоисашаванда тақрибан баробар буда, фарқи байни нишондиҳандаҳои онҳо аҳамияти ҷиддии сифатӣ надошт. Муқоисаи натиҷаҳо аз рӯйи меъёри коммуникативӣ низ бартариии гурӯҳҳои озмоиширо ошкор намуд. Хонандагони ин гурӯҳҳо дар нутқи шифохӣ ва хаттӣ мақсади баёнро равшантар муайян карда, андешаи худро бо далел ва мисол ифода намуданд. Ба саволҳои проблемавӣ ҷавоби мукамал дода, мавқеи худро нисбат ба мазмуни панду андарз ё андешаи муаллиф асоснок карданд. Дар ҷараёни муҳокима бештар ба фикри ҳамсинфон посух доданд, далелҳои онҳоро дастгирӣ ё рад карда, воситаҳои синтаксисиро дар муошират истифода намуданд. Дар гурӯҳҳои назоратӣ ҷавобҳо бештар хусусияти кӯтоҳбаёнӣ, бозгӯӣ ва ба матни тайёр вобаста буданд.

Натиҷаҳои мушоҳидаҳои педагогӣ низ маълумоти миқдориро тақвият медиҳанд. Дар ҷараёни дарсҳои озмоишӣ хонандагон дар таҳлили матн, саволу ҷавоб, кори гурӯҳӣ ва супоришҳои эҷодӣ тадричан ғаъол гардиданд. Хонандагоне, ки дар оғози озмоиш дар баёни фикр душворӣ доштанд, бо истифода аз нақша, калимаҳои ёрирасон ва намунаҳои классикӣ тавонистанд ҷумла ва матнҳои нисбатан мураккаб тартиб диҳанд. Хонандагони сатҳи баланд бошанд, дар шарҳи маъно, муқоисаи сохтор ва таҳияи матнҳои эҷодӣ мустақилияти бештар зоҳир намуданд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки методикаи пешниҳодшуда барои хонандагони дорои сатҳи гуногуни омодагӣ имкони рушд ва пешрафтро фароҳам овардааст.

Дар баробари ин, натиҷаҳои озмоиш баъзе мушкilotро низ ошкор намуд. Қисме аз хонандагон ҳангоми кор бо матнҳои дорои калимаҳои камистеъмол, сохтори мураккаб ва маъноҳои душворфаҳм ба шарҳи омӯзгор эҳтиёҷ доштанд. Дар баъзе мавридҳо тавачҷуҳи зиёд ба мазмуни ахлоқию бадеии матн боиси

кам гардидани вақти таҳлили грамматикӣ мешуд. Ин мушкилот нишон медиҳанд, ки интиҳоби матн бояд бо назардошти ҳаҷм, дараҷаи душворӣ, сатҳи омодагии хонандагон ва мақсади мушаххаси дарс сурат гирад. Матни классикӣ танҳо дар сурате самаранок мегардад, ки омӯзгор байни фаҳмиши мазмун, таҳлили грамматикӣ ва ифодаи фикр таносуби дуруст барқарор намояд.

Натиҷаҳои бадастомада имкон медиҳанд, ки якчанд хулосаи умумӣ бароварда шавад. Аввалан, осори классикон дорои имкониятҳои васеи лингводидактикӣ буда, метавонад вазифаи маводи грамматикӣ, намунаи хуби забони адабӣ, воситаи рушди тафаккур ва манбаи тарбияи ахлоқиву маънавиро иҷро намояд. Дуюм, самаранокии истифодаи он ба интиҳоби дурусти матн, мувофиқати матн ба мавзӯи таълимӣ, синну сол ва сатҳи омодагии хонандагон вобаста мебошад. Сеюм, таҳлили грамматикӣ бояд бо дарки мазмун, шарҳи муносибатҳои маъноӣ ва ҷаъолияти мустақили нутқ пайваست карда шавад. Чорум, низоми машқҳо бояд аз шинохт ва таҳлили сохтори наҳвӣ ба табдилдиҳӣ, таҳрир, муқоиса ва офаридани матни мустақил гузарад. Панҷум, татбиқи чунин усул омодагии методии омӯзгор, истифодаи шаклҳои ҷаъоли таълим ва баҳогузори мунтазами пешрафти хонандагонро талаб менамояд.

Ҳамин тариқ, таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ нишон дод, ки методикаи пешниҳодшуда метавонад ҳамчун заминаи тақмили таълими синтаксиси забони тоҷикӣ ва инкишофи нутқи мурағтаби хонандагони синфҳои 8–9-ум истифода шавад. Татбиқи он барои таҷдиди назар ба мазмуни машқҳои китобҳои дарсӣ, таҳияи дастурҳои методӣ, тақмили омодагии касбии омӯзгорон ва пайвастании таълими забони тоҷикӣ бо мероси адабиву фарҳангии халқ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Ҷамъбасти натиҷаҳо собит месозад, ки таълими мавзӯҳои синтаксис дар асоси намунаҳои осори классикон ба сатҳи забондониву инкишофи нутқи хонандагон таъсири мусбӣ расонида, барои ташаккули шахсияти худшинос ва соҳибсухан заминаи устувор фароҳам меорад.

Марҳалаи ниҳони таҳқиқоти мо ба ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши таълимӣ ва муайян кардани дараҷаи самаранокии методикаи пешниҳодшуда бахшида

шуда, вазифаи асосӣ аз он иборат буд, ки фарзияи пешниҳодгардида, яъне таъсири мусбати истифодаи осори классикон ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9, дар амал тасдиқ карда шавад.

Дар озмоиши мо дар маҷмӯъ 398 нафар хонанда ширкат варзиданд (205 нафар аз синфҳои VIII ва 193 нафар аз синфҳои IX). Барои шаффофияти кор, хонандагон ба ду гурӯҳ: озмоишӣ (ки бо методикаи нав таълим гирифтанд) ва назоратӣ (ки бо методикаи маъмулӣ таълим диданд) тақсим шуданд.

Таҳлили муқоисавии натиҷаҳои синфҳои 8 ва 9 нишон дод, ки дар ҳамаи намудҳои супоришҳо (шарҳи луғат, тафсири байт, таҳлили синтаксисӣ ва ғайра) гурӯҳҳои озмоишӣ бартарии назаррас доранд. Дар асоси натиҷаҳои озмоиши педагогӣ, ки дар солҳои таҳсили 2020-2022 гузаронида шуд, таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ бартарии модели пешниҳодшударо собит месозад. Ин бартарият дар ҳамаи самтҳои таълими забони тоҷикӣ, бахусус, дар самти инкишофи нутқи мураттаби хонандагон ба мушоҳида мерасад.

Дар зер таҳлили муфассали ин нишондиҳандаҳо аз рӯйи намудҳои супоришҳо ва синфҳо оварда мешавад:

1. Таҳлили муқоисавӣ дар синфҳои 8 (Соли таҳсили 2020-2021)

Дар ин марҳала таваҷҷуҳи асосӣ ба омӯзиши ибора ва ҷумлаҳои сода дар иртибот бо осори классикӣ равона карда шуд. Натиҷаҳо тибқи ҷадвали 20 чунинанд:

А. Шарҳи луғат ва захираи сухан: Дар гурӯҳҳои озмоишӣ (масалан, Гимназияи №2) нишондиҳанда ба 96% расид, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин рақам ҳамагӣ 48,1%-ро ташкил дод. Ин фарқияти қариб дубаробар нишон медиҳад, ки муносибати мақсаднок ба луғатомӯзӣ тавассути осори ниёгон захираи луғавии хонандаро ба таври сифатӣ дигаргун мекунад.

Б. Аз назм ба наср баргардонидани шеър: Ин супориш барои санҷиши маҳорати ҷумлабандӣ ва дарки мантиқии матн муҳим аст. Дар МТМУ №12 гурӯҳи озмоишӣ натиҷаи 76,1% ва гурӯҳи назоратӣ 43,4% нишон доданд.

Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ тавонистанд сохтори грамматикӣ байтро бе ҳалалдор кардани мазмун ба насри раво табдил диҳанд.

В. Таҳлили синтаксисии ҷумлаҳои сода: Маҳорати таҳлили наҳвӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ МТМУ №24 ба 90,9% баробар шуд, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин нишондиҳанда 68%-ро ташкил дод. Ин нишон медиҳад, ки истифодаи мисолҳои зинда аз адабиёти классикӣ ҳозираи дарси синтаксисро зиёд ва дарки қолабҳои наҳвиро осон мекунад.

2. Таҳлили муқоисавӣ дар синфҳои 9 (Соли таҳсили 2021-2022)

Дар синфи 9 тамакуз ба ҷумлаҳои мураккаб ва рушди тафаккури интиқодӣ раво гардид. Мувофиқи ҳадафи 21.

А. Муайян кардани сохтори ҷумлаҳои мураккаб: Дар Гимназияи №2 хонандагони гурӯҳи озмоишӣ натиҷаи рекордӣ 100% нишон доданд, дар ҳоле ки дар гурӯҳи назоратӣ ин нишондиҳанда 57,6% буд. Фарқияти 42,4% собит месозад, ки методикаи нав дар фаҳмонидани сохторҳои мураккаби наҳвӣ муваффақ аст.

Б. Тафсири байт (дар доираи 3-4 ҷумла): Ин нишондиҳандаи бевоситаи инкишофи нутқи мураббаъ мебошад. Дар МТМУ №6 натиҷаи гурӯҳи озмоишӣ 87,5% ва гурӯҳи назоратӣ 53,8%-ро ташкил дод. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ на танҳо маънои луғавӣ, балки ҷанбаҳои ахлоқиву фалсафии байтҳоро ба ҷумлаҳои мураббаъ баён карданд.

В. Сохтани ҷумла аз рӯи қолаби наҳвӣ: Дар МТМУ №24 баргирӣи гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба назоратӣ 33,9%-ро ташкил дод (73,9% муқобили 40%).

Г. Таҳлили фаъолияти эҷодӣ (Эссе)

Навиштани эссе ҳамчун марҳалаи ниҳони ҷамъбасти озмоиш ва инъикоси сатҳи салоҳияти коммуникативии хонандагон баррасӣ шуд ва дар синфи 8 натиҷаи эссе чунин аст (Мавзӯи «Модари ман»): Ҳарчанд дар ин мавзӯ фарқият миёни гурӯҳҳо ҳамагӣ 2-4%-ро ташкил дод, аммо сифати эссеҳои гурӯҳҳои озмоишӣ (90,1% - 94%) ба интиҳоби қалмаҳои ҳушоянд ва овардани порчаҳои шеърӣ фарқ мекард. Синфи 9 (Мавзӯи «Қамоли одаме дар илм

бошад»): Дар гурӯҳҳои озмоишӣ натиҷаи иҷрои қор то 95,3%-ро ташкил дод. Таҳлили эссеҳо нишон дод, ки хонандагон ин гурӯҳҳо дар истифодаи ибораҳо, ҷумлаҳои содаву мураккаб ва тақвияти фикр бо мисолҳо аз адабони классик маҳорати баланд нишон доданд.

Ҳамин тавр, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки пешрафт дар гурӯҳҳои озмоишӣ назаррас ва устувор аст. Ин фарқият дар саволномаҳои нахвӣ аз 10 то 42%-ро ташкил медиҳад. Ин рақамҳо собит мекунад, ки ташкили таълим дар асоси намунаҳои пандомези классикон на танҳо сатҳи забондониро боло мебарад, балки захираи луғавӣ ва нутқи мураббаи хонандаро бамаҷриба беҳтар месозад. Чунончи:

- дар синфҳои 8: Сатҳи шарҳи луғат дар гурӯҳҳои озмоишӣ ба 81-96% расид, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин нишондиҳанда аз 39% то 72%-ро ташкил медод.

- дар синфҳои 9: Фарқияти натиҷаҳо дар баҳши муайян кардани сохтори ҷумла аз 24% то 42%-ро ташкил дод, ки ин аз самаранокии маводди таълимии омодакардаи мо шаҳодат медиҳад.

Дар асоси маълумоти бадастомада хулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

- таълими мавзӯҳои синтаксис дар асоси намунаҳои пандомези классикон ба сатҳи забондонӣ ва инкишофи нутқи хонандагонро таъсири мусбӣ расонидааст;

- таҳлили эссеҳои хонандагон нишон дод, ки дар гурӯҳҳои озмоишӣ пайдарпайии фикр, истифодаи дурусти ибораҳо ва ҷумлаҳои мураккаб, инчунин тақвияти фикр бо мисолҳо аз осори ниёгон босаводона ва босифат сурат гирифтааст;

- пурсиши анкетаӣ муайян намуд, ки 100% омӯзгорон зарурати истифодаи осори классикиро барои таҳаккули нутқи муҳассилин эътироф мекунад, вале қисми зиёди онҳо (70-80%) дар шарҳи ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявии ин асарҳо ба мушкилӣ дучор мешаванд.

Бо мақсади такмили раванди таълим ва боло бурдани сатҳи инкишофи нутқи мураттаби хонандагон, тавсияҳои зерин пешниҳод мегарданд:

- мухтавои супоришҳо бояд на танҳо ба мақсадҳои дидактикӣ мувофиқат кунанд, балки ба ташаккули нутқи хонандагон равона карда шавад;

- ҳангоми таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб ҳатман ба шарҳи луғат ва тафсири маъноӣ байтҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шавад, зеро ин заминаи асосии инкишофи нутқ аст;

- барои муайян кардани сатҳи воқеии нутқи мураттаби ҳаттӣ, бояд дар давоми соли таҳсил пайваста навиштани эссе дар мавзӯҳои ахлоқиву маърифатӣ (масалан, «Қамоли одамон дар илм бошад») роҳандозӣ карда шавад;

- яке аз усулҳои муассири санҷиши дарки матн ин баргардонидани байтҳои шеърӣ ба насри сода мебошад, ки маҳорати ҷумлабандии хонандаро сайқал медиҳад;

- омӯзгоронро зарур аст, ки ҳангоми таҳлили наҳви осори манзум, ҳисси худшиносии хонандагонро тавассути шарҳи мазмуни баланди инсонпарваронаи осори классикон баланд бардоранд.

Дар асоси маълумоти озмоишии дар рисола омада, ҷадвали муқоисавии ҷамъбастиро таҳия намудам. Ин ҷадвал нишондиҳандаҳои миёнаи ҳамаи ҷаҳор муассисаи таълимиро (МТМУ №12, Гимназияи №2, МТМУ №24 ва МТМУ №6) дар бар гирифта, бартариҳои гурӯҳҳои озмоиширо нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ ба таври аёнӣ нишон медиҳад. Ин ҷадвал натиҷаҳои фаъолияти хонандагони синфҳои 8 ва 9-ро дар марҳалаи ниҳии озмоиш инъикос мекунад:

Ҷадвали ҷамъбастиҳои муқоисавии натиҷаҳои озмоиши педагогӣ (Нишондиҳандаҳои миёна бо фоиз)

Намуди супоришҳои озмоишӣ	Синфи 8 (озм.)	Синфи 8 (наз.)	Синфи 9 (озм.)	Синфи 9 (наз.)	Фарқияти миёна (озм. ва наз.)
Шарҳи луғат ва тафсири байт	87.5%	56.2%	80.9%	54.8%	+28.7%
Аз назм ба наср баргардонидан	76.3%	50.7%	77.8%	56.7%	+23.3%
Таҳлили синтаксисии ҷумла	83.6%	60.5%	78.8%	54.1%	+23.9%
Сохтани ҷумла аз	79.9%	51.8%	72.6%	46.3%	+27.2%

рӯйи қолаб					
Навиштани эссе (эҷодӣ)	92.4%	87.2%			

Ҳамин тавр, таҳқиқоти озмоишӣ собит намуд, ки низоми пешниҳодшудаи кор дар доираи маводди осори классикӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо қолабҳои нахвиро аз худ кунанд, балки дорои захираи бойи луғавӣ ва нутқи мураттаби мантиқӣ гарданд.

Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ, ки дар солҳои таҳсили 2020-2022 дар муассисаҳои таълимии шаҳри Хучанд ва ноҳияи Б. Гафуров гузаронида шуд, имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерин бароварда шаванд:

1. Натиҷаҳои бадастомада нишон доданд, ки дар ҳамаи намудҳои супоришҳои санҷишӣ гурӯҳҳои озмоишӣ нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ бартариҳои кулӣ доранд. Нишондиҳандаҳои сифатии азхудкунӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ аз 10% то 42% афзоиш ёфтанд, ки ин гувоҳи бебаҳси дурустии методикаи пешниҳодшуда ва низоми кор бо осори классикӣ дар дарсҳои синтаксис мебошад.

2. Истифодаи мақсадноки намунаҳои пандомези адибони классик дар таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб на танҳо боиси азхудкунии қолабҳои нахвӣ гардид, балки захираи луғавии хонандагонро ба таври сифатӣ дигаргун сохт. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ дар шарҳи вожаҳои кӯхнабунёд ва тафсири маънои байтҳо маҳорати баланд нишон дода, қобилияти аз назм ба наср баргардонидани матнро пайдо карданд.

3. Таҳлили эссеҳои эҷодии хонандагон собит намуд, ки пайванди таълими синтаксис бо мероси адабӣ ба рушди тафаккури мантиқӣ ва нутқи мураттаби хаттӣ мусоидат мекунад. Хонандагон омӯхтанд, ки фикри худро бо истифода аз воситаҳои гуногуни нахвӣ баён намуда, андешаҳои худро бо иқтибосҳо аз осори ниёгон тақвият бахшанд, ки ин сатҳи фарҳанги сухани онҳоро боло бурд.

4. Озмоиш нишон дод, ки маводди таълимии аз осори классикон баргузида, ба ғайр аз вазифаҳои таълимӣ, вазифаи муҳимми тарбиявиро низ иҷро мекунад. Хонандагон зимни таҳлили матнҳои классикӣ бо арзишҳои ахлоқӣ ва инсонпарварона ошно шуда, ҳисси худшиносии миллӣ ва эҳтиром ба забони модарино дар худ бедор намуданд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои ҷамъбасти ҷисли 3.2. собит месозанд, ки модели пешниҳодшудаи истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ воситаи пуриқтидори ташаккули шахсияти босавод, соҳибсӯхан ва худшинос дар шароити муосири таҳсилот мебошад. Осори барҷастаи адабӣ ҳидояткунандаи шогирдон ба роҳи худшиносӣ ва ҳунари миллӣ, рушди тафаккури маънавияти онҳо маҳсуб меёбад. Вазифаи муаллими босалоҳият аз он иборат аст, ки муҳити омӯзишу парваришро мутобиқ ба замони муосир бояд ташкил намояд, масъул ва бунёдгузори равандҳои ҷаҳиди мутолиаи таҳқиқи мероси ниёгон бошад. Истифодаи ҳубу густарда аз расонаҳои иттилоотӣ ва иҷтимоӣ бо фарогирии ҳадафҳои омӯзиш барои заҳматҳои муҳассилин ба маводди хониш, рушди нерӯи зеҳнӣ, роҳ ёфтан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ, ташаккули заҳми эҷодӣ шавқ ташаббускорӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аз ин рӯй, дар раванди машғулиятҳои забони тоҷикӣ ба рушди малакаи гуфтор матнҳои дорони арзишҳои коммуникативӣ ва тарбиявӣ заруранд, зеро аснои таҳлили матни бадеӣ на танҳо маҳорату малакаи забондонӣ нутқи хонандагон инкишоф меёбад, балки ба ташаккули салоҳияти коммуникативии онҳо мусоидат мекунад.

Хулосаи боби сеюм

Ҷамъбасти натиҷаҳои корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ оид ба истифодаи осори адабии классикии тоҷик дар таълими забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерин бароварда шаванд:

1. Озмоиши педагогӣ собит намуд, ки истифодаи намунаҳо аз осори пандомези классикон дар таълими мавзӯҳои синтаксис сатҳи забондонӣ фарҳанги нутқи хонандагонро баланд мебардорад .

2. Дар раванди озмоишҳои муқарраркунанда ва таълимӣ дар маҷмӯъ 398 нафар хонанда (205 нафар аз синфҳои VIII ва 193 нафар аз синфҳои IX) аз ҷаҳор муассисаи таълимии ноҳияи Б. Ғафуров ва шаҳри Хучанд иштирок намуданд. Инчунин, дар ин раванд 16 нафар омӯзгорон бевосита саҳм гузошта, фикру мулоҳизаҳои 42 нафар муаллимони забон ва адабиёти тоҷик тавассути анкетаҳо мавриди омӯзиш қарор гирифт.

3. Таҳлили муқоисавии натиҷаҳо бартарии куллии гурӯҳҳои озмоиширо нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ нишон дод. Фарқиати нишондиҳандаҳо дар иҷрои супоришҳои наҳвӣ, шарҳи луғат ва тафсири байт вобаста ба муассисаҳо аз 10% то 42%-ро ташкил дод, ки ин аз самарнокии методикаи пешниҳодшуда шаҳодат медиҳад.

4. Таҳлили эссеҳои таълифнамудаи хонандагон («Модари ман», «Ҷамоли одаме дар илм бошад») собит сохт, ки истифодаи осори классикон ба ташаккули салоҳиятҳои забонӣ, пайдарпайии фикр, истифодаи дурусти ибораҳо ва ҷумлаҳои содаву мураккаб мусоидат мекунад. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ тавонистанд андешаҳои худро бо иқтибосҳо аз осори ниёгон тақвият бахшанд.

5. Муайян гардид, ки таҳлили наҳвии осори манзум на танҳо дониши грамматикиро такмил медиҳад, балки дар тарбияи худшиносиву ҳудогоҳии миллии хонандагон мавқеи сазоворро намуда, онҳоро бо арзишҳои ахлоқиву маънавии ниёгон ошно месозад.

6. Пурсиши анкетаӣ нишон дод, ки ҳарчанд аксарияти омӯзгорон (зиёда аз 90%) аҳаммияти осори классикиро эътироф мекунанд, вале қисми зиёди онҳо (70-80%) дар шарҳи ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявии матнҳои классикӣ зимни омӯзиши масъалаҳои наҳвӣ ба мушкилӣ дучор мешаванд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои озмоиш нишон доданд, ки низоми пешниҳодшудаи истифодаи осори классикӣ дар таълими синтаксис заминаи воқеиро барои гузариш аз донишҳои назариявӣ ба маҳорату малақаҳои амалии нутқӣ фароҳам меорад.

ХУЛОСАҲО

Ноил гардидан ба сифати муосири таҳсилот, ки ба ниёзҳои шахс, ҷомеа ва давлат дар асри XXI ҷавобгу аст, дар натиҷаи фаъолияти ташаббускорона бо назардошти воқеиятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва фарҳангӣ имконпазир мегардад. Таваҷҷуҳ ба мушкилоти таълими забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон, ки дар рушди шахсияти насли наврас нақши махсус дорад, мавқеи назаррасро доро мебошад. Омӯзгори фанни забони тоҷикӣ дар баробари омӯзондани дастурҳои забон, тафаккур ва нутқи муҳассилинро рушд дода, онҳоро бо арзишҳои маънавӣ, меъёрҳои одоб ва фарҳанги миллӣ аз наздик ошно месозад.

Таҳлили ҳаматарафаи масъалаи таълими ҷумлаҳои сода дар синфҳои 8-ум ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон дар заминаи осори суҳанварони бузурги форс-тоҷик маълум намуд, ки ба роҳ мондани он ба фарҳанги нутқ, мустақилияти тафаккур, нутқи шифоҳиву хаттии бошуурона ва мавзуну дуруст ва тарбияи ахлоқиву маънавии хонандагон таъсири мусбӣ ва баланд мерасонад. Корбурди маводди барҷаста аз осори пандомези классикон сабаби рушди маҳорати суҳанварӣ, муоширати озоду фасеҳ, ғановати захираи луғавӣ ва тафаккури эҷодӣ мегардад. Бо ин мақсад на танҳо қоидаву қолабҳои созмони ҷумлаҳои сода ва мураккаб, балки маърифати шеър, дарки матни классикӣ, шарҳи вожаҳои душворфаҳм, тафсири абёт низ бояд ба дурустиву сарехӣ баррасӣ шавад. Таҳлили ҳамачонибаи масоили мавриди баҳс, ҷустуҷӯи нуктаҳои аз ҷониби мутахассисони соҳаҳои педагогика, психология ва забоншиносону адабиётшиносони ҳам ватаниву ҳам бурунмарзӣ пешниҳодшуда моро ба хулосаҳои зерин овард:

1. Мақсади асосии таълими синтаксис, ки омӯзиши муттасили он дар мактаб дар ду синф: 8-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад, баробари ба хонандагон доир ба қоидаҳои асосии алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва ҳам алоқаи байни ҳамдигарии ҷумлаҳо тасаввурот ва дониши дақиқу мустаҳкам додан,

ҳосил намудани маҳорату малакаи дар нутқ истифода бурда тавонистани ин қоидаҳо маҳсуб меёбад; [1-М], [7-М].

2. Дар хонандагон малакаҳои дарки бошуурунаи дастурҳои забонӣ (азҷумла, қоидаҳои синтаксисии ҷумлаҳои сода ва мураккаб)-ро тавассути усулҳои фаъоли таълим (пешниҳоди фарзия) пайдо намудан, ба ташаккули тафаккури илмӣ ва салоҳияти забонии муҳассилин мусоидат мекунад:

3. Аснои иҷрои шарту талаби машқу супоришҳо, ки вобаста ба қоидаҳои омӯхташуда дар китоби дарсӣ пешниҳод шудаанд, ба таҳлили маъноии онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудан сатҳи маърифатнокии хонандагонро баланд мебардорад;

4. Пайваста истифода намудан аз намунаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба боло рафтани фарҳанги нутқ, инкишофи нутқи хаттиву даҳонӣ ва ташаккули салоҳияти иртиботии муҳассилин, ки аз масъалаҳои калидии методикаи таълим, вазифаи асосии дарси забони тоҷикӣ ва мақсади низоми таълими синтаксис маҳсуб меёбад, заминаи мусоид фароҳам меорад. [15-М], [17-М], [19-М].

5. Барои инкишофи нутқи мурағбаи хонандагон дар заминаи кор бо матнҳои адабӣ, махсусан, аз осори пандомези классикон заминаи мусоид фароҳам меорад. Корбурди пайвастаиҷунин матнҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба ташаккули маҳорати суҳанварӣ ва рушди неруи зеҳнии муҳассилин нақши муҳим мебозад [15-М], [17-М].

6. Барои таъмини самаранокии таълим ва ташаккули нутқи мурағбаи хонандагони синфҳои 8-9 зимни омӯзиши наҳв ба иҷрои масъалаҳои зерин ҳам диққат додан зарурат дорад:

а) ба мутолиа ва ҳифзи осори адабии пурҳикмат, махсусан офаридаҳои суҳанварони классики форс-тоҷик водор намудан хонандагонро бо ғасоҳату балоғати каломӣ модарӣ ошно сохта, соҳиби захираи бойи луғавӣ, нутқи суфтаву равон ва зебову нишонрас мегардонад;

б) забонии модариро на аз рӯйи қоидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси матнҳои пурмуҳтаво ва маърифативу тарбиявӣ омӯзондан,

чанбаи амаливу эҷодкори дарсхоро боло бурда, хонандагонро ба пайравӣ намудан водор месозад [3-М] [5-М] [15-М];

в) инкишоф нутқи мураттаби хонандагон, ки аз вазифаҳои асосии таълими фанни забони тоҷикӣ, дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт амалӣ мегардад [17-М], [18-М] [20-М];

5. Методикаи таълими забони модарӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ҳамчун яке аз фанҳои педагогӣ дар раванди омӯзиши назария ба чанбаи тарбиявии дарсҳо эътибори ҷиддӣ медиҳад. Ин вазифаи муҳим тавассути интиҳоби матнҳо аз осори пандомези классикон пурсамар ба анҷом расонида мешавад [1-М], [2-М], [4М].

6. Дар рисола вазъи таълим ва омӯзиши забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, дар доираи китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими синфҳои 8 ва 9 дар фасли аввали боби 1 мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Натиҷаҳои баланди гурӯҳи озмоишӣ, ки дар фасли якуми боби сеюм (ҷадвали 20 ва 21) ба таври аёнӣ нишон дода шудааст, самарабахшии амсилаи пешниҳоднамудаи моро ба субут расонида, дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ татбиқ намудани он натиҷаҳои самарабахш хоҳад дод.

7. Ноил гардидан ба натиҷаҳои дилхоҳ дар гурӯҳҳои озмоишӣ самаранокии усулҳои пешниҳодгаштaro барои баланд бардоштани шавқу рағбати хонандагон ба омӯзиши ҷумла, муассирии ҳамгирии фанни забон ва адабиёти тоҷик ва коркарди матнҳои адабии барҷастаро дар ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии толибилмон собит кардааст [8-М], [12-М], [16-М], [21-М].

8. Матнҳо барои таҳлил ҳангоми баёни мавзӯ ва иҷрои машқҳои иловагӣ бояд бо назардошти чанбаи тарбиявӣ, мавҷуд будани вожаҳои тоза барои роҳандозӣ намудани луғатомӯзӣ дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ интиҳоб гардад, ки ба тарбияи маънавӣ ва ғанӣ гардидани захираи луғавӣ мусоидат менамояд. [6-М] [9-М] [11-М].

9. Бо муҳассилини синфҳои 8А ва 8Б, 9А ва 9Б дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12, 24, гимназияи №2 – и ноҳияи Б. Гафуров ва

муассисаи таҳсилоти миёнаи №6-и шаҳри Хучанд ҳам эксперименти таълимӣ ва ҳам эксперименти муқарраршуда (**гурӯҳҳои озмоишӣ ва гурӯҳҳои назоратӣ**) ташкил шуда, аз ҷамъбасти умумии онҳо ба чунин хулоса омадем, ки сатҳи донишҳои назариявӣ амалии хонандагон дар гурӯҳҳои озмоишӣ ширкатдошта дар қиёс бо сатҳи донишҳои хонандагон дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкатварзида хеле баланд гардидааст. Натиҷаи ин озмоишҳо дар ҷадвалҳои 20 ва 21 (ниг.: ба сах. 168 ва сах.170) ба таври оморӣ пешниҳод гардидааст.

10. Натиҷаи озмоишҳои педагогӣ, хусусан, эксперименти таълимӣ бозгӯии эътимоднокии фарзияи пажӯҳиш аст, ки бо ҳалли фасли вазифаву ҳадафҳои гузашташуда тасдиқи худро ёфтанд. Метавон гуфт, ки кор ё худ таҳқиқоти мазкур таҳқиқоти баанҷомрасида маҳсуб меёбад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Бо мақсади минбаъд ташаккул додани асосҳои илмӣ-методиҳои таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксиси забони тоҷикӣ дар асоси осори пандомези классикон ва ташаккули нутқи мураттаби хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияҳои зеринро пешниҳод менамоем:

1. Воқеияту дурустии асосҳои илмӣ-методиҳои ташаккули нутқи мураттаби хонандагон зимни таълими синтаксиси забони тоҷикӣ бештар дар заминаи осори пандомези классикон ва дар доираи фикру андешаҳои дар таҳқиқот баррасишуда амалӣ мешаванд, ки ин нукта дар раванди озмоишҳои (эксперимент) педагогӣ, бахусус, таълимӣ – озмоишӣ тасдиқи худро ёфтаанд.

2. Интиҳоби дурусти мавод ва қорбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо муҳтавои мавзӯҳои таълимӣ мувофиқат карда, ба хонандагон шавқовару ибратомӯз мебошад.

3. Истифода аз маводди китоби «Адабиёти тоҷик» (сифҳои 5-11) аз он ҷиҳат судманд мебошад, ки зимни чунин амал на фақат қоидаву таърифоти наҳви забони тоҷикӣ мушаххастар омӯзонида мешавад, балки дар ҳамин

раванд ҳамгирии ду фанни таълимашон басо муҳим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар амал татбиқ ва ҷанбаи тарбиявии машғулиятҳо низ таъмин мегардад.

4. Модели пешниҳодшудаи таълим, ки ҳадафи асосӣ усулҳои интиҳоб ва корбасти ҷумлаву матнҳо аз осори классикон дар таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8–9 ва таъмини ҷанбаи тарбиявии дарсҳо мебошад, ба таҳқиқоти марбут ба таълими қисматҳои дигари забоншиносии тоҷик, масалан, фонетика, луғат ва воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ҳам идома дода шавад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ

1. Консепсияи миллии маълумоти ҚТ Қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 майи 2002, №200 [Матн] // Ахбори Вазорати маориф ҚТ,— Душанбе, 2003
2. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти 2006, № 94,— 12 с.
3. Қонун «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 октябри соли 2009, № 553[Матн] // «Ҷумҳурият» 8-уми октябри 2009
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». [Матн] Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 180 с.
5. Паём ва рисолати созандаи он. (Маҷмуи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Хучанд: Нури маърифат, 2017. - 516 с.
6. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 [Матн] //Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри 2020, № 526 – 103 с.
7. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. [Матн] / –Душанбе, 2018.–237с.

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

8. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол [Матн] / А.Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1998. –216 с.
9. Абдуқодиров А., Давронов А. Услубиёт ва ҳусни баён. [Матн] А.Абдуқодиров, А.Давронов. –Хучанд: Нури маърифат, 2020.– 360с
10. Азизов А., Рӯзиева М., Азизов Ш., Насимӣ М. Барнома ва модули таълимии омӯзишӣ барои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз ҷанби технологияи меҳнат (оид ба муносибати босалоҳият дар таълим). – Душанбе: Маориф, 2017. -246 с.

11. Аминов С. Забони тоҷикӣ, (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2007.-206 с.
12. Аминов С. Забони тоҷикӣ, (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2015. – 215 с.
13. Аминов С. Забони тоҷикӣ (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С. Аминов. –Душанбе: Маориф, 2020.– 255 с.
14. Анварӣ С., Мирзоев А. Забони тоҷикӣ (Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С.Анварӣ, А.Мирзоев. –Душанбе: Собириён, 2008. – 201с.
15. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. [Матн] / А. Афсаҳзод - Душанбе: Ирфон, 1986.– 335с.
16. Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 1). [Матн] /М. Аҳмадов. – Хучанд: Ношир, 2012. -292 с.
17. Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 2). [Матн] /М.Аҳмадов. – Хучанд: Нури маърифат, 2016. – 380 с.
18. Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. (Пособие для учителя) [Текст]/ В.В. Бабайцева. –М.: МГПИ им. Ленина, 1975, - 154 с
19. Байзоев, А. Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим [Матн]/ А. Байзоев - Душанбе: Донишварон, 2018.- 48 с.
20. Банақшагирии дарс дар асоси стандартҳо, китоби дарсӣ ва замимаҳо (Дастур барои омӯзгор). Модули 2. [Матн] / Ф.Ниёзов, А.Алиев, Б.Нусратов, Э.Чонмирзоев, Н.Қодиров, М.Иргашева, Қ. Зиёев – Душанбе, 2016. - 73 с.
21. Баранов М.Т. и др. Методика преподавания русского языка: Учеб. пособие для студентов пед. институтов [Текст] / М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков. – М.: Просвещение, 1990. – 368 с.
22. Баринова Е.А., Боженкова Л.Ф., Лебедев В.И. Методика русского языка. [Текст] / Е.А. Баринова, Л.Ф. Боженкова, В.И. Лебедев. М.: «Просвещение», 1974. –367 с.

23. Барномаи адабиёти тоҷик. (Барои синфҳои 5-11). [Матн]–Душанбе, 2007
24. Барномаи забони тоҷикӣ. (Барои синфҳои 5-11). [Матн] –Душанбе, 2006
25. Белянин, В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. [Текст] / В.П. Белянин. - М.: МГУ, 1988. - 122 с.
26. Блинов Г. И. Методика изучения пунктуации в школе. [Текст] / Г.И.Блинов. М.: Просвещение, 1990. –208с.
27. Bloom B. S., Englehart M. D., Furst E. J., Hill W. H., Krathwohl D. R. Taxonomy of educational objectives handbook I: Cognitive domain. New York, 1956.
28. Болдирев, Н.И. Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб [Матн] / Н.И. Болдирев. –Душанбе: Маориф, 1979. – 232с.
29. Буслаев, Ф.И. Преподавание отечественного языка: учеб. пособие [Текст] / Ф.И. Буслаев. – М.: Просвещение, 1992. - 511 с.
30. Воспитание учащихся в процессе преподавания русского языка и литературы: Вопросы методики обучения в национальной школе. [Текст] / Под. ред. И.В.Баранникова, И.Е.Каплана. – М.: Педагогика, 1980. – 120с.
31. Вопросы методики преподавания русского языка в средней школе: Сборник статей [Текст] /Под ред. А.В.Текучева. –М.: Просвещение, 1965. – 136с.
32. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования: [Текст] И.Р.Гальперин. – М., 1981. –156с.
33. Головин, Б.Н., Основы культуры речи. [Текст] / Б.Н.Головин.– М.: Высшая школа, 1988. - 320 с
34. Горбич О.И. Педагогические технологии в преподавании русского языка [Текст] О.И.Горбич. – М.: ВК, 2012. –144с.
35. Гореликова, М.И. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] /М.И. Гореликова, Д.М. Магомедова. - М.: Рус.язык, 1989. -152 с.

36. Дидактика средней школы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. [Текст] Под. ред. М.А.Даниловаи М.Н.Скаткина. –М.: Просвещение, 1975.– 303 с.
37. Дорошкевич А.Н. Опыт методического построения урока словесности [Текст] /А.Н. Дорошкевич. - Киев: Сотрудник, 1971. - 58 с.
38. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество (избранные труды) [Текст]/ Н.И.Жинкин. – М.: Лабиринт, 1998. – 368 с.
39. Замонӣ, Карим. Шарҳи чомеъи «Маснавии маънавӣ». Дафтари 4.- Техрон: Иттилоот, 1390.-1091 с.
40. Зеҳнӣ, Т. Чанд сухани судманд.- Душанбе: Ирфон, 1984.-160 с.
41. Зикриёев Ф. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.
42. Золотова Г.А. Синтаксис текста. [Текст] / Г.А.Золотова // Москва: Наука, 1979. – 368с.
43. Ипполитова, Н.А. Текст в системе изучения русского языка в школе [Текст]/ Н.А.Ипполитова// - М.,1992. - С. 90-93.
44. Кадиров К.Б. Междисциплинарные отношения: Аннотация и креативное мышление учащихся. [Текст] /К.Б.Кадыров//.– Душанбе, 2004. - 134 с.
45. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Текст] / Б. Камолиддинов Душанбе: Собириён, 2010. –279 с.
46. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён [Матн] / Б.Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 136с.
47. Коротов В.М.Общая методика учебно-воспитательного процесса: Учеб. пособие для слушателей ФПК директоров школ и студентов пед. ин-тов. [Текст] /В.М.Коротов//–М.: Просвещение, 1983.–224с.
48. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI. [Матн] / М.Қосимова//. –Душанбе: Ирфон, 1976. –216с.
49. Кубрякова, Е.С. О тексте и критериях его определения. Структура и семантика. Т. 1. [Текст] / Е.С. Кубрякова//. – М.: Москва, 2001.–81 с.

50. Казаков Б. И. Дар таълим мафхумҳои забон ва нутқро бояд фарқ кард. [Матн] / Б. И. Казаков // – Мактаби совети, 1984, №2. - С.17-21.
51. Кудрявцева, Т.С. Учебный текст как объект лингводидактического описания русского языка: функции, типология, принципы и оценки: [Текст] Автореф. дисс. канд. пед. наук. - М.,1985. - С.20.
52. Купалова А.Ю. Изучение синтаксиса и пунктуации в школе: Библиотека учителя. [Текст] / А.Ю.Купалова. - М., 2002. –87с.
53. Қурбонов М. Асосҳои лингвистӣ ва методиҳои таълимии услубшиносии тоҷик дар мактаби миёна [Матн] / М.Қурбонов //–Душанбе: Маориф, 1988. – 192 с.
54. Қурбонов М. Инкишофи нутқ дар дарсҳои забони модарӣ. [Матн] /М.Қурбонов//. –Душанбе:«Маориф», 1978. –72с.
55. Ладыженская Т.А. Методика развития речи на уроках русского языка: кн. для учителя [Текст] /Т.А. Ладыженская // - М: Просвещение, 1991. -312 с.
56. Леонтьев А.А. Признаки связанности и целостности текста [Текст] /А. А. Леонтьев//Лингвистика текста / Отв. ред. И.И. Чернышева. - М.: МГПИ ин. яз. им. Мориса Тореза, 1976. – 291 с.
57. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А.А.Леонтьев//. - М.: Просвещение, 1969. - 168 с.
58. Лутфуллоев, М. Бобизода Ғ. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Матн] / М.Лутфуллоев, Ғ. Бобизода//. – Душанбе, 2019.-90 с.
59. Лутфуллоев, М. Дарс [Матн] /М.Лутфуллоев//. - Душанбе, 1995, –76с.
60. Лутфуллоев, М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. [Матн] /М. Лутфуллоев//. – Душанбе: «Маориф», 1985. – 210 с.
61. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн] / Лутфуллоев М// –Душанбе, 2015. – 704 с.
62. Максимова, В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. [Текст] / В.Н. Максимова. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.

63. Маркова А. К., Орлов А.Б., Фридман Л.М. Мотивация учения и его воспитание у школьников [Текст] / А.К.Маркова, А.Б.Орлов, Л.М.Фридман. – Москва: Педагогика, 1983. – 64 стр
64. Мирон Т., Хоҷаев Қ., Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик [Текст] / Т.Мирон, Қ. Хоҷаев, Ш.Исломов // . – Душанбе: Маориф, 1991.– 248 сах.
65. Москальская, О.И. Грамматика текста. [Текст] / О.И.Москальская. // . – М., Высшая школа,1981. – 183 с.
66. Мухторӣ, Қ. Модули таълимии курсҳои омӯзишии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ оид ба гузариши муносибатҳои босалоҳият дар таълим [Матн] / Қ. Мухторӣ, Ф. Мирзоёров // . – Душанбе, 2017. – 79 с.
67. Наимбоев, С. Хониши ифоданок [Матн] /С. Наимбоев // . –Душанбе: Маориф, 1990. -236 с.
68. Насриддинов А. Куллии осор. Дар 7 ҷилд. Ҷилди 2 [Матн] / А.Насриддинов. //–Хучанд: Ношир, 2013. – 633с.
69. Негматов, С.Э. Горизонты лингводидактики. [Текст] / С.Э. Негматов. – Душанбе: Сино. 2020. – 165 с.
70. Негматов, С.Э. Инновационные методы в преподавании русского языка в образовательных учреждениях Таджикистана: коллективная монография. [Текст] / Э. Негматов//. – Душанбе. Изд. ТНУ, 2022. – 211 с.
71. Ниёзов, Ф. Методикаи таълим дар низомии таълими салоҳиятнокӣ Модули 1/ Ф.Ниёзов ва дигарон // . – Душанбе, 2016.-141 с.
72. Ниёзмӯҳаммадов Б., Рустамов Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфҳои VII-VIII. Қисми II. [Текст] / Б.Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов // . – Душанбе: Маориф, 1983. – 208 с.
73. Никитина Е.И. Учебное пособие по развитию связной речи 8-9 кл. - 3-е изд. [Текст] / Е. И. Никитина//. - М.,1997. –143с.
74. Норматов, М. /Забони адабии муосири тоҷик. Синтаксис. [Текст] / М. Норматов // . –Душанбе: Матбуот, 2011. – 324с.

75. Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он. Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ. [Матн] / М.Норматов // . Душанбе: Матбуот, 2013. – 96с.

76. Озерская В.П. Система работы по синтаксису и пунктуации в V-VIII классах [Текст] / В. П. Озерская//. – Москва: Просвещение, 2004. –167с.

77. Олимова, Ф. Методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар курсҳои тақмили ихтисос. Маводди ёрирасон ба барномаи таълимии курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Ф. Олимова //– Душанбе, 2010. – 77 с.

78. Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык // Основы культуры речи. – Москва: Высш.шк., 1984. – 312 с.,

79. Раҳим Ҳошим. Сухандонӣ ва суҳанронӣ / Солҳо дар саҳифаҳо: Мақолаҳо ва ёддоштҳо [Текст] /Ҳ. Раҳим//. – Душанбе: Адиб, 1988. – 320с. –С. 246-276.

80. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2015. – 345с.

81. Раҳмон Ш. Маърифати забон [Матн] / Ш. Раҳмон // . – Душанбе, 2008. – 208 с.

82. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов // . – Душанбе, 1983. –340 с.

83. Рустамов, Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. [Матн] / Қ. Рустамов. – Душанбе, 2001. –280 с.

84. Саломӣён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М.Саломӣён. – Душанбе, 2020. –158 с.

85. Сабуров, Х.М. Афкори педагогии халқи тоҷик. (раҳнамои таълим). [Матн] / Х.М.Сабуров. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 466с.

86. Сайидзода З.Ш. (Саидов Зафар Шералиевич). Истиқлоли давлатӣ ва гиромидошти забони модарӣ. – Нашри дуҷуми тақмилёфта. – Душанбе: ҶДММ «Контраст», 2013. –200 с.

87. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. [Матн] / В.Я. Стоюнин. – Москва: АПН РСФСР, 1954. -234с.
88. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. [Матн] / –Душанбе, 2018.–237с.
89. Тиллохоҷаев М. Луғатомӯзӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М.Тиллохоҷаев. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. - 84 с.
90. Тиллохоҷаева М.Н. Аҳамияти усулҳои интерактивии таълим дар инкишофи нутқи хонандагон.//Номаи донишгоҳ, №2 (43), Хучанд- 2015. саҳ. 241-244.
91. Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нағардад [Матн] / Д. Хоҷаев– Душанбе, 2011. – 232 с.
92. Хоҷаев Қ. Таҳлили порчаҳои манзум дар синфҳои 5-8 [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф, 1990. – 96 саҳ.
93. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Муллохонов А. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Собириён, 2007. – 160с.
94. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. –176с.
95. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Саломов М. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе, 2018.
96. Хоҷаев Д., Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. Д.Хоҷаев, Ш. Кабиров–Душанбе: Маориф, 1991.–60 с.
97. Ҳабибуллоева М. Маърифати шеър [Матн] / М.Ҳабибуллоева. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. –64 с.
98. Ҳабибуллоева М. Таҳлили матни асари бадеӣ. [Матн] / М.Ҳабибуллоева. –Хучанд: Нури маърифат, 2014. –140 с.
99. Ҳоҷиев С. Масъалаҳои муҳимми таълими забони модарӣ дар синфҳои 4-8. [Матн] / С. Ҳоҷиев. – Душанбе: Маориф, 1987. –120с.

100. Ҳочиев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] /. С. Ҳочиев.— Хучанд: Нури маърифат, 2000, —170с.
101. Ҳочиев С. Таҳлил ва хелҳои он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] /С.Ҳочиев .— Хучанд, 1992. —48 с.
102. Шанский Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом: Кн. Для внеклассного чтения учащихся 8-10 кл. средней школы. [Текст] / Н.М.Шанский. — М., 1987. — 162с.
103. Шанский Н.М. и др. Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н.М. Шанский, И.Л. Резниченко, Т.С. Кудрявцева. Под ред. Н.М. Шанского. — Л: Просвещение (Ленинградское отд-ние), 1989.— 192 с.
104. Шарифзода Ф. Педагогикаи ҳамгиро / Ф. Шарифзода. — Душанбе: Ирфон, 2011, — 512 с.
105. Шарифзода Ф., Файзалиев Ҷ. Ҳикмати афкори педагогии ниёгон [Матн] / Ф. Шарифзода, Ҷ. Файзалиев. —Душанбе: Ирфон, 2012, - 402 с.
106. Шарифходжаев М. Роль национальных ценностей в формировании мировоззрения будущих учителей [Матн] / М.Шарифходжаев. — Душанбе, 2012. -79 с.
107. Шербоев С. Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VII [Матн] / С.Шербоев. — Душанбе: Деваштич, 2006. — 300 саҳ.
108. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев. — Душанбе: Бухоро, 2014. - 460 с.
109. Шербоев С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ [Матн] /С. Шербоев. — Душанбе: Маориф, 1992. —68 с.
110. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ (нашри 7, бо таҳрир ва иловаҳо). [Матн] / С. Шербоев. — Душанбе: Бухоро, 2020. - 496 с.
111. Шукуров М. Забони мо — ҳастии мо. [Матн] / М.Шукуров. — Душанбе: Маориф, 1991. — 232 с.
112. Шукуров М. Инсонгарии омӯзиш ва забони миллӣ [Матн] / М.Шукуров. — Душанбе, 2002. —98с.

113. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 368

114. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л.В. Щерба. - Л.: Наука, 1974. - 427 с.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

115. Аминов, С.А. Методика обучения текстообразованию на уроках таджикского языка в 8–9 классах. [Текст]/: Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02./ А.С. Аминов. Душанбе, 1995. – 134 с.

116. Валиджанова С. Р. Основы интегрированного обучения русскому языку в таджикской школе средствами адаптированного художественного текста коммуникативной и лингвокультурной ценности [Текст] /. С.Р. Валиджанова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02:– Душанбе, 2015. – 248 с.

117. Гамбург Н.И. Использование занимательности как средство повышения качества обучения русскому языку (на материале изучения синтаксиса сложного предложения) [Текст]/ Н.И.Гамбург // Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: – Ленинград, 1966. – 339 с.

118. Дадабаев, Х.М. Художественный текст как средство обучения русскому языку в национальной школе. [Текст] / Х.М.Дадабаев. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02/ М., 1998. – 166 с.

119. Зуева С. В. Изучение сложного предложения в начальной школе как одно из условий развития речи учащихся [Текст]/. С.В. Зуева. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / – Ульянов, 1999. – 203 с.

120. Каримова А. С. Использование мотивационных возможностей текста на уроках русского языка в национальной школе: [Текст] / А.С.Каримова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: Ташкент, 1990.-174 стр.

121. Каримова, И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикских школ. [Текст] / И.Х. Каримова. Автореф. дис. док. пед. наук. – Душанбе, 2000.–45 с.

122. Лойченко А. Б. Работа с художественным текстом как средство

воспитания интереса к урокам русского языка [Текст] / А.Б.Лойченко. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Москва, 1999. –120 с.

123. Никитина Е.И. Связный текст на уроках синтаксиса в 7-ом классе как средство развития связной речи учащихся. [Текст] Е.И. Никитина. Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02. / Ульяновск, 1964. – 389с.

124. Партов Н. Методикаи таълими фасли мукаддимаии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфҳои 5-и таҳсилашон ба забони тоҷики [Матн] /. Н.Партов //. Автореф.канд.дисс.пед.наук 13.00.02.-Душанбе, 2020.30 с.

125. Рамазанова Р. Р. Интегрированное обучение русскому языку в старших классах таджикской школы на основе поэтического текста. [Текст] / Р. Р. Рамазанова. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Душанбе, 20. –170 с.

126. Рожкова М.В. Пути реализации проблемного и ситуативно-речевого подходов к изучению синтаксиса на уроках русского языка: На материале 8-9 классов. [Текст] / М.В.Рожкова. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. – Москва, 2004. –205 с.

127. Романенкова О. А. Методика обучения простому предложению русского языка студентов национального (Мордовского) отделения на основе поэтического текста [Текст]: О.А. Романенкова. Дисс. кан. пед. наук:13.00.02. /– Нижний Новгород, 2005. – 181 с.

128. Сысолятина А. А. Лингвокогнитивный подход к обучению синтаксису сложноподчинённого предложения (5–9 классы общеобразовательной школы) [Текст] /А.А. Сысолятина. Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02./ – Киров, 2012. – 201 с.

129. Триандафилиди Т. Методика отбора и использования художественных текстов в практическом курсе русского языка среднего этапа обучения на гуманитарных факультетах зарубежной высшей школы (На примере вузов Греции) [Текст] / Т.Триандафилиди. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02 / –М., 2005. –224 с.

Фархангномахо

130. Азимов, Э.Г. Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) [Текст] / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин – СПб.: г. Златоуст, 1999.– 472 с.
131. Львов, М.Р. Словарь справочник по методике русского языка [Текст] / М.Р. Львов. – Москва: Просвещение, 1988.–240с.
132. Русско–таджикский словарь. [Текст] / – М.: Русский язык, 1985.– 1280 с.
133. Словарь терминов общей и социальной педагогики. М., 2006. – 167 с.
134. Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Ш. Шукуров ва диг. Ҷилди 1. – М.: 1969. –952 с.
135. Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Ш. Шукуров ва диг. – Ҷилди 2. –М.: 1970. –908 с.
136. Энциклопедияи миллии тоҷик [Матн] /. – Душанбе, 2019. Ҷ.8.– 672 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

137. Айзерман Л.С. Литература на уроках русского языка. [Текст] / Л.С.Айзерман / Русский язык в школе,1966, № 3, –С.34-42, 128 с.
138. Аминов С. Истифодаи баъзе ҳикоятҳои Ҷомӣ дар дарсҳои забон. [Матн] / С.Аминов. -Маҷ: Мактаби советӣ, 1989, №11. – С.24-27
139. Ардамеҳр. Уқёнус ё уқёнусиҳои / Дарси ҳештаншиносӣ (Маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] // Ардамеҳр. -Душанбе: Ирфон, 1991.– С.170-178. – 400с.
140. Бабайцева, В.В. Лингвистические основы преподавания синтаксиса в школе и вузе. [Текст] В.В.Бабайцева /. – В сб.: Лингвистические основы преподавания языка. М.: Наука, 1983, - с.200-214.
141. Бударный А.А. Урок – основная форма организации процесса обучения в школе. [Текст] / А.А. Бударный// - В кн.: Дидактика средней школы. -М., 1975. –С. 185-251.

142. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. / Вопросы языкознания [Текст]// В. В. Виноградов/. – Москва, 1954, № 1, –С.3-29.
143. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста [Текст] / И.Р.Гальперин //Опыт общения // Изд. АН СССР - серия литературный язык. 1977, № 6. - 254 с.
144. Давлатова М. Таълими аъзои чумла вобаста ба таърихи инкишофи онҳо. [Матн]/ М.Давлатова // Мактаби советӣ. №7, 1990.– 64 с. С. 18–21
145. Дейкина А.Д. Межпредметные связи русского языка и литературы и пути их реализации [Текст] /А.Д.Дейкина // Русский язык в школе. 1974, №2. – С. 14-18
146. Дейкина А.Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку. [Текст] А.Д.Дейкина//Русский язык в школе. 1993. № 5. –С.3-11
147. Донченко Т.К. Работа учащихся с языковым материалом как источник познавательного интереса. [Текст] Т. К. Донченко // Русский язык в школе. 1993. № 2. С.–20-23
148. Еремеева А.П. Развитие речи учащихся при изучении предложений с однородными членами [Текст] А.П. Еремеева // Русский язык в школе. 1976, №5. – С.49-55
149. Забони миллӣ бояд забони фарҳанг бошад (Матни мусоҳибаи устод М. Шакурӣ бо рӯзноманигор А. Умарзод) / Забон ва чома (Маҷмӯаи мақолаҳо). [Матн] // М.Шакурӣ. Душанбе: Деваштич, 2006. -167 с.-С.5-26
150. Иконников С.Н., Интернациональное воспитание. / Патриотическое воспитание на уроках русского языка. Сб.статей из опыта учителей и методистов. Пособие для учителя. [Текст] / Сост. М.Т.Баранов. – Москва: Просвещение, 1985. – 143 с.
151. Казаков Б.И. Дар таълим мафҳумҳои забон ва нутқро бояд фарқ кард. [Матн] Б.И.Казаков // Мактаби советӣ. 1984, №2. –С.17-21

152. Казакова Л.Ф. Синтаксические ошибки учащихся IV-X классов и возможные пути их преодоления [Текст] Л.Ф.Казакова / Русский язык в школе, 1984, № 5, – С.32-37.
153. Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби омехта дар ашъори устод Рӯдакӣ / Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –С. 69-77.
154. Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби тобеи якпайрав дар «Сиёсатнома». // Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] / М.Н.Қосимова. –Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –66-68.
155. Қосимова М.Н. Тарбияи зебоипарстӣ ва суҳангузинӣ дар дарсҳои забон. [Матн] М.Н.Қосимова. // Маҷаллаи «Маърифат», №7-8, 2005, С.24-27
156. Котибова Ш., Иматова Л. Маҳорати зарурии нутқи мураттаб.// [Матн] Ш.Котибова, Л.Иматова /Паёми ДМТ, №7 (63), 2010. С. 267-270
157. Купалова А.Ю. Язык и речь в школьном курсе родного языка [Текст] /А.Ю. Купалова//Русский язык в школе. - 1999. - №1. - С. 27-32.
158. Лутфуллоев, М. Технологияи таълим ва тарбияи салоҳиятноки // Гузориш дар конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–назариявӣ (19–20 октябри соли 2011). [Матн] / М. Лутфуллоев. –Душанбе, 2011. – С.4-12
159. Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1985, №5. – С.29-35
160. Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби омехта дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1984, №1. – С.17-21
161. Насриддинов А. Пайванди забон ва тафаккури бадеӣ/Дарси ҳештаншиносӣ (маҷмӯаи мақолаҳо)[Матн] / А.Насриддинов //. –Душанбе: Ирфон, 1991. –С. 179-190. – 400 с.
162. Насрулло К. Хишти аввал гар ниҳад меъмор қач, аз рӯзномаи “Тоҷикистони Советӣ”, 21.10.1988 // Маданияти суҳан (маҷмӯаи мақолаҳо)
163. Одинаев, С. Таълими нутқи мураттаб – воситаи муҳимми инкишофи нутқ [Матн] / С. Одинаев // Мактаби Советӣ, 1987, №8, – С.46–48.

164. Пахнова Т.М. Художественный текст на уроках русского языка. // Русский язык в школе [Текст] /Пахнова Т.М. -М.:1993.-№3. –С.13-18
165. Пустовой П. Г. Нравственный потенциал русской классики и ее традиции // Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации на V Конгрессе МАПРЯЛ. [Текст] /. Пустовой П. Г. –М.: Рус. яз., 1982. С. 276-282.
166. Раҳмон Эмомалӣ. Забон-омили муҳимми ҳастии миллат/Баромади Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ. [Матн] /Э. Раҳмон/. – Душанбе; Омӯзгор 2012, 12-октябр, №41, с.1.
167. Розиков Ч. Мақоми панду ҳикматҳои бузургон дар тарбияи ахлоқи хонандагон. [Матн]/ Ч. Розиков //.- Мактаби советӣ, 1987, №2. – С. 24-26
168. Раҳмонов Ш. Ба китоби дарсӣ саҳлангорӣ нашояд.//Маорифи Тоҷикистон [Матн] /.Ш.Раҳмонов.–Душанбе, 2013, №6, саҳ 15.
169. Соколова Г.П. О тематических тетрадах. [Текст] / Г.П. Соколова // Русский язык в школе. 1993, №1. –С.19-26.
170. Соколова Г.П. Сегодня мы начинаем новую тему [Текст] / Г.П.Соколова //.- Русский язык в школе. –1976, №5. – С. 27-33.
171. Тағоев, Ш. Санъати дарсдиҳии омӯзгор [Матн] / Ш.Тағоев/ – Мактаби Советӣ, №12, 1971. – с.34–35.
172. Ҳакимова, Ш.И.Организация обучения речевой деятельности [Текст] / Ш.И Ҳакимова // Инновационно–интегративный подход к профессионально–направленному обучению иностранным языкам (материалы республиканской научно–практической конференции) / Под редакции М.Д.Рахмановой. –Душанбе: РТСУ, 2020. – С.231–233.
173. Ҳакимова, Ш.И. Истифодаи таълими ҳамгиро дар мактаби олии [Матн] / Ш.И. Ҳакимова // Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир (маводди конференсияи таълимӣ–методии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (27–28–уми ноябри соли 2018) –Хучанд:« Нури маърифат », 2018. – 380с., С.314–318.

174. Ҳакимова, Ш.И. Оид ба усули интерактивии таълими забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳакимова Ш.И // Тӯҳфаи аҳбоб (Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии н.и.ф. Мавлонов А.), – Хучанд: «Ношир». 2012. С. 345–348
175. Ҳошимов М. Мавқеи назм дар чараёни таълими забони тоҷикӣ// Шукухи маърифат (Маҷм. мақолаҳо) [Матн] /.М.Ҳошимов. – Хучанд, 2013. –С. 360с.
176. Ҳусни баён ва тозагии забон (Мусоҳибаи М. Бобочон бо С.Улуғзода) [Матн] / Хучанд (маҷаллаи илмӣ-адабӣ), 2001, № 12 (74), –С. 27-40.
177. Ҷонмирзоев Э. Вежагиҳои хоси тарбия дар раванди таълим. // [Матн] /.Э Ҷонмирзоев // Маърифати омӯзгор, №5, 2021. С. 17-23
178. Шербоев С. Истифодаи ашъори Камоли Хучандӣ дар дарсҳои забони модарӣ [Матн] /С.Шербоев //-Маърифати омӯзгор, 1998, №7-8.- С 5-6.
179. Шербоев С. Истифодаи ашъори Ҷалолуддини Балхӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С.Шербоев //-Маҷал: Маорифи Тоҷикистон, 2007. №4. С. 83-89.
180. Шербоев С. Истифодаи ашъори Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн]/ С.Шербоев //- Маҷал: Маърифати омӯзгор, 2007. №5. – С. 5-11
181. Шербоев С. Истифодаи ашъори ибратомӯзи устод Мирзо Турсунзода дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С.Шербоев //- Маҷал: Масъалаҳои маориф, 2011, №5. –С.41-47
182. Шербоев С., Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомӯзи Абдурахмони Ҷомӣ ҳангоми таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи IX [Матн]/ С.Шербоев, М.Раҳимова // Маҷм: Масъалаҳои таълиму тарбия аз дидгоҳи Ҷомӣ. Душанбе, 2014. –С. 64-67
183. Эшонҷонов А. Намудҳои таҳлили грамматикӣ дар синфҳои У-УИ мактабҳои тоҷикӣ. - Маҷ.: Бюллетени Институтӣ тақмили ихтисоси муаллимон, №4. - Сталинобод, 1954, с. 10-12.

Манбаи электронӣ

184. Чебодаева В. Н. Принципы отбора текстового дидактического материала для уроков русского языка в хакасской поликультурной школе» [Электронный ресурс] / Чебодаева В. Н. // Педагогическая практика, 2014.) – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>

185. Саидов З. З. Использование художественных текстов русских поэтов в таджикской школе на примере стихотворения А. С. Пушкина «Зимнее утро». [Электронный ресурс] / З.З.Саидов/. – Режим доступа: <https://scholar.google.ru>.

186. Смирницких О.Н., Провоторова Т.В., Кузнецова М.Н. Практика использования произведений русских классиков на уроках русского языка (Урок русского языка в 5 классе по теме «Повелительное наклонение») [Электронный ресурс] / Смирницких О.Н /. – Режим доступа: <https://scholar.google.ru>

187. Вострякова С.А. Использование текста как коммуникативной единицы на уроках русского языка [Электронный ресурс]/. С.А.Вострякова/. – Режим доступа: <http://xn--i1abbnckbmcl9fb>

188. Воспитательный потенциал уроков литературы [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <https://znaniо.ru>

189. Крамова Е. Использование афоризмов А. П. Чехова на уроках русского языка в начальной школе. [Электронный ресурс] /Е.Крамова/. – Режим доступа: <https://www.maam.ru>

190. Левушкина О.Н. ва диг. Высказывание классиков в роли текстов – импульсов на уроках русского языка (к 200 – летнему юбилею Н.А.Некрасова и Ф.М. Достоевского) [Электронный ресурс] Н.О. Левушкина/. Режим доступа: <https://scholar.google.ru>

191. Мансурова Э.Э. Русская классическая литература на уроках русского языка в современной Азербайджанской вузовской аудитории.

[Электронный ресурс] / Э.Э.Мансурова.-Режим доступа: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

192. Стрельникова Ю.А. Использование произведений русских классиков как способ знакомства с русской культурой на уроках РКИ. [Электронный ресурс] УДК 811.161.1 Новомосковский институт РХТУ им. Д.И. Менделеева Режим доступа: e-mail – julie_strelnikova@mail.ru

193. Пирогова А.В. Притча на уроках русского языка и литературы. [Электронный ресурс] /А.В.Пирогова /-Режим доступа: [https:// infourok.ru](https://infourok.ru)

Осори адабӣ:

194. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъори мунтахаб [Матн] /.А.Рӯдакӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 146 с.

195. Андарзномаи Фирдавсӣ. (таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ, Камол Айнӣ). [Матн] /.-Душанбе: Ирфон, 1992.– 272с.

196. Андарзномаи «Шоҳнома» [Матн]/. –Душанбе: Адиб, 1994. –69 с.
199.Андарзномаи Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Мураттиб М.Муллоаҳмад /[Матн]. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.–168с.

197. Абдурахмони Ҷомӣ. Панду ҳикматҳо. [Матн]/. А.Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1989.–290 с.

198. Абдурахмони Ҷомӣ. [Матн]/. Гулчини панду ҳикматҳо. /.А.Ҷомӣ.– Душанбе: Сифат, 2014. –100 с.

199. Иксири саодат (Гузидаи абёт, мисраъ ва гуфторҳои ҳакимонаи Камоли Хучандӣ). [Матн]/. – Хучанд: Ношир, 2016. – 224 саҳ.

200. Камоли Хучандӣ. Девон: Иборат аз ду ҷилд. [Матн]/К.Хучандӣ/. – Душанбе: Ирфон, 1984.– 432 с.

201. Низомулмулк. Сиёсатнома. [Матн]/. Низомулмулк/. –Душанбе, 1989. – 200с.

202. Носири Хисрав. Саодатнома [Матн]/. Н.Хисрав/. –Душанбе. Ирфон,1991.–154с.

203. Панду ҳикмат (Гирдоваранда Фозилов) [Матн]/. –Душанбе. 1963. – 480 с

204. Саидзода Ҷ. ва диг. Хуш вақти касе, ки панд гирад (гулчини панду андарзо барои мактабиён) [Матн]/.Ҷ.Саидзода, А.Мирзо, Г.Сафарзода, А.Абдулло, Б.Шогунбек. –Душанбе:Сифат,2010.–100с.
205. Саъдии Шерозӣ. Саду як ғазал. [Матн]/. С.Шерозӣ/. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 112 с.
206. Убайди Зоконӣ. Боғи дилкушо. [Матн]/. У.Зоконӣ. –Душанбе. Ирфон, 1969. – 66с.
207. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. [Матн]/.У.Кайковус.– Душанбе: Адиб, 1990. –160 с.
208. Фаридуддини Аттор. Панднома. Футуватнома. Ҳикоёт аз маснавиҳо (мурат: А.М.Хуросонӣ). [Матн]/ Ф.Аттор/. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. -256с.
209. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. [Матн] /.Ҳ.В. Кошифӣ/. – Душанбе: Адиб, 1991. –156 с.
210. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. [Матн] /.Ҳ.В. Кошифӣ/. – Душанбе: Адиб, 1989.–298 с.
211. Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир. Ҷилди 2. [Матн]/.Ҷ.Румӣ/. – Душанбе: Адиб, 1993.–464 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидаанд:

[1-М]. Раҳимова М. Мавқеи панду андарзи классикон дар таълими синтаксис. [Матн] /М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2015, №4(45). - С. 239-242.

[2-М]. Раҳимова М. Перомуни корбурди афкори педагогии Ҷалолуддини Румӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] /М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2022, №3 (72). - С. 205

[3-М]. Раҳимова М. Вижагиҳои интихоби матнҳо аз осори классикон дар таълими забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2023, №2 (75). - С. 169-173

[4-М]. Раҳимова Д. Муаррифии чехраҳои занони суханвар дар чараёни таълим. // Паёми донишгоҳи Хоруғ [Матн] / М. Раҳимова // Паёми донишгоҳи Хоруғ – Хоруғ, 2023, №3 (27). – С. 3-9.

[5-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Баррасии масоили мубрами инкишофи нутқи хаттиву даҳонии муҳассилин дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев, М. Раҳимова [Матн] / Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2023, № 4, (77). – С. 133-138

***II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ ҷой
шудаанд:***

[6-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомези Абдурахмони Ҷомӣ дар чараёни таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи IX [Матн] / Шербоев С. Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба бузургдошти Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар мавзӯи «Маҷмӯаҳои таълим ва тарбия аз ҷиҳати Ҷомӣ». - Душанбе, 2014.–80 с.

[7-М]. Раҳимова М. Истифодаи осори классикон дар раванди таҳлили ҷумла ва ҳелҳои он [Матн] / Раҳимова М. // Ховаршинос (маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба шастсолагии забоншинос Нуруллоҳон Ғиёсов). – Хучанд: Ношир, 2015.– 716 с. -С. 316-325

[8-М]. Раҳимова М. Андешаҳо доир ба истифодаи осори классикон дар раванди таълим [Матн] / Раҳимова М. // Оинадори ҳусни сухан. Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии профессор А. Абдуқодиров. – Хучанд: «Вектор Канд», 2015, с. 249-256.

[9-М]. Раҳимова М. Осори классикони тоҷик – омили тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М. // Уфуқи андеша: Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Хучанд: Ношир, 2020. – с. 95-102

[10-M]. Раҳимова М. Каримова Д. Усули муаммовӣ ва корбасти он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М., Каримова Д. // Уфуқи андеша: Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Хучанд: Ношир, 2021. – с.133-137

[11-M]. Раҳимова М. Ҷойгоҳи осори классикон дар таъмини ҷанбаи тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Раҳимова// Маводди конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «CHALLENGES IN SCIENCE OF NOWADAYS». – №6 ИМА. Вашингтон, Маркази интишороти илмӣ Inter Conf, 16-18 июли соли 2021. – С.184-189.

[12-M]. Раҳимова М. Аҳамияти дидактикии осори Камол дар омӯзиши забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Раҳимова // Армуғони «Ганҷи сухан» (Баёзи муҳаққиқон ва шоирони вилояти Суғд). Ҷилди 7. -Хучанд: Ношир, 2022. –560 саҳ. –С. 245-255.

[13-M]. Раҳимова М. Аҳамияти корбасти зарбулмасалу мақол дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Раҳимова М. // Масъалаҳои таълиму тарбия дар низомии таҳсилоти муттасил: Маҷмуаи мақолаҳо. – Хучанд: Нури маърифат, 2023. – 371 с.

[14-M]. Раҳимова М., Пӯлодова Ш. Арзишҳои фарҳанги миллии дар осори адабӣ (ҳаммуаллиф). [Матн] / М.Раҳимова, Ш.Пӯлодова // Пешвои миллат ва рушди илм дар Тоҷикистон (маводди конференсияи умумичумхуриявӣ бахшида ба 145-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айни ва бахшида ба Рӯзи илми тоҷик). – Хучанд: Ношир, 2023.- 1196 с. –С. 729-734.

[15-M]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон зимни истифода аз осори классикон. [Матн] / М.Раҳимова // Маводди конференсияи илмӣ-амалӣ байналхалқӣ «Лингвистическое наследие и развитие языкознание» (Lisoniy meros va tilshunoslik taraqqiyoti) mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari / Mas'ul muharrirlar – O.Tojiyev, Sh.Qahhorov. – Andijon davlat universiteti. 2023. – 470 bet.). – С.201–206

[16-M]. Раҳимова М. Истифодаи намунаҳо аз осори Саъдии Шерозӣ зимни таълими ҷумлаҳои ҷидааъзо [Матн] / Раҳимова М. // Масъалаҳои методикаи таълим. №4, 2024. 69 с. –С. 6-10.

[17-M]. Раҳимова М. Ташкили самараноки таълими инкишофи нутқ. [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Забон – намоёндаи хотираи гузаштаи таърихӣ ва ҳозира» (20.02.2024) Душанбе, 2024. – 497 с.

[18-M]. Раҳимова М. Маърифати шеър дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Муносибати босалоҳият ба таълими забонҳо дар муҳити бисёрзабонӣ ва гуногунфарҳангӣ» бахшида ба 80-солагии зодрӯзи узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор Шербоев Саидбой. – Душанбе «Фасл-4» -220 с. Саҳ. 147-151

19-M]. Раҳимова М. Истифодаи порчаҳои манзум дар таълими синтаксис [Матн] / М.Раҳимова // Уфуқи андеша (Маводди конференсияи илмӣ-амалии донишгоҳӣ дар мавзуи «Масоили меҳварии таълими фанҳои филологӣ ва ташаккули салоҳиятҳои касбӣ» ба ифтихори 35-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 70-солагии дотсент Марҳамат Ҳабибуллоева). – Хучанд: «Кова», 2024. – 515 с. –С. 111-121

[20-M]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 зимни омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои ва мураккаб [Матн] / М. Раҳимова // Масъалаҳои мубрами филологияи тоҷику ўзбек. Маҷмӯаи мақолоти илмӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2024.–830с. –С. 756-764

[21-M]. Раҳимова М. Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ тавассути матнҳои таълимӣ [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи байналмилалӣ: «Муаммоҳои илму фан аз нигоҳи муҳаққиқон (дар ҳамкорӣ бо Маҷаллаи байналмилалии «Interpretation and researches», дар Google scholar индексасатсия шудааст) – Фарғона, 25.05. 2024

[22-M]. Раҳимова М. Усулҳои ташаккули салоҳиятҳои коммуникативии хонандагон дар таълими забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М.// «Масъалаҳои

мубрами методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик: Роҳҳои татбиқ ва амалисозии методҳои муосир ва технологияи педагогӣ» // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2025. –300 с.

[23-М]. Раҳимова М. Нақши паремиология дар рушди малакаҳои коммуникативӣ ва тафаккури мантиқии хонандагон (дар дарсҳои забони тоҷикӣ) [Матн] / Раҳимова М.//Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ: «Муаммо ва дурнамои илми методикаи таълим дар раванди ҷаҳонишавӣ ва рушди инноватсионӣ» ба ифтихори 35-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Хучанд: «Нури маърифат», 2025. –332 с.

[24-М]. Раҳимова М. Машқ ҳамчун омили муҳимми ташаккули салоҳияти коммуникативии хонандагон [Матн] / Раҳимова М.// «Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ» // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ. – Хучанд: «Нури маърифат», 2026. –370 с.